

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ"**

На правах рукопису

Мошак Ольга Вікторівна

УДК 332.122 (477.87):338.43

РЕГІОНАЛЬНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ

**Спеціальність 08.00.05 – розвиток продуктивних сил
і регіональна економіка**

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
економічних наук**

**Науковий керівник:
д.е.н., доцент Газуда М. В.**

У ж г о р о д – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ АГРАРНОЇ СФЕРИ.....	10
1.1. Економічна сутність регіонального менеджменту аграрної сфери.....	10
1.2. Інституційні засади регулювання аграрної сфери регіону...	34
1.3. Теоретико-методичні основи дослідження регіонального менеджменту аграрної сфери.....	50
Висновки до розділу 1	63
РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ.....	65
2.1. Передумови розвитку аграрної сфери	65
2.2. Аналіз функціонування аграрної сфери регіону.....	83
2.3. Фактори впливу на забезпечення ефективного управління в аграрній сфері.....	112
Висновки до розділу 2	124
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ.....	127
3.1. Зарубіжний досвід регіонального менеджменту в аграрній сфері	127
3.2. Стратегія і регіональна політика розвитку аграрної сфери..	141
3.3. Удосконалення моделі регіонального менеджменту розвитку аграрної сфери.....	156
Висновки до розділу 3	168
ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	175
ДОДАТКИ	194

ВСТУП

Актуальність дослідження. Аграрна галузь, де важливою складовою є сільськогосподарське виробництво, забезпечує потреби населення у сільськогосподарській продукції, формує ринок якісних, безпечних і доступних продовольчих товарів для споживачів, а в цілому продовольчу безпеку країни та її регіонів. Зазначена сфера є системоутворюючим базисом, що безпосередньо впливає на сільський розвиток, формуючи зайнятість сільських мешканців, підвищуючи їх добробут, благополуччя, забезпечує життєздатне середовище для наступних поколінь населення сільської місцевості.

Регіональний менеджмент, поєднуючи законодавчо-правовий, економічний та територіально-господарський механізми, через канали зв'язку між керуючою і керованою системами, сприяє досягненню кінцевої мети – забезпечення економічно ефективної регіональної системи аграрного господарювання.

Тобто, на рівні регіону менеджмент аграрної сфери повинен враховувати пріоритетність не тільки просторово-територіального розвитку, але й чинники впливу на життєдіяльність і продовольче забезпечення населення, формування сталого соціально-економічного й екологічного розвитку регіональної економічної системи.

Виокремлення напрямів вирішення проблем ефективного функціонування аграрного сектору ніколи не залишалося поза увагою економічної науки, оскільки забезпечення його сталого зростання в значній мірі залежить від результативності впровадження дієвого менеджменту передусім на рівні регіону. Комплексному теоретико-практичному дослідженню врегулювання проблемних питань у сфері аграрного розвитку, організації менеджменту аграрним виробництвом і бізнесом, формуванню стратегій і реалізації державної аграрної політики на довгострокову перспективу присвятили свої праці С. Азізов, П. Гайдучий, В. Галушко, В. Геєць, М. Гладій, І. Гнибіденко, І. Демчак, П. Канінський, Ю. Лупенко, П. Макаренко, М. Малік, О. Могильний,

О. Онищенко, М. Орлатий, О. Павлов, П. Саблук, М. Сахацький, М. Талавира, В. Трегобчук, Г. Черевко, А. Юзефович, В. Юрчишин та ін.

Наукові основи забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору, діяльності суб'єктів аграрного господарювання передусім в межах сільських територій висвітлено в публікаціях І. Баланюка, М. Газуди, М. Голубець, Т. Дудара, В. Дієсперова, В. Ерфана, Л. Ковальської, М. Лендела, В. Месель-Веселяка, В. Мікловди, В. Прадуна, І. Прокопи. Водночас зі значними науковими здобутками в цих питаннях, дослідженнями не охоплено всього спектру у формуванні регіональних підходів щодо задіяння складових менеджменту у процесі забезпечення розширеного відтворення аграрного виробництва на перспективу. Це передусім стосується врахування специфічних особливостей і регіональних передумов розвитку аграрного виробництва у процесі формування пріоритетних підходів регіонального менеджменту з метою відродження і ефективного функціонування аграрної сфери, забезпечення продовольчої безпеки країни та її регіонів.

Разом з тим недостатня розробленість досліджуваної проблеми в регіональному розрізі, її актуальність, потреба вдосконалення системи регіонального менеджменту аграрної сфери і практична важливість зумовили вибір теми, напрями дослідження, мету і структуру дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи є складовою частиною тематики науково-дослідних робіт "Структурна політика і регіональні пріоритети розвитку Закарпатської області в умовах економічної трансформації" (державний реєстраційний номер 0105U004082) та "Інституційне забезпечення розвитку пріоритетних сфер економіки Закарпаття – основа інтеграції регіональної господарської системи в посткризовий період" ДВНЗ "Ужгородський національний університет", складовою проекту Регіональної програми розвитку сільських територій Закарпатської області на період до 2020 р. і Програми економічного і соціального розвитку Закарпатської області на 2015 р. та основні напрями розвитку на 2014 і 2015 рр., а також на коротко-, середньо- і довготривалу

перспективи сталого розвитку області. У ході виконання дослідження автором розроблено рекомендації щодо удосконалення регіональних підходів до регулювання аграрної сфери.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є обґрунтування теоретико-методичних засад регіонального менеджменту аграрної сфери, розроблення практичних рекомендацій щодо удосконалення управлінських підходів у сфері аграрного виробництва з метою розширеного його відтворення. Досягнення сформульованої мети зумовило необхідність вирішення таких завдань:

- обґрунтувати теоретико-методичні засади регулювання аграрної сфери як об'єктивного процесу регіональної організації господарської діяльності в умовах ринкового середовища;
- розкрити економічну сутність процесу регіонального менеджменту у сфері аграрного виробництва;
- здійснити оцінку інституційних засад забезпечення ефективного процесу регулювання аграрної сфери на регіональному рівні;
- виокремити специфічні особливості і регіональні передумови розвитку аграрної сфери;
- здійснити системний аналіз функціонування аграрної сфери в розрізі регіонів і суб'єктів аграрного господарювання різних форм власності;
- виявити чинники забезпечення ефективного управління в сфері аграрного розвитку;
- розробити стратегії формування регіональної політики розвитку аграрної сфери;
- удосконалити модель регіонального менеджменту у сфері аграрного розвитку.

Об'єктом дослідження є процеси розвитку регіонального менеджменту в аграрній сфері.

Предметом дослідження є теоретичні та методичні положення формування регіонального менеджменту розвитку аграрної сфери.

Методи дослідження. Теоретичну і методологічну основи дослідження становлять праці вітчизняних та зарубіжних вчених з проблем забезпечення дієвого регіонального менеджменту у сфері аграрного розвитку. У процесі наукового дослідження використовувалася сукупність таких методів: *узагальнення та наукової абстракції* – з метою конкретизації понятійно-категоріального апарату та окреслення економічної сутності поняття "регіональний менеджмент"; *монографічний* – при висвітленні поглядів вчених на досліджувані проблеми; *системно-структурного підходу* – при дослідженні природнокліматичних, історичних, геостратегічних та екологічних регіональних передумов розвитку аграрної сфери; *статистико-економічного аналізу* – при здійсненні аналізу функціонування суб'єктів аграрного господарювання; *порівняльного аналізу* – при виявленні особливостей регіонального розвитку аграрного виробництва та зіставленні показників діяльності аграрних підприємств; *SWOT-аналізу* - для оцінки зовнішніх і внутрішніх чинників впливу, виявлення можливостей і загроз та визначення перспективних напрямів функціонування і розвитку аграрної сфери регіону; *графічний* – при вивченні числових величин та їх співвідношення, зображених у вигляді геометричних фігур; *статистичних групувань* – при формуванні табличних матеріалів і узагальненні статистичних даних щодо функціонування і розвитку господарюючих суб'єктів; *прогнозування* – при розробленні стратегічних підходів у процесі регулювання розвитку аграрної сфери та удосконалення відміченого процесу на перспективу.

Інформаційною базою наукового дослідження є законодавчі та нормативно-правові акти України; матеріали Державного комітету статистики України і його Головного управління в Закарпатській області, монографії та періодичні видання, інформаційні ресурси світової комп'ютерної мережі Internet, результати власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних і методичних засад регіонального менеджменту аграрної сфери в

умовах ринкового господарювання. У результаті дисертаційного дослідження отримано такі основні положення, що визначають наукову новизну.

вперше:

- запропоновано організаційний механізм удосконалення регіонального менеджменту у сфері аграрного розвитку, що складається з чотирьох етапів: аналізу функціонування аграрної сфери, виявлення проблем його розвитку, вибір інструментарію, механізму реалізації та моніторинг дії механізму і коригування, з подальшою їх структуризацією, що сприятиме підвищенню ефективності регіонального менеджменту аграрною сферою.

удосконалено:

- існуючий понятійно-категоріальний апарат визначення регіонального менеджменту через авторське обґрунтування його економічної сутності та виокремлення складових, забезпечення функціонування яких, через взаємодію суб'єктів і об'єктів, сприяє досягненню кінцевої мети – забезпечення економічно ефективною регіональною системою аграрного господарювання;

- методичний підхід до дослідження функціональної структури регіонального менеджменту через призму його складових, зокрема продуктивних сил, аграрних відносин, аграрної інфраструктури, успішне функціонування яких безпосередньо впливає на забезпечення ефективної діяльності аграрної сфери в цілому;

дістали подальший розвиток:

- методичний підхід, щодо управління аграрною сферою, що передбачає взаємозв'язок між керованою і керуючою системами з метою ефективного її функціонування;

- оцінка специфічних особливостей сфери аграрного розвитку через виокремлення регіональних передумов і чинників впливу, що сприяло виявленню тенденційних змін у процесі регіонального розвитку аграрного виробництва в умовах поглиблення ринкових відносин;

- визначення системи заходів інституційного забезпечення розвитку аграрної сфери регіону через окреслення пріоритетних і стратегічних орієнтирів реалізації регіональної аграрної політики.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні науково-прикладних положень, які сприяють ефективному розвитку аграрної сфери на основі формування дієвого регіонального менеджменту з врахуванням специфічних особливостей та передумов розвитку аграрного виробництва.

Рекомендації і пропозиції автора частково викладені у доповідних записках при виконанні науково-дослідних тем в ДВНЗ "Ужгородський національний університет", зокрема "Стратегічні підходи до формування регіональної політики у сфері аграрного розвитку" (довідка № 1439/01-27 від 13.05.2015 р.), "Регіональний менеджмент як важлива складова розвитку аграрної сфери" та "Сучасний стан функціонування сфери аграрного виробництва Закарпатської області", які використані департаментом економічного розвитку і торгівлі (довідка № 02-1/365 від 08.05.2015 р.), департаментом агропромислового розвитку (довідка № 01-14/872 від 28.01.2015 р.) Закарпатської обласної державної адміністрації при розробці регіональної Стратегії сталого розвитку агропромислового комплексу Закарпаття на 2014-2015 рр.

Матеріали досліджень використано при викладанні навчальних курсів "Регіональна економіка", "Національна економіка", "Державне регулювання економіки" в системі підготовки бакалаврів, спеціалістів і магістрів за напрямом "Економіка підприємства" в ДВНЗ "Ужгородський національний університет" (довідка № 1374/01-27 від 07 травня 2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, в якій викладено авторський підхід щодо формування регіонального менеджменту аграрної сфери. Усі наукові результати, викладені в дисертації, отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертаційній роботі використано лише ті ідеї та положення, котрі отримані самим автором.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи доповідались і обговорювались на міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції “Реформування економіки в контексті міжнародного співробітництва” (Сімферополь, 29-30 листопада, 2013 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми сучасної економіки" (Донецьк, 27-28 грудня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Розвиток національної економіки: методологія і практика" (Тернопіль, 15-16 квітня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин" (Умань, 24-25 квітня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Економіка країни: стан, досягнення та перспективи подальшого співробітництва з країнами ЄС" (Одеса, 19-20 вересня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Виробничо-експортний потенціал національної економіки" (Ужгород, 3-4 жовтня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток національної економіки: теорія і практика”(Івано-Франківськ, 3-4 квітня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Інвестиційно-інноваційні засади розвитку національної економіки в ринкових умовах" (Ужгород, 24-25 квітня 2015 р.); Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція: "Проблеми економіки, менеджменту та сільської кооперації" (м. Дубляни 12-13 травня 2015 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 19 наукових праць загальним обсягом 9,9 д.а., в тому числі 6,1 д.а. належить особисто автору, 9 наукових статей опубліковані у фахових виданнях, 1 розділ у колективній монографії та 8 доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Основна частина дисертаційної роботи викладена на 174 сторінках комп’ютерного тексту. Дисертація містить 29 таблиць, 14 рисунків, 7 додатків. Список використаних джерел налічує 194 позиції і викладений на 19 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ АГРАРНОЇ СФЕРИ

1.1. Економічна сутність регіонального менеджменту аграрної сфери

Успішне функціонування будь-якої сфери чи виду економічної діяльності передбачає застосування науково обґрунтованих управлінських підходів. Ринкове середовище висуває нові вимоги до організації господарської діяльності, зокрема щодо необхідності задіяння всіх чинників впливу на забезпечення досягнення цілей суб'єкта господарювання. Результативність і ефективність управлінського процесу багато в чому залежить від передумов і особливостей розвитку суб'єкта, врахування як внутрішніх, так і зовнішніх факторів впливу на його розвиток, наявності кваліфікованих управлінських кадрів, що забезпечуватимуть вирішення поставлених завдань, ефективності державного регулювання досліджуваної сфери тощо.

Активізація уваги до регіонального розвитку, формування дійового менеджменту на рівні регіону посилюється внаслідок процесів, що характеризуються глобальною інтеграцією суспільних відносин у всіх сферах людської діяльності. Постає необхідність пошуку моделі ефективного регіонального розвитку на основі інноваційних підходів до формування управлінського середовища на всіх рівнях господарської діяльності з урахуванням регіональних особливостей та пріоритетів. Важливим при цьому є людський капітал, оскільки сучасний менеджмент повинен базуватися на організаторських здібностях і вмінні управлінця (менеджера) творчо підходити до вирішення складних і багатопланових проблемних питань у різних сферах економічної діяльності.

У процесі переходу економіки України до ринкових умов господарювання поряд із загальновідомим поняттям "управління" поступово вживається термін "менеджмент". У сучасних умовах ці поняття часто

вживаються як ідентичні і взаємозамінні, передусім через однакову сутність категорій. Наукові підходи до визначення сутності і ролі управління і менеджменту подано у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

**Наукові підходи до визначення сутності понять
управління і менеджмент***

Поняття	Розуміння сутності	Поняття
Управління	Мистецтво (практика) виконання робіт	Менеджмент
	Наука (сфера людського пізнання)	
	Функція (вид діяльності)	
	Процес	
	Категорія людей, управлінці (менеджери)	
	Орган чи апарат управління	

*Узагальнено на основі джерел: [172, с. 14; 103, с. 5; 84; 81; 92].

У науковій літературі, як свідчать дані табл. 1.1, менеджмент і управління розглядаються практично з одних і тих же позицій. Така схожість не випадкова, оскільки основою цих понять є об'єктивний процес суспільного розвитку, що має вплив на трактування понять і підходів до розкриття його змісту. Тому у процесі дослідження ми дотримуватимемося тотожності цих понять.

Однак хоча українське слово *управління* і англійське *менеджмент* є синонімами, у тлумаченні їх змісту є певні відмінності як з урахуванням мікроекономічного, так і макроекономічного підходів. Відмічається також, що зазначені фундаментальні наукові категорії стосовно менеджменту в літературі не мають точних остаточних визначень, а сучасне тлумачення менеджменту має такі варіанти [142; 34; 10; 59; 65; 143; 174]:

- об'єкти управління: організації чи підприємства-товаровиробники; процеси, що беруть початок від людини;
- тип гнучкої організаційної системи управління комерційними і недержавними підприємствами;

- гнучка система ділового та інноваційного керівництва, спроможного чутливо реагувати на кон'юнктуру ринку й умови конкуренції, здатність своєчасно перебудовуватися з урахуванням вимог навколишнього середовища;
- складне соціально-економічне й організаційно-технічне явище, процес діяльності якого має справу із зміною становищ, якостей об'єкта;
- процес, що включає знання, навички, вміння, прийоми, операції, процедури і алгоритм впливу через мотивацію;
- елемент культури, системи цінностей і переконань.

Фундаментальний Оксфордський словник англійської мови, вперше виданий ще у 1933 р., дає такі тлумачення сутності менеджменту [194, с. 106; 49, с. 18]: 1) спосіб, манера спілкування з людьми; 2) влада і мистецтво управління; 3) особливого роду вмілість і адміністративні навички; 4) орган управління, адміністративна одиниця. Поняття менеджменту (*англ. management*) у перекладі означає "управління", "організація". Управління (процес управління) обумовлюється організацією дій, спрямованих на досягнення мети. При цьому менеджмент є сферою людської діяльності, до якої входить як обов'язковий елемент управління людьми або організаціями. Еволюція наукових підходів до розуміння менеджменту поєднує окремі напрями (школи) управління, зокрема [99, с. 7-8; 175]:

- школа наукового управління Тейлора, Гілберта та ін. (1885-1920 рр.), ідея якої полягає у ствердженні, що раціоналізація праці на виробництві плюс матеріальна зацікавленість робітників ведуть до підвищення продуктивності праці;
- адміністративна (класична) школа Файоля, Вебера та ін. (1920-1950 рр.) стверджує, що для ефективного досягнення мети організації необхідно й достатньо налагодити міжособистісні стосунки між працівниками;
- школа поведінки Арджиріса, Лайкерта (від 1950 р.) зацентровує увагу на тому, що ефективність досягнення мети організації вимагає

максимального використання людського потенціалу на основі даних психології і соціології;

- кількісна школа Вінера, Акоффа (від 1950 р.) базується на розумінні, що оптимальні управлінські рішення знаходять за допомогою комп'ютерів на основі використання математичних моделей ситуації.

Сучасні наукові підходи до розуміння сутності менеджменту формуються на основі певних властивостей, зокрема [35, с. 79; 6; 161; 63, с. 32; 167, с. 29]:

- *системного підходу до управління*. Системний підхід розглядається як фундаментальна методологія дослідження і вирішення проблем на різних рівнях суспільного розвитку з урахуванням усієї сукупності системних взаємозв'язків та ієрархічних рівнів. Практичне застосування системний підхід знайшов в управлінні в США наприкінці 50-х років XX ст. У своїй праці "Основи менеджменту" М. Мескон, М. Альберт і Ф. Хедоурі запропонували розглядати системний підхід не як набір керівних настанов чи принципів, а як спосіб мислення стосовно організації та управління.

Базується системний підхід на вмінні виокремлювати ключові чинники, що впливають на функціонування й розвиток певної системи, на формування ієрархії цих чинників залежно від сили їхнього впливу на систему в тісному взаємозв'язку із зовнішнім і внутрішнім середовищем.

Пріоритетом і перевагою системного підходу є здатність до більш глибокого розуміння проблемних чи інших ситуацій, оскільки завдяки цьому підходу забезпечується ефективне управління будь-якою сферою чи видом економічної діяльності на основі знаходження оптимальних варіантів вирішення проблеми з урахуванням минулого, сучасного досвіду і формування на цій основі перспективного бачення управлінського процесу окремої сфери;

- *ситуаційного принципу управління*, що ґрунтується на ситуаційному чи кейсовому (case) підході до управління. Однак як і системний підхід, він є швидше способом мислення, ніж набором конкретних дій. Цей метод був розроблений у Гарвардській школі бізнесу (США) і має на меті швидке вирішення менеджерами проблемних питань у конкретній ситуації, вимагаючи

при цьому прийняття оптимально правильного рішення, що залежить від співвідношення наявних факторів. Це метод мислення про проблеми і напрями їх вирішення. Він базується на ситуаційних різновидностях між організаціями і всередині них, роблячи спробу визначити, які змінні найбільш значимі і як вони впливають на ефективність організацій. Керуюча система повинна вміти їх визначити та вільно використати для досягнення управлінської мети. Загальний підхід до управління як при системному, так і при ситуаційному підході є однаковим, однак різняться специфічні прийоми, що застосовуються в окремо взятій ситуації для ефективного досягнення поставлених цілей.

Якщо процесний і системний підходи в менеджменті доцільніше застосовувати в передбачуваній ситуації й у процесі планомірної діяльності менеджера, то ситуаційний підхід частіше використовують у нестандартних і непередбачених ситуаціях;

- *визначальної ролі організаційної культури як сукупності* переважаючих в організації ціннісних орієнтацій, норм, правил, традицій, які визначають зміст і характер поведінки працівників організації незалежно від положення в ієрархічній структурі [63, с. 32]. Поряд із впливом на зовнішнє середовище (мега-середовище і середовище задач) у менеджерській діяльності важливим є повне врахування внутрішнього середовища, яке включає організаційну (корпоративну) культуру, структуру управління, технологію виробництва, наявні будівлі, споруди, машини, обладнання та ін. Організаційна культура (англ. Organizational Culture) є [49, с. 15]: системою поглядів, духовних цінностей, передбачень, вірувань і норм, що об'єднують членів організації. Така культура здійснює позитивний вплив на ефективність організації, якщо вона збігається з організаційними цілями, поділяється і використовується її членами. Вона є важливою складовою теорії організації, оскільки підвищення ефективності останньої базується на ставленні працівника (менеджера) до праці, забезпеченні сучасної організації, формуванні і реалізації творчої інноваційної спрямованості, що і створює передумови для розвитку організаційної культури;

- *механізації й автоматизації управлінських процесів*. В умовах кризового господарювання необхідним є підвищення ефективності процесу управління з метою результативного впливу на забезпечення розвитку окремої сфери діяльності, тому доцільним є формування високоорганізованого механізованого й автоматизованого управління з урахуванням законів єдності й співвідносності об'єкта і суб'єкта управління. При цьому розвиток системи управління в умовах зростаючої складності й динамічності господарського комплексу країни може здійснюватись двома шляхами [63]: 1) за рахунок екстенсивного розширення апарату управління, тобто збільшення чисельності управлінських працівників й розширення незмінної за якісними параметрами технічної бази управління; 2) шляхом інтенсифікації, тобто вдосконалення процесів і методів на базі нової високопродуктивної техніки й досягнень науки управління; формування оптимальних структур, які забезпечують інтенсифікацію процесів управління; вдосконалення методів управління, підвищення кваліфікації, поліпшення підбору, розстановки й структури кадрів, вдосконалення стилю керівництва;

- *демократизації управління*, що обумовлюється [50]: залученням великої кількості працюючих до управління за рахунок передачі їм майна (акції та інші цінні папери); врахуванням закону децентралізації управління; нововведеннями в управлінських структурах. Демократизація управління базується на таких взаємовідносинах керівника і підлеглих, коли дії керівника викликають позитивну відповідну реакцію;

- *інтернаціоналізації менеджменту*. Сутність цієї властивості полягає у [52, с. 210]: зростаючій географічній дисперсії економічної діяльності суб'єктів підприємництва через національні кордони. При цьому частка підприємств, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність у загальному обсязі вітчизняного товаровиробництва, постійно збільшується. Така тенденція значною мірою зумовлена проведенням усе більшої кількості торговельних операцій у межах регіональних торговельних спілок Європейського Союзу (ЄС), Асоціації

держав Південно-Східної Азії (ASEAN), Асоціації вільної торгівлі держав Північної Америки (NAFTA) й інших.

Науковий підхід до управління, що ґрунтується на комплексному вивченні основних функцій управлінської системи, узгоджене використання яких сприяє досягненню тактичних і стратегічних цілей сфери діяльності, формує функціональний підхід у менеджменті. Функціональний підхід вказує на те, що робота менеджерів полягає у поєднанні та координуванні використання ресурсів (елементів виходу) для досягнення цілей організації. Виконання цього принципу забезпечується у ході реалізації чотирьох основних функцій менеджменту [79, с. 313; 41, с. 858]: планування, організації, керування, контролю. Зазначені функції менеджменту виконуються у певній послідовності, яка й утворює поняття “цикл менеджменту”. Реалізація усіх відмічених вище функцій здійснюється з використанням системного підходу.

На нашу думку, основні властивості наукових підходів до формування сутності менеджменту доцільно доповнити:

- *ефективною достатністю*, сутність якої полягає у підвищенні ефективності процесу управління та розширенні самого поняття ефективності за межі економічної, зокрема враховуючи й екологічну та суспільну(соціальну), що є важливими саме в регіональному менеджменті. Достатність в управлінні означає свідоме, економічно обґрунтоване обмеження процесу менеджменту з метою забезпечення найбільшої його ефективності, зниження витрат на управління та досягнення бажаного стану самим суб'єктом управління.

Менеджмент визначають як інтеграційний процес, за допомогою якого професійно підготовлені спеціалісти формують організації та управляють ними, ставлячи цілі і розробляючи засоби їх досягнення. Процес менеджменту передбачає, як уже відмічалось, виконання функцій планування, організації, координації, мотивації, контролю праці робітників для досягнення певних цілей. Тому менеджмент [103, с. 5] є ще й умінням досягати поставлених цілей, використовуючи працю, інтелект, мотиви, поведінку людей, які працюють в

організації, окремій сфері діяльності тощо, з метою досягнення найкращих результатів.

У науковій літературі трапляється поняття менеджменту регіонального розвитку, що обґрунтовується управлінням економічною ефективністю розвитку в цілому та економікою регіону зокрема, а також розміщенням людської діяльності на території відповідно до дії природних, соціальних, економічних передумов і факторів [24].

Регіональний менеджмент сфери аграрного розвитку здійснюється за окремими видами управління, серед яких основними є [49, с. 20-21; 99, с. 8; 7, с. 35]: загальний, кадровий, інвестиційний, інноваційний, фінансовий та інші. Загальний менеджмент здійснюється на рівні керівників (менеджерів), які забезпечують реалізацію поставлених цілей починаючи від планування, контролю і до досягнення мети управління, тобто ефективного розвитку аграрної сфери будь-якого з регіонів країни. Кадровий менеджмент як управління персоналом зорієнтований на те, що кожна мета організації досягається людьми, що є найважливішою складовою менеджменту. Інвестиційний менеджмент становить собою систему принципів і методів розроблення та реалізації управлінських рішень, пов'язаних зі здійсненням різноманітних аспектів інвестиційної діяльності підприємства, і покликаний формувати найбільш раціональні управлінські рішення з питань визначення і обґрунтування можливих об'єктів інвестування, оцінки їх інвестиційних якостей, формування та реалізації ефективних інвестиційних програм, відбору окремих інвестиційних проектів, що сприятимуть перспективному розвитку аграрної сфери регіону.

Системою стратегічного управління інноваційними процесами у сфері аграрного розвитку є інноваційний менеджмент, що формується на основі обґрунтування комплексу заходів щодо реалізації інноваційної стратегії у забезпеченні сприятливого середовища, задіяння ресурсного потенціалу для ефективного функціонування аграрних підприємств і розвитку сільського господарства в цілому.

Фінансовий менеджмент включає такі основні види діяльності: виокремлення альтернативних джерел фінансового забезпечення аграрних підприємств і їх оцінка; практичне одержання фінансових ресурсів з обраних джерел; ефективне використання одержаних грошових коштів, спрямованих на забезпечення процесу аграрного виробництва.

Процес реалізації управлінських підходів базується на окресленні функцій менеджменту, класифікацію яких вперше обґрунтував французький вчений Анрі Файоль, виокремивши основні з них [4, с. 35]: планування, організацію, розпорядництво, координування і контроль. При командно-адміністративній системі відмічали шість функцій управління, а саме: планування, організацію, координування, стимулювання, регулювання та контроль. Мескон, Альберт і Хедоурі запропонували розглядати чотири функції: планування, організацію, мотивацію і контроль. Ці функції мають найбільш узагальнений характер, оскільки беруть безпосередню участь у формуванні управлінського процесу. У науковій літературі має місце поділ функцій за стадіями процесу управління (менеджменту), де формуються основні (загальні) і конкретні (спеціальні) функції; до основних функцій належать ті, які в кожній виробничій системі й на кожному рівні управління забезпечують керованість.

Оскільки аграрна сфера має свої специфічні особливості розвитку, то на кожному з управлінських рівнів, починаючи з найнижчого і до рівня керівництва аграрним підприємством, або ж сферою аграрного виробництва в цілому, необхідним є забезпечення керованості всієї системи управління. При цьому у процесі управління важлива роль відводиться обліку й аналізу витрат виробництва, а також плануванню як виду управлінської діяльності і важливої функції управлінського процесу, що окреслює перспективи розвитку аграрної сфери.

Основні принципи раціонального управління вперше було сформульовано основоположниками наукового менеджменту – Ф. Тейлором [170], Г. Емерсоном [190], А. Файолем [176]. Вони обумовлюються відповідністю певним вимогам, зокрема загальним положенням, що властиві

організаціям різних типів і видів; відповідністю законам розвитку природи, суспільства і бізнесу; об'єктивному відображенню сутності явищ і реальних процесів управління організацією; визнанням і сприйняттям суспільством. Відмітимо, що Ф. Тейлором було обґрунтовано і зацентовано увагу на чотирьох основних принципах управління індивідуальною діяльністю працівників:

- науковий підхід до виконання кожного елемента роботи;
- науковий підхід до добору, навчання і тренування працівника;
- кооперація з працівниками;
- розподіл відповідальності за результати роботи між менеджерами і працівниками.

Дослідження свідчить, що одним з перших увів ряд фундаментальних положень менеджменту Г. Емерсон і обґрунтував їх таким чином: підлеглий існує для того, щоб розширювати і продовжувати особистість начальника; керівник, управлінець існує тільки для того, щоб зробити продуктивною роботу підлеглого; компетентні фахівці повинні формулювати основні справи, навчати всіх і кожного їх застосуванню і постійно стежити за всіма порушеннями; кожний вищий щабель управління існує не для задоволення тих, хто стоїть вище, а для обслуговування тих, хто працює нижче; кожна операція на будь-якому об'єкті чи підприємстві має базуватися на знаннях і вміннях, які тільки є у світі. А. Файоль не тільки узагальнив принципи попередніх науковців, а й чимало сформулював вперше, а саме: розподіл праці, повноваження й відповідальність, дисципліна, єдиноначальність, єдність дій, підпорядкованість інтересів, винагорода персоналу, централізація, скалярний ланцюг, порядок, справедливість, стабільність персоналу, ініціатива.

У процесі дослідження на основі узагальнення наукових підходів до визначення сутності поняття "менеджмент", виокремлено пріоритетні принципи менеджменту й адаптовано їх до процесу управління у сфері аграрного виробництва (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Особливості прояву пріоритетних принципів менеджменту в аграрній сфері за Ф. Тейлором, Г. Емерсоном та А. Файолем*

Принцип	Зміст	Особливості прояву в аграрній сфері**
1	2	3
Поділ праці	Диференціація, спеціалізація трудової діяльності	Спеціалізація у сільському господарстві за видами робіт відповідно до горизонтального поділу праці (рослинництво, тваринництво і т.д.)
Повноваження та відповідальність	Відповідальність працівника за виконувану роботу згідно з делегованими повноваженнями	Обмежена відповідальність за кінцеві результати роботи аграрних підприємств
Дисципліна	Дотримання працівниками умов договору між ними і керівництвом	Дотримання правил трудової дисципліни на усіх ієрархічних рівнях аграрного виробництва
Єдиноначальність	Підпорядкованість працівника безпосередньому начальнику при виконанні ним даних розпоряджень	Взаємозвітність і взаємовідповідальність працівників всіх рівнів керівництва
Підпорядкованість інтересів	Інтереси організації превалюють над інтересами індивіда	Пріоритет інтересів територіальної громади в рамках сільського розвитку
Єдність дій	Об'єднання окремих дій за єдиною метою у групи і формування єдиного плану роботи	Взаємообумовленість та взаємозалежність функціонування підрозділів аграрних підприємств
Винагорода персоналу	Справедлива винагорода працівників за їх працю	Сезонність та різні форми отримання винагороди
Централізація	Підпорядкованість єдиному центру управління з метою результативної діяльності	Дотримання збалансованості процесу централізації і децентралізації управління
Скалярний ланцюг	Нерозривний ланцюг команд, по якому передаються всі розпорядження й здійснюються комунікації між усіма рівнями ієрархії (ланцюг начальників)	Різна специфіка управління аграрного підприємства пов'язана зі спеціалізацією
Порядок	Робоче місце для кожного працівника і кожний працівник на своєму місці	Розширена категорія поняття "робоче місце"
Справедливість	Дотримання справедливості у реалізації встановлених правил і угод на всіх рівнях скалярного ланцюга	Забезпечення принципу справедливості за єдиноначальними рівнями
Стабільність персоналу	Орієнтація працівників на лояльність до організації і на тривалу роботу, оскільки плинність кадрів знижує ефективність роботи	Обмежена плинність кадрів пов'язана з низькою мобільністю робочої сили в аграрній сфері
Ініціатива	Актуалізація незалежних суджень працівників у межах делегованих їм повноважень і виконуваних робіт	Спонування працівників до ініціативи та самозайнятості через сезонність аграрного виробництва

<i>Продовження табл. 1.2</i>		
1	2	3
Корпоративний рух	Гармонійне поєднання інтересів персоналу й організації, єдність зусиль (у єдності сила)	Спільність інтересів працівників і керівництва на основі колективізму та спрямованості на кінцевий результат
Науковий підхід	Науковий підхід до виконання кожного елемента роботи, до добору, навчання і тренування працівника	Використання наукових досягнень у селекції та захисті рослин і тварин
Компетентність	Кваліфіковані фахівці повинні формувати основні справи, навчати всіх і кожного їх застосуванню і постійно стежити за всіма порушеннями	Підвищення кваліфікованості і компетентності пов'язане з ускладненістю контролю за порушеннями
Високі стандарти діяльності	Високі стандарти діяльності досягаються за рахунок впровадження досягнень міжнародного менеджменту	Врахування особливостей територіального управління з урахуванням традицій, менталітету тощо.
Орієнтація на перспективу розвитку	Перспективний розвиток з орієнтацією на кінцеві результати діяльності та прагнення до нововведень	Ведення сільськогосподарського виробництва на новачійній основі з метою запровадження органічного землекористування та виробництва органічної екологічно чистої продовольчої продукції
Розв'язання проблем новими методами	Розв'язання проблем за допомогою нових методів з урахуванням об'єктивних законів природи та суспільства з дотриманням еколого-економічних та соціальних засад	Вирішення проблемних питань аграрної сфери на основі екологізації виробництва, зниження антропогенного впливу (передусім негативного) на агроєкосистеми з метою забезпечення взаємодії "людина-природа"
Концентрація діяльності на пріоритетних програмах	Зосередження зусиль на пріоритетних програмах відповідно до стратегічних орієнтирів розвитку	Зростання пріоритетності аграрного виробництва

*Доповнено і адаптовано автором до особливостей аграрної сфери на основі джерел: [170, 176, 20, с. 15-17].

** Авторська розробка.

Для реалізації мети успішного функціонування підприємств аграрної сфери й ефективної організації їх діяльності вагоме значення має принцип поділу праці як процесу диференціації і спеціалізації трудової діяльності, де при вертикальному поділі праці відбувається розподіл за рівнями, тобто розмежування процесу виробництва й управління аграрним підприємством, а

при горизонтальному – розподіл на види робіт у межах одного рівня. Зазначений процес можна представити такою системою: одиничний – поділ праці за професіями, оскільки у цій сфері потрібні спеціалісти різних спеціальностей (рільник, агроном, зоотехнік, спеціаліст-аграрник, економіст та інші); частковий – поділ праці за ознакою однорідності аграрного виробництва (тваринництво, рослинництво інше); загальний – поділ праці за ознакою суміжності галузей виробництва (сільське господарство, сфера з надання послуг тощо).

Процес формування управлінського середовища здійснюється за допомогою різних методів, серед яких часто застосовуються: 1) адміністративні (організаційно-розпорядчі); 2) економічні; 3) соціально-психологічні. В аграрній сфері адміністративні методи управління поділяються передусім на організаційні і розпорядчі, де організаційні методи вирішують такі основні завдання, пов'язані з [167, с. 95]: підбором і розстановкою кадрів, що стосується спеціалістів-аграрників як на мікро-, так і мезорівні; окресленням завдань стосовно кожного з виконавців на всіх ієрархічних рівнях; визначенням їх функцій, прав і обов'язків згідно з посадовими інструкціями; проведенням інструктажів для працівників; формуванням процесу планування та організації виконання намічених цілей і завдань; погодженням роботи в часі й просторі і контролю за виконанням намічених завдань.

У цілому управління є цілеспрямованим і активним процесом, що обумовлюється низкою відносно самостійних, логічно-послідовних елементів: це, *по-перше*, збирання, систематизація і передача інформації; *по-друге*, вироблення (обґрунтування) і прийняття рішення; *по-третьє*, перетворення рішення на різні форми команд (усна, письмова, наказ тощо) та забезпечення їх виконання і, *по-четверте*, аналіз ефективності прийнятого рішення й можливе наступне його коригування [39, с. 286]. Відмічені елементи набувають актуальності у процесі забезпечення дієвості управлінських підходів у сфері аграрного виробництва.

У процесі здійснення управління (менеджменту) важливим є підбір стилю керівництва, який може бути: авторитарним, коли керівник нав'язує підлеглим свою волю, не вивчає і не бере до уваги їх власної думки; демократичним, коли підлеглі беруть участь у прийнятті важливих рішень щодо забезпечення успішного функціонування сфери аграрного виробництва; змішаним, що обумовлюється органічним поєднанням автономії, свободи окремих підрозділів, працівників з жорстким централізмом; слабким, коли керівник певною мірою дистанціюється від управлінських процесів, його авторитет і вплив у колективі є незначними. Серед відмічених видів управлінського стилю керівництва у сфері аграрного розвитку найприйнятнішим є демократичний стиль, який у сучасних умовах господарювання є найбільш ефективним, оскільки відбувається постійний зв'язок керівника з підлеглими, йде процес вивчення їх думки, пропонованих ідей, звертається увага на їх духовні запити, прагнення, максимальне врахування їх колективних і особистих інтересів.

Дослідження свідчить, що трактування поняття "регіональний менеджмент" обумовлюється багатогранністю наукових підходів. Так, науковці відмічають, що регіональний менеджмент (управління), – це:

- сукупність принципів, методів управління ресурсами з метою досягнення максимальної ефективності і прибутковості, який включає [46]: генеральний менеджмент (усіх учасників і організаторів процесу управління, котрі розробляють стратегічний план); менеджмент виробничо-господарської діяльності; менеджмент управлінського персоналу; "м'який менеджмент" політичних партій і організацій;
- мистецтво впливу функціонерів систем менеджменту підсистем регіональних суспільних систем на їх людські ресурси і через них – на всі інші види ресурсів з метою їх ефективного використання для досягнення цілей соціально-економічного розвитку регіону і держави [13, с. 50];
- цілеспрямований вплив галузевих органів управління (регіональних органів) на підприємства і організації регіону з метою досягнення загально-регіональних цілей [160, с. 217];

- сукупність адміністративних, правових, економічних відносин, які виникли на території окремого регіону внаслідок реалізації державної регіональної політики [61, с. 8];

- заходи і ресурси для забезпечення відтворення виробництва і соціального розвитку окремої територіально-адміністративної одиниці, сфери і виду економічної діяльності [48, с. 174];

- вплив на процес, об'єкт, систему для зберігання їх сталості або переведення з одного стану в інший відповідно до поставлених цілей. Цей вплив спрямований на досягнення певної мети, бажаного результату [106, с. 360].

На основі опрацьованого наукового матеріалу доцільно дати авторське визначення категорії "регіональний менеджмент" як сукупності сформованих на різних рівнях ієрархічної системи управління і діючих чинників впливу, спрямованих на забезпечення ефективного функціонування регіональної системи, що включає виробничу, соціальну та екологічну сфери і їх інфраструктурне забезпечення.

Багатогранність наукових підходів до визначення економічної сутності менеджменту (управління), зокрема на рівні регіону, дає можливість сформувати власне бачення і виокремити окремі складові відміченого процесу з обґрунтуванням їх змісту і ролі у процесі формування ефективної регіональної системи господарювання. Так, доцільно буде виокремити і окремо розглянути економічну складову регіонального менеджменту (рис. 1.1). Основою регіонального менеджменту є законодавчо-правовий, економічний та територіально-господарський механізми, забезпечення функціонування яких, через взаємодію суб'єктів і об'єктів, дає можливість досягнення кінцевої мети – забезпечення економічно ефективної регіональної системи господарювання. Аналогічною буде і функціональна структура регіонального аграрного менеджменту, а відмінності проявлятимуться в особливості як вибору інструментарію механізмів управління та формуванні кінцевої мети.

В умовах поглиблення ринкових відносин економічна сутність менеджменту, зокрема регіонального, обумовлюється одержанням максимуму

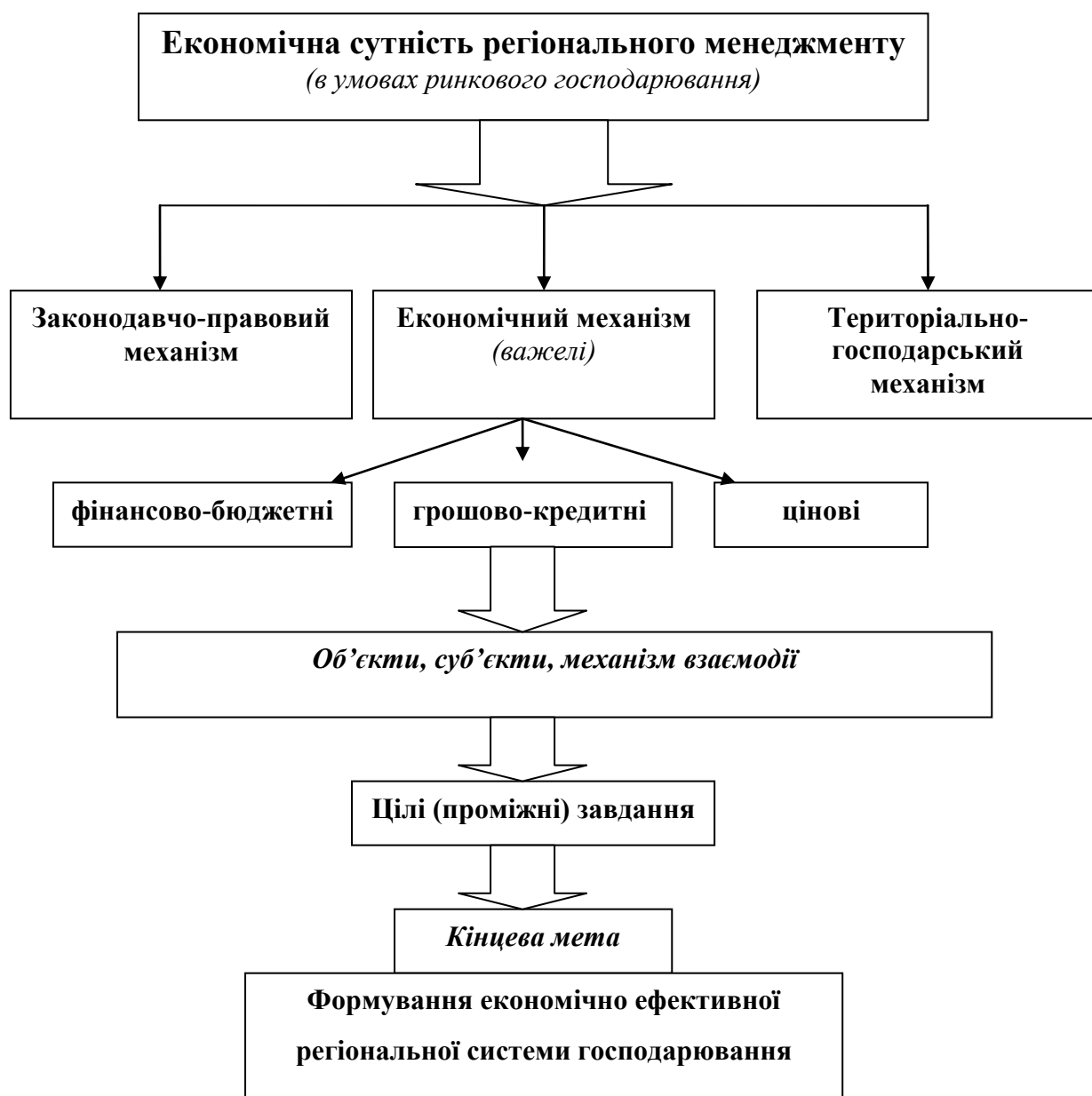

Рис. 1.1. Функціональна структура регіонального менеджменту*

*Авторська розробка.

прибутку чи ефекту в будь-якій сфері чи виді економічної діяльності, передусім за рахунок розроблення оптимальних моделей управління з урахуванням впливу законодавчо-правового, економічного і територіально-господарського механізму функціонування регіональної системи господарювання.

Законодавчо-правове забезпечення процесу управління у сфері аграрного розвитку базується на дотриманні законів і законодавчих актів, що врегульовують проблемні питання функціонування аграрного сектору. Крім того

правові методи регламентовані указами Президента, нормативними актами уряду (декретами, постановами), які також передбачають вироблення механізму їх реалізації і контролю. Закони, законодавчі та нормативні акти визначають об'єкт та зміст регулювання, відповідальність юридичних і фізичних осіб за їх невиконання. Закони виконують функцію довготермінового правового регулювання, а укази, нормативні акти – короткотермінового, оперативного [182, с. 148]. Нині сфера державного управління економікою поступово звужується через зменшення кількості господарюючих суб'єктів державної форми власності. З переважанням приватної форми власності виникає потреба проведення відповідної політики в економічній сфері з реалізацією в ній господарсько-організаторської, соціальної та інших функцій регулювання, контролю, координації з використанням методів економічного характеру з превалюванням індикативного підходу, абстрагуючись від директивних форм управління з боку держави.

Економічний механізм регіонального менеджменту передбачає формування середовища для забезпечення ефективного функціонування регіону в цілому, в тому числі аграрної сфери, за допомогою економічних методів, що обумовлюються відповідними важелями впливу, зокрема [185, с. 44]: бюджетно-фінансовими (бюджет, дотації, пільги, податки, субсидії, соціальні нормативи, субвенції), грошово-кредитними (державні кредити, державні цінні папери, курси валют, індексування доходів) і ціновими (забезпечення механізму впливу держави на ціни і ціноутворення, формування цінової стратегії і тактики).

Таким чином, економічний механізм має специфічні, економічні методи впливу суб'єкта управління на об'єкт. Суб'єктом економічного механізму (зовнішнього стосовно підприємства) при цьому виступає держава в особі законодавчих і виконавчих органів, органи місцевого самоврядування, а також недержавні організації, а на рівні окремого підприємства (внутрішній рівень) – його орган управління (власник, директор, рада директорів тощо) [144].

Об'єктами регулювання є основні сфери, галузі, види економічної діяльності. У ринкових умовах господарювання держава не повинна контролювати весь процес відтворення, її завданням є створення принципів умов, за яких суб'єкти господарювання мають приймати раціональні та виважені рішення. Одночасно економічна політика за сучасних умов охоплює лише ті загальні процеси, в управлінні якими зацікавлені і держава, і суспільство загалом [105]. Отже, постає необхідність формування механізму взаємодії, який поєднуватиме управлінські підходи на всіх рівнях здійснення менеджменту, що сприятиме синергії у досягненні окресленої мети (цілі), і намічених завдань щодо вирішення проблемних питань у сфері господарської діяльності.

Оскільки продуктивні сили розвиваються у часі та просторі, конкретною формою їх просторового розвитку є територіальна організація господарства. Територіальна структура господарства регіону відображає внутрішні територіальні пропорції та особливості внутрішньорайонної територіальної організації виробництва [160, с. 16]. Так, управління виробництвом у межах суспільства поділяється на галузеве і територіальне. Галузеве управління спрямовується на вирішення основного завдання галузі – задоволення потреб економіки в окремих видах продукції, робіт і послуг. Територіальне управління визначається політичним та адміністративно-територіальним устроєм країни і спрямоване на успішне виконання функцій території. Останні полягають у створенні необхідних умов для всебічного розвитку територіальних складових національної економіки – виробництва споживчих та інвестиційних товарів і військово-промислового комплексу, ефективного використання природно-ресурсного потенціалу та максимально можливого задоволення різнобічних потреб місцевого населення [75, с. 3], в тому числі й забезпечення продовольчою продукцією сільськогосподарського виробництва.

Науково-теоретичні підходи до менеджменту у поєднанні з економічною практикою обґрунтовують не тільки поняття "територіальне управління". У практиці регіонального розвитку часто застосовується термін "регіональне

управління". Відмічені процеси настільки взаємообумовлюються, що їх часто ототожнюють. Однак є окремі принципові відмінності, зумовлені зокрема сутністю самого поняття регіону. Термін "region" походить від латинського "*region*" і в перекладі означає область, район, місцевість. Найчастіше він застосовується для визначення різних територіальних ланок однієї країни: адміністративно-територіальних одиниць, національних, державних або державно-адміністративних одиниць, економічних районів, спеціальних (вільних) економічних зон, окремих природних зон та ін., але вживається також стосовно частини території кількох країн, групи країн. Отже, під терміном "регіональне управління" слід розуміти управління будь-якою територією незалежно від існуючих політичних та адміністративно-територіальних кордонів. Регіон у національній економіці тлумачиться як окрема самостійно господарююча система, яка [75, с. 3-4]: має чітко означені межі своєї території, власні органи управління, матеріальну і фінансову основу і, як правило, визначається законодавчими актами держави, виходячи з її стратегічних і тактичних цілей та завдань. Визначення регіону як господарюючої системи у складі національної економіки спричиняє застосування спорідненого до регіонального управління терміну – управління регіональною економікою, її сферами та видами економічної діяльності.

Вміле поєднання інтересів держави та регіонів, раціональне територіальне розміщення продуктивних сил з урахуванням потенційних можливостей території і впливу людського чинника (населення, яке проживає на певній території) потребує формування ефективного територіально-господарського механізму управління цим процесом, що сприятиме гармонізації господарського використання території на основі комплексності і спеціалізації місцевого господарства відповідно до потреб суспільства, з метою вирішення поставлених соціально-економічних цілей розвитку території, а також збереження, відтворення середовища життєзабезпечення мешканців.

Забезпеченню ефективного функціонування виробництва аграрної сфери сприяє: впровадження різноманітних інноваційних, передусім цільових програм

та бізнес-проектів, наявність інформаційних ресурсів, які обумовлюють полегшення роботи і підвищення продуктивності праці адміністративного персоналу та різних управлінських служб. Відмічені підходи дають можливість формування результативності функціонування аграрного сектору з урахуванням дієвості та економічності управлінського процесу загалом та його складових – планування, організації, регулювання, аналізу, обліку, контролю зокрема. Необхідність їх залучення обумовлено також спрощенням багатьох процесів управління (планування, обліку, аналізу, контролю), значною економією часу, підвищенням точності розрахунків, зменшенням імовірності виникнення помилок, вибором серед множинності варіантів прийняття управлінських рішень найкращого, найоптимальнішого тощо [67, с. 4].

Менеджмент сфери аграрного розвитку має свої особливості, оскільки аграрний сектор економіки є специфічною сферою виробництва і життєзабезпечення населення сільських територій. Однак у науковій літературі поняття аграрного сектору часто ототожнюється із веденням сільського господарства, яке включає виробництво продовольчої сільськогосподарської продукції, розвиток галузей рослинництва і тваринництва, первинну переробку продукції, забезпечуючи при цьому потреби населення в продуктах харчування і в сировині для текстильної, взуттєвої, парфумерної і харчової промисловості, проте не охоплює всіх складових економіки аграрного сектору [36, с. 5].

Науковці-аграрники В. Збарський, М. Лендел, В. Мацибора, А. Чалий наголошують, що аграрний сектор – це сектор економіки, що виробляє продукти харчування та сировинні матеріали, для внутрішнього споживання або на експорт, де переважає населення, зайняте сільськогосподарською працею. Однак, попри це, вони відмічають, що таке поняття потребує певного уточнення, оскільки необхідно охарактеризувати всі складові цього поняття, а саме [36, с. 6]:

- аграрний (*лат. agrarius*) – 1) земельний, що відноситься до землеволодіння і землекористування; 2) характеризується переважанням сільськогосподарського виробництва над промисловим;

- сектор – частина народного господарства, що має певні економічні і соціальні особливості;
- економіка, в цьому разі, стосується господарської і фінансової діяльності, тобто стану діяльності підприємств та організацій регіону.

Відмічені науковці наголошують, що аграрний сектор включає всі аспекти: форми власності і господарювання; виробничі, господарські, управлінські, трудові та соціальні відносини; розподіл результатів господарської діяльності; переплетіння поселенського і господарського укладів на селі.

Поняття аграрного сектору економіки Н. Гончарук визначає як сукупність взаємопов'язаних галузей сільського господарства і функціонально пов'язаних обслуговуючих формувань, які задовольняють потребу в продуктах харчування і сировині для переробної промисловості. Крім сільськогосподарських підприємств, система аграрного сектору економіки включає також [26, с. 21-22]: заклади аграрної освіти, наукові, науково-дослідні установи та центральні і місцеві органи управління аграрною сферою.

І. Сурай тлумачить поняття аграрного сектору економіки як у широкому розумінні – аграрний сектор охоплює всі підприємства України незалежно від форми власності і організаційно-правової форми, що виробляють сільськогосподарську продукцію й продукти її первинної переробки, та пов'язані з ними обслуговуючі підприємства, а також організації (установи), що здійснюють розробку та реалізацію державної аграрної політики, так і вузькому розумінні – як сектор економіки, що охоплює всі підприємства, що виробляють сільськогосподарську продукцію, здійснюють її первинну переробку та обслуговують зазначені процеси. Ці два підходи розмежовують, до певної міри, поняття агропромислового комплексу і аграрної сфери. Однак це розмежування є доволі хитким, оскільки між ними існує тісний взаємозв'язок [166, с. 260].

Законодавчо закріплено [129], що основні засади державної аграрної політики у сфері аграрного розвитку поширюються на сільське та рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських

продуктів, аграрну науку і освіту, соціальну сферу села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення.

Поряд із сільським та рибним господарством часто до аграрної сфери включають лісове господарство, оскільки лісові території розміщуються в межах аграрного господарювання. У Національному класифікаторі видів економічної діяльності [54] Секція А поєднує сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство, що в цілому є правильним, оскільки сільські території, де, як правило, відбувається господарська діяльність відмічених сфер, обумовлюється багатофункціональністю природно-соціально-виробничої структури, складовими елементами якої є [14, с. 15-16]: власний ресурсний потенціал, сільський населений пункт, наявне сільське населення, місцеві громадські інституції, органи місцевого самоврядування, соціальна та виробнича інфраструктури, сільськогосподарські підприємства та інші види підприємств із виробництва, переробки продукції, торгівлі чи надання послуг, господарства населення, об'єкти рекреації.

Нині взаємозв'язок між сферою аграрного розвитку і розвитку сільського господарства ще більше посилюється, оскільки розширюються межі функціональності сільськогосподарського виробництва. Результатом його діяльності є не лише виробництво продовольства, сировини для харчової та переробної промисловості, а останнім часом – енергетичної сировини та ряд важливих суспільних благ, на які також зростає попит у сучасному світі. До таких благ (зовнішніх ефектів, що виникають у зв'язку із сільськогосподарським виробництвом) належать [171, с. 27]:

- продовольча безпека країни, що розглядається як вільний фізичний та економічний доступ усього населення до безпечного продовольства в достатній кількості для задоволення своїх потреб й уподобань в обсягах, необхідних для здорового активного життя;
- вплив на навколишнє середовище (формування та охорона агроландшафтів, агробіологічного різноманіття, збереження родючості ґрунтів,

охорона земель від негативних явищ природного й техногенного характеру тощо);

- підтримання життєдіяльності населення на сільських територіях через використання їхніх природних ресурсів для економічної діяльності, що надає засоби для задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб;
- відтворення і розвиток селянства (фермерства) як носія національної ідентичності, хліборобської культури і духовності.

Ми дотримуємося точки зору науковців [36, с. 7], які відмічають, що аграрний сектор поєднує аграрне виробництво і розвиток сільських територій, де переважає сільське населення, охоплюючи при цьому земельну, господарську і поселенську складову, яка покликана забезпечити соціальний розвиток сільського поселення. Однак у дослідженні ми основну увагу звертатимемо на важливі складові аграрної сфери – розвиток сільського господарства, функціонування аграрних підприємств, розгляд особливостей аграрних відносин у процесі аграрного виробництва, як [40, с. 18]: особливого виду економічних відносин у суспільстві між його членами, господарствами, державою з приводу привласнення різних об'єктів власності, а також землеволодіння, землекористування, реалізації сільськогосподарської продукції та розподілу доходів господарств.

Узагальнення наукових підходів до трактування понять "аграрна сфера" сприяло формуванню власного бачення у розкритті цього поняття, де важливими складовими елементами є: продуктивні сили, аграрні відносини, аграрна інфраструктура, успішне функціонування яких безпосередньо впливає на забезпечення ефективної діяльності аграрної сфери в цілому (рис. 1.2). Незважаючи на багатогранність підходів до розуміння сутності аграрного сектору і сільського господарства, між ними існує тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ, які відбуваються у процесі забезпечення їх ефективного функціонування. Дослідження підтвердило, що у процесі регіонального менеджменту аграрної сфери використовується сучасна технологія бенчмаркінгу, що передбачає пошук еталонного підприємства-конкурента, яке більш успішно функціонує,

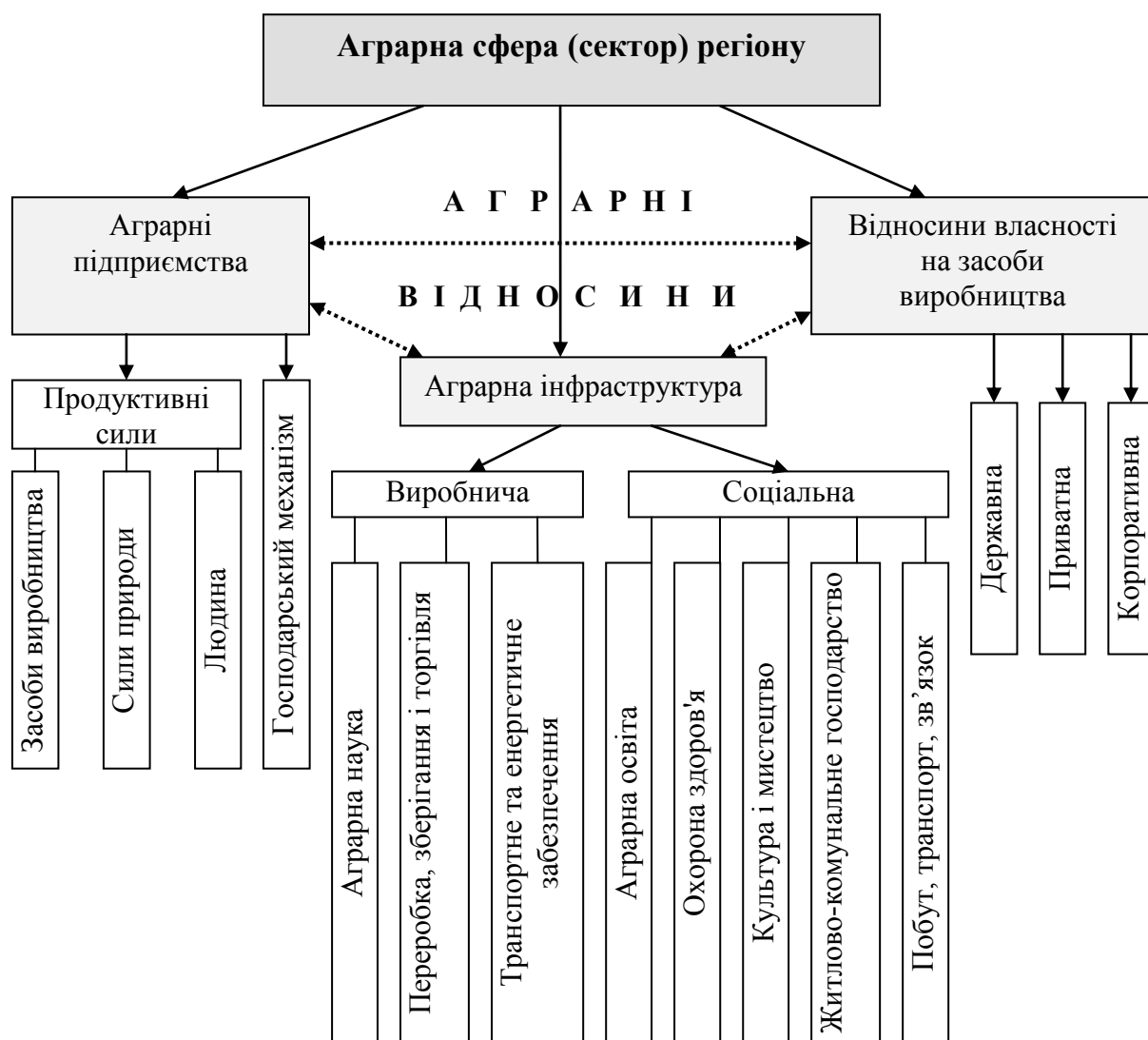

Рис. 1.2 . Складові елементи аграрної сфери (сектору) регіону.*

***Авторська розробка.**

з метою здійснення порівняння власної діяльності та запозичення його досвіду. Бенчмаркінг є дієвим інструментом, що сприяє удосконаленню діяльності у сфері аграрного виробництва та досягненню намічених перспективних цілей.

Таким чином, регіональний менеджмент у сфері ведення сільськогосподарського виробництва повинен реалізовувати комплекс заходів законодавчо-правового, організаційно-економічного, територіально-господарського й екологічного характеру. Розроблення і реалізація системи організаційно-економічних і екологічних заходів щодо забезпечення збалансованого розвитку аграрної сфери слугує базисом для формування економічно ефективної регіональної системи господарювання в умовах поглиблення ринкових відносин.

1.2. Інституційні засади регулювання аграрної сфери регіону

Формування економічно ефективної регіональної системи господарювання із забезпеченням збалансованого розвитку видів і сфер економічної діяльності багато в чому залежить від дії інституціональних засад на різних рівнях господарювання і поєднання інтересів суб'єктів господарювання в різних сферах економіки регіону. Так, функціонування аграрного сектору є одним із пріоритетів розвитку більшості регіонів, оскільки забезпечує вирішення низки проблем, першочерговими з яких є формування продовольчої безпеки, ресурсне забезпечення промисловості, подолання безробіття, економічне і соціальне відродження сільських територій. Однак ринкові умови господарювання, зважаючи на особливості аграрного виробництва та низку несприятливих факторів, не в змозі забезпечити його відродження та ефективне функціонування. Вирішальну роль у регулюванні та підтримці повинні відіграти державні та територіальні інституції.

У науковій літературі підходи до розкриття поняття "інституції", а також споріднених з ним "інститут", "інститут держави", "державна інституція", "інституціоналізм" відзначаються багатогранністю. Зокрема, категорії "інститут держави", "державна інституція" ототожнюються з органами державної влади, як відносно відокремлені частини державної структури, ланки (елементи) механізму держави, що беруть участь у виконанні функцій держави, користуються певною автономією і владними повноваженнями.

В "Економічній енциклопедії" поняття "інститут" трактується як форма суспільного устрою; сукупність норм права в будь-якій сфері суспільних відносин; наукова установа, яка здійснює фундаментальні та прикладні дослідження; організація, що виконує проектно-пошукові роботи [40, с. 657]. Як вважає Я. Щепанський, інституція – це [189]: форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються деякими членами групи від імені спільноти, тобто в цьому розумінні не депутати ради є інституцією, а організація ради, що надає групі право діяльності й забезпечує можливість репрезентувати жителів

міста; групи осіб, покликані вирішувати справи, важливі для всієї спільноти, виконувати публічні функції; комплекс установ і знарядь діяльності, що дають змогу деяким членам групи виконувати публічні функції, спрямовані на задоволення потреб і регулювання поведінки цілої групи; певна соціальна роль деяких осіб, особливо важлива для життєдіяльності групи.

С. Макєєвим узагальнено наукові підходи М. Вебера, Дж. Міда, Е. Дюркгейма, Т. Парсона та ін. до розуміння відмічених вище понять і сформульовано такий висновок [70, с. 5-20]: класики залишили нам у спадок тверде переконання, що соціальні інститути ми вправі трактувати і як стан, і як активні, діючі комплекси, а також як стан і комплекси, відтворювані діями індивідів – інституалізуючими дії індивідів або спільнот індивідів. Науковець наголошує на тому, що зміщення акценту до одного з моментів зумовлює і стратегію вивчення інституту. Якщо це статичний момент (стан), то у фокусі уваги тоді виявляється будова, склад інституту, способи легітимації (делігітимації) цінностей, норм, правил, зразків поведінки, відчуття й мислення, ролей, очікувань або, згідно із застарілою академічною формулою, – зміст поняття "інститут". Зовсім не випадково сучасні автори вважають інститути нічим іншим, як взаємно примусовими рольовими очікуваннями відповідно до заданих зразків.

За трактуванням Веблена, інститути – це, по суті справи, поширений спосіб судження, який стосується окремих відносин між суспільством і особою та окремих виконуваних ними функцій; і система життя суспільства, яка складається із сукупності діючих у визначений час або у будь-який момент розвитку усякого суспільства, може з психологічного боку бути охарактеризована загалом як переважаюча духовна позиція чи поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві [15, с. 201-202]. За визначенням Дж. Коммонса, інститут – колективна дія з контролю, лібералізації (звільнення) і розширення індивідуальної дії, розширення того, що індивідуум може досягти своїми незначними і тривіальними діями. Ці дії насправді є "транс-діями" [192, с. 562].

Щодо визначень аграрних інститутів, то в економічній літературі відсутні принципові особливості. Так, О. Серков визначає інститути аграрного ринку як відносини, а також механізми й організації, за допомогою яких реалізуються ці відносини [145, с. 134]. Аграрні інститути, з одного боку, належать до "класично" соціальних інститутів; з іншого боку, за структурно-функціональним наповненням аграрні інститути є особливими конструкціями з характерними лише для них специфічними властивостями [68, с. 35].

Державне регулювання будь-якої із сфер економіки є вагомим чинником впливу на забезпечення їх ефективного функціонування і розвитку. Аграрна сфера, що спрямована на розвиток основних галузей (рослинництво і тваринництво) і додаткових (садівництво, бджільництво, ставкове рибництво, тепличне і парникове господарство, вирощування овочів, хмелярство тощо) тісно пов'язана із продовольчою безпекою країни і потребує особливої уваги і підтримки держави. Роль держави у моделях ринкової організації економіки визначена особливими умовами – держава є одночасно як основним суб'єктом економіки, так і головним спостерігачем, контролером і формувачем умов її функціонування. Роль держави двоїста: держава формує зовнішнє інституціональне середовище, окреслює "правила гри" і водночас виступає суб'єктом реформ.

Необхідним є створення єдиних економічних правил для всіх сфер агропромислового комплексу, що сприятиме і відповідатиме принципам справедливого розподілу економічних результатів у системі: виробництво – збереження – закупівля – переробка – реалізація, формуючи при цьому рівні умови для всіх учасників процесу. Стратегічні економічні рішення щодо аграрних реформ передбачають виокремлення ряду питань, зокрема розробки механізму ринку власності, враховуючи земельні питання; визначення ролі сільських товаровиробників в акціонуванні підприємств АПК; підтримки державою вітчизняних сільських виробників продовольчої продукції [30].

Міжнародний досвід свідчить, що ринковий механізм господарювання в усіх країнах доповнюється інструментами державного регулювання, і

співвідношення між ними формується під впливом частки державного сектора, історичних особливостей і традицій, характеру нагальних завдань. Стійкий економічний розвиток країни неможливий без вирішення державою таких основних завдань [39, с. 57-58]: утвердження основ законності; підтримання стабільної і збалансованої політичної ситуації; інвестування соціальної сфери; підтримки незахищених груп населення; забезпечення обороноздатності країни (яка, в принципі, неможлива без забезпечення її продовольчої безпеки); захисту навколишнього середовища. Ринковий механізм неспроможний забезпечити оптимальне поєднання ефективності і справедливості, бо ці речі несумісні з цілями ринкової економіки. Вирішити таку проблему можна тільки за допомогою інституту держави. Ринкові вади не можуть бути ліквідовані повністю, але держава в змозі пом'якшити їх негативний вплив на суспільство шляхом створення відповідних інституціональних структур, участі в розподілі ресурсів, вирішенні проблем, які не можуть бути забезпечені ринковим механізмом [53, с. 539].

У процесі державного регулювання часто використовується термін *інституційні засади* [113, с. 188-190], де мається на увазі формування та функціонування обласних державних адміністрацій в Україні, на основі забезпечення правових норм внутрішньої організації обласних державних адміністрацій, а також реалізації закріплених за нею функцій і повноважень, тобто поряд із законодавчо закріпленими принципами акцентується увага і на сфері компетенції державних інституцій певного виду. Отже, процес формування інституційних засад тісно переплітається з інституціоналізмом, засновниками якого наприкінці XIX ст. були американські вчені Т. Веблен, Дж. Коммонс, В. Мітчелл, англійський економіст Дж. Гобсон та ін. Значний вплив на формування інституціоналізму мали праці представників історичної школи політичної економії та розвиток соціології. Сучасні представники інституціоналізму – американські економісти Дж. Гелбрейт, Р. Хейлброннер, Д. Норт, А. Алчіян та ін. В цілому інституціоналізм (*лат. institutu – установа*) [40, с. 657] є одним з напрямів сучасної економічної думки, об'єктами

дослідження якого є певні інститути (корпорація, держава, профспілки), а також правові, психологічні та морально-етичні аспекти (звичаї, навички, інстинкти та ін.), що є, на думку представників інституціоналізму, рушійними силами розвитку людського суспільства.

Дослідження інституційних основ державного регулювання, зокрема і в сфері аграрного розвитку, проводилися також науковцями М. Латиніним [64], П. Макаренком [69], Г. Черевком [182], Ф. Шамхаловим [184], О. Шпикуляком [188] та ін. Так, Д. Норт [104, с. 11-12] відмічено, що з точки зору теорії інституціоналізму інституції є правилами гри в суспільстві, тобто придуманими людьми обмеженнями, які спрямовують людську взаємодію у певне русло, визначаючи і обмежуючи при цьому сукупність варіантів вибору для індивідів.

Концептуально слід чітко відрізняти інституції (правила) від інституційних одиниць (організацій). Мета правил (інституцій) – забезпечити умови діяльності, мета інституційних одиниць – за допомогою майстерності та стратегії, чесними й нечесними способами досягти перемоги. Офіційні інституції формуються органами державної влади та недержавними галузевими організаціями, рішення яких формалізуються в певному документі, обов'язковому до виконання членами організації. Неофіційні інституції – неформалізовані рішення самоврядних організацій (колективів), усні домовленості, неписані традиції тощо. Отже, можна вирізнити дві групи інституцій, які впливають на формування інституційних засад регулювання розвитку аграрної сфери [5, с. 343-351]: 1) державно-владні; 2) саморегульовані.

Забезпечення розвитку аграрного сектору залежить від формування результативних інституційних засад, що сприятимуть врегулюванню проблемних питань у досліджуваній сфері. Ми погоджуємося з науковцями [64; 69; 104; 182], які наголошують на тому, що сприяння перспективному розвитку аграрної сфери неможливе без налагодження дієвої системи державного управління на різних рівнях, що потребує створення організаційно-інституційного середовища, адекватного ринковим умовам господарювання, оскільки, як вважає М. Латинін, "відсутність збалансування інтересів усіх

суб'єктів державного управління та детальних обрахунків ефективності прийнятих регуляторних актів досить часто ускладнює соціально-економічну ситуацію в цілому в країні, призводить до нестабільності законодавства, зниження інвестиційної привабливості в сільському господарстві" [39, с. 83].

Важливими ендегенними чинниками впливу на відродження та розвиток аграрного виробництва є територіальні інституції, серед яких органи місцевого самоврядування та їх виконавчі комітети, самоврядні територіальні організації, місцеві традиції, ментальність тощо, які в сукупності доповнюють державні інститути, тобто державне управління (регулювання), а подеколи і визначають територіальну спеціалізацію аграрного виробництва, його адаптацію до територіальних ринків збуту та можливостей експорту виробленої продукції (рис. 1.3).

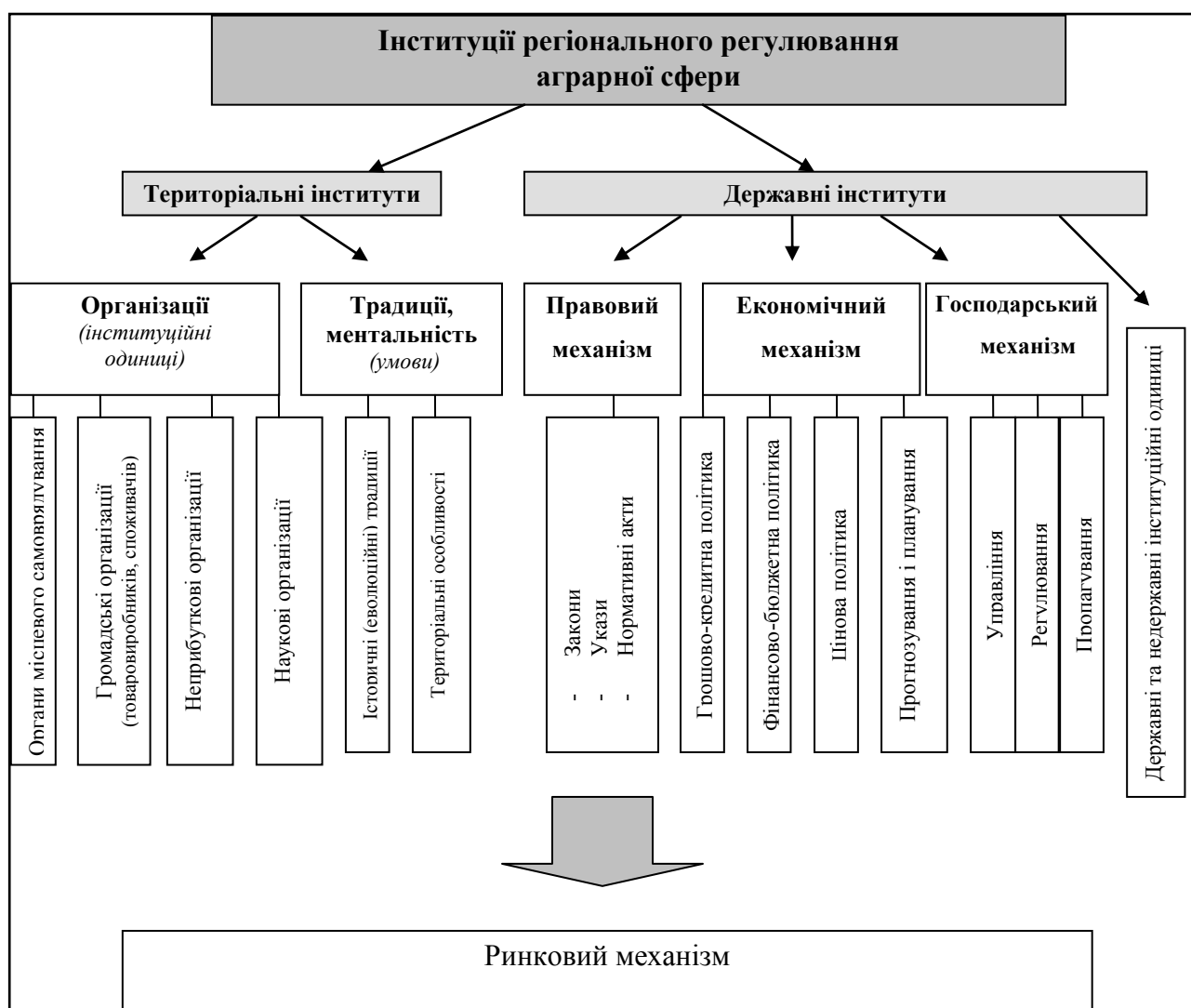

Рис. 1.3. Інституції регіонального регулювання аграрної сфери.*

*Авторська розробка.

Отже, з метою забезпечення ефективного функціонування аграрної сфери необхідним є поєднання інтересів (рис. 1.3) територіальних інститутів (органів місцевого самоврядування, громадських організацій – товаровиробників, споживачів, неприбуткових організацій) та державних інститутів із задіянням правового, господарського і економічного механізмів та врахуванням історичних, географічних, природно-кліматичних передумов розвитку аграрної сфери на певній території [82].

Інститутом, що регулює територіальну організацію суспільства і взаємодію його територіальних частин, є адміністративно-територіальний поділ, згідно з яким створюються і діють державні інституціональні одиниці – органи державної влади, галузеві міністерства та органи місцевого самоврядування. Відповідно до Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" [127] система місцевого самоврядування охоплює територіальну громаду; органи самоорганізації населення; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад, сіл, селищ, міст.

В обласних та місцевих радах, які, власне, і є представницькими органами в регіонах і на місцях, визначаються і узгоджуються напрями розвитку відповідних територіальних господарських систем (комплексів) та регіональної державної економічної політики згідно (та в межах компетенції) з регіональними й місцевими програмами і планами соціально-економічного розвитку (які розробляють місцеві органи виконавчої влади) в контексті загальнодержавних індикативних планів, прогнозів і державних програм соціально-економічного розвитку.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Важливою складовою у забезпеченні розвитку видів економічної діяльності на рівні регіону є громадські об'єднання, а саме:

- товаровиробників, зокрема сільськогосподарської продукції, що є дієвим елементом інфраструктури підтримки підприємництва, зокрема малого (мікро-) і середнього, що на регіональному рівні має всі сприятливі умови для ведення діяльності в різних сферах;

- споживачів, як громадських організацій, що здійснюють свою діяльність відповідно до Закону України "Про громадські об'єднання" з метою виявлення проблемних питань, прийняття виважених рішень і реалізації відповідних заходів у сфері забезпечення якості і культури споживання на основі врахування інтересів самих споживачів.

До територіальних інститутів у сфері самоврядування належать неприбуткові організації, тобто неприбуткові (некомерційні) організації, метою яких не є отримання прибутку. Такі організації створюються для досягнення соціальних, благодійних, культурних, освітніх, наукових цілей, захисту прав і законних інтересів громадян, а також їх здоров'я, розвитку фізкультури і спорту, задоволення духовних та інших нематеріальних потреб громадян і в інших цілях, спрямованих на досягнення суспільних благ [29, с. 23-31].

Нині важливим є розуміння державними і владними структурами того, що розвиток аграрної сфери є важливою складовою як економічної, так і національної безпеки країни в цілому, і тому його підтримка сприятиме забезпеченню збалансованого соціально-економічного й екологічного розвитку територій, зокрема сільської місцевості. Вчені економісти-аграрники звертають особливу увагу на формування нової аграрної політики, яка б відповідала завданням відродження аграрного сектору і в цілому сільського життєвого середовища. Так, О. Могильний має окреме бачення стосовно вирішення проблемних питань державного регулювання аграрної сфери [78, с. 68]. До концептуальних основ він відносить принцип законності, що передусім передбачає верховенство закону і неухильне дотримання уповноваженими органами державного регулювання, підприємствами та їх професійними

організаціями законів і підзаконних актів; опосередковане регулювання аграрного виробництва за допомогою нормативно визначених фінансово-економічних, адміністративних важелів і соціального впливу, а також державну регуляторну політику, що має враховувати дію економічних законів і закономірностей.

Функціонування державних інститутів у сфері регіонального регулювання окремих сфер розвитку здійснюється через відповідні механізми, якими є:

- правовий – на основі законодавчо-нормативного забезпечення;
- господарський;
- економічний, який обумовлюється, поєднанням економічних важелів регулювання аграрного виробництва; до основних з них в умовах ринкової трансформації економіки належать [78, с. 119-121]: цінова політика, оподаткування, бюджетна підтримка, кредитне забезпечення, сприяння розвитку страхування, митно-тарифне регулювання, гарантії уряду щодо інвестування зарубіжними установами. Важливими при цьому є такі складові, як прогнозування та планування діяльності різних сфер економіки регіону.

Окремі науковці відмічають взаємозалежність економічної і регуляторної складової у забезпеченні розвитку аграрного сектора [78, с. 83]: 1) економічною базою забезпечення життєдіяльності сільського населення є і в подальшому буде залишатися агропромислове виробництво; 2) сільськогосподарське виробництво не є самодостатнім, і для забезпечення його середньогалузевої прибутковості необхідний перерозподіл доходів з інших галузей економіки через механізми державної підтримки. Поряд з ними розвиваються допоміжні галузі – переробка продовольства і сировини власного виробництва, місцеві промисли, торгівля через власну або орендовану торговельну мережу тощо.

У процесі аграрного господарювання важливим є дотримання раціональних підходів до використання земельних ресурсів, насамперед земель сільськогосподарського призначення, які є особливим видом майна та основним засобом, що застосовується з метою ведення сільськогосподарського

виробництва. Ця категорія земель України має особливий правовий режим і цільове призначення і регулюється Земельним кодексом України [51], статтею 22, де відмічено, що такими землями визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. Причому існує пряма заборона змінювати цільове призначення земельної ділянки і ландшафту, це за своєю природою є законодавчим обмеженням прав власника на земельну ділянку.

Світовий досвід переконує, що без приватної власності на землю та засоби виробництва неможливо досягти відповідальності, ініціативи та економічної заінтересованості працюючих.

Першою спробою земельної реформи можна назвати постанову Верховної Ради України “Про земельну реформу” від 18 грудня 1990 р., де визначалися основні завдання земельної реформи, зокрема “перерозподіл земель з одночасним передаванням їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатоукладної економіки, раціонального використання та охорони земель”. Наступним логічним кроком на шляху реформи став Земельний кодекс, який був чинний протягом десятиріччя. Цей документ було ухвалено 13 березня 1992 р. Він був далеким від досконалості, проте ним намагалися врегулювати питання продажу приватизованих земельних часток. Однак із неабиякими застереженнями – наприклад, зазначалося, що “переважне право на купівлю мають співвласники”, було введено заборону на продаж землі протягом шести років від моменту приватизації.

Черговим кроком став Указ Президента “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи”, виданий 10 листопада 1994 р. Одним із сутнісних моментів, які законодавчо мали б обґрунтовувати процеси земельної приватизації, стало ухвалення відповідної статті в Конституції України. У ст. 14

Основного Закону України вказувалося, що “право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону”. Як відмічають В. Геєць, Є. Панченко, Е. Лібанова, це виявилось в тому, що, по-перше, перехід права володіння або користування в основному не передбачає конкуренцію набувальників цих прав. По-друге, земля переважно передається безоплатно, а не продається за ринковою вартістю. По-третє, володіння і продаж землі здійснюються тільки при її цільовому використанні. За таких умов не можна говорити про становлення товарної форми землі, а отже, і про ринкові принципи її привласнення [22, с.158].

Розглядаючи концептуальні основи формування і розвитку ринку земель, М. Федоров відмічає, що:

- у зв'язку з реформуванням земельних відносин надзвичайно важливим є питання ринку земель;
- рух земельних часток (паїв) дасть поштовх до розвитку первинного ринку землі, звичайно ж, спочатку всередині самого колективного підприємства;
- практично вже ніхто не заперечує проти існування в нашій державі ринку засобів виробництва, робочої сили, цінних паперів, фінансів, інформації, нових технологій тощо. Спірним залишається питання ринку землі;
- однак уже саме визнання приватної власності на землю – це крок до формування ринку землі, оскільки власність дає право володіти, користуватись і розпоряджатися нею [39, с. 240-241].

Тому земельна реформа стала основною складовою аграрного реформування, сутність якої зводилась до докорінної перебудови земельних відносин, роздержавлення земель, зміни землевласників і форм господарювання, зміни структури земельних і сільськогосподарських угідь, раціонального використання земель та їх захисту, ведення земельного кадастру тощо.

У процесі створення нових форм господарювання ринкового типу необхідним стало формування відповідної інфраструктури. Започаткувало його

прийняття Указу Президента України "Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку" (06. 06. 2000 р.) [125], де зазначались заходи щодо створення або удосконалення діяльності інститутів аграрного ринку, зокрема: кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, торгових домів тощо. Проте, незважаючи на вжиті заходи, інфраструктура аграрного ринку й досі розвивається надто повільними темпами.

В умовах глобалізації економіки наявність різних форм власності на землю і землекористування є основою багатокладності сільського господарства. Світова практика засвідчує, що в аграрному секторі ефективно функціонують різні за розмірами і формами власності види підприємств – малі, середні і великі, засновані на повній власності на землю і оренді; родинні ферми, сільськогосподарські кооперативи і корпорації. Всі вони мають рівні права в стосунках з державою, іншими аграрними і несільськогосподарськими підприємствами і організаціями [8, с. 215]. У процесі здійснення земельної реформи фактично відбулася ліквідація державної власності на землю, що привело до формування інституту приватної власності.

До здобуття незалежності в Україні у сфері аграрного сектора існували три форми власності: державна, колгоспно-кооперативна та власність громадян у формі особистих підсобних господарств колгоспників, робітників радгоспів та ін. У радгоспах засоби виробництва і продукція були власністю держави, в колгоспах існувала формально колективна власність, а закупки продукції були монополізовані державою (існувало держзамовлення). Вільне господарювання в аграрній сфері було лише в секторі особистих підсобних господарств населення.

Правове регулювання спеціалізації сільськогосподарського виробництва здійснюється за допомогою правових норм як загальних, так і спеціальних законів та підзаконних актів. Так, згідно зі ст. 3 Господарського кодексу України [28] господарська діяльність сільськогосподарських підприємств – це діяльність суб'єктів аграрного господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт або надання

послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Господарська діяльність може здійснюватися з метою одержання прибутку (підприємництво) або без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність).

Закони становлять головну частину аграрного законодавства України. На думку В. Янчука, правове регулювання найістотніших суспільних аграрних відносин нормами законів є принципом, вимогою та ознакою гарантії, що ця правова норма відображає інтереси і волю народу за допомогою законодавчого акта, прийнятого найвищим органом державної влади [191, с. 40].

Законодавче забезпечення функціонування і розвитку аграрної сфери обумовлюється Конституцією України, Господарським кодексом України, яким відповідно до Конституції встановлено правові основи господарської діяльності (господарювання), що базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності і має на меті підвищення ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальної спрямованості згідно з вимогами Конституції України, утвердження суспільного господарського порядку в економічній системі України, гармонізацію її з іншими економічними системами; основним нормативно-правовим актом земельного законодавства України – Земельним кодексом, де обґрунтовано окремі аспекти забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави. Законодавством забезпечено невтручання держави у здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею; раціональне використання та охорона земель; дотримання гарантій прав на землю; пріоритет вимог екологічної безпеки та ін. (табл. 1.3). Узагальнення законів України і нормативно-правових актів засвідчує відповідне забезпечення функціонування і розвитку аграрного сектору, що сприятиме підвищенню ефективності діяльності різноукладних підприємств у сфері сільськогосподарського виробництва, формуванню виваженої аграрної політики та відродженню і розвитку сільської місцевості в цілому.

Таблиця 1.3

Законодавче забезпечення розвитку аграрної сфери*

<i>Найменування документа</i>	<i>Короткий зміст</i>
1	2
Конституція України [56]	Основний закон, що гарантує здійснення підприємницької діяльності, вільного вибору сфер прикладання праці, економічної свободи, засади регіонального управління.
Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. [28]	Визначає основні засади господарювання в Україні і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.
Земельний кодекс України від 25.10.2001р. [51]	Регулює земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю, збереження та відтворення родючості ґрунтів, поліпшення природного середовища, охорони прав фізичних і юридичних осіб на землю тощо.
Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Закон України від 10.07.1996 р. [130]	Визначає особливості правового регулювання приватизації державного майна в агропромисловому комплексі.
Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовтня 1990 р. [131]	Визначає умови, зміст і межі пріоритетності розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу в структурі народного господарства, сприяє соціальній захищеності сільського населення.
Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. [123]	Визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, цінovій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення.
Про зерно та ринок землі в Україні: Закон України від 04.07. 2002 р. [126]	Визначає державну політику щодо розвитку ринку зерна як пріоритетного сектору економіки агропромислового комплексу України. Закон спрямований на створення правових, економічних та організаційних умов конкурентоспроможного виробництва і формування ринку зерна для забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насіннєвому та фуражному зерні, нарощування його експортного потенціалу.
Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 р. [128]	Визначає правові та організаційні засади, основні принципи і порядок здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, повноваження органів державного нагляду (контролю), їх посадових осіб і права, обов'язки та відповідальність суб'єктів господарювання під час здійснення державного нагляду (контролю).

1	<i>Продовження табл. 1.3</i> 2
Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. [121]	Визначає правові, економічні та соціальні основи організації здійснення державного контролю за використанням та охороною земель і спрямований на забезпечення раціонального використання і відтворення природних ресурсів та охорону довкілля.
Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: Постанова КМУ від 25.07.2007 р. [124]	Методика спрямована на визначення розміру шкоди, заподіяної державі, територіальним громадам, юридичним та фізичним особам, на всіх категоріях земель внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу.
Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10. 2005 р. [129]	Пріоритетність розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці зумовлюється винятковою значущістю та незамінністю вироблюваної продукції сільського господарства в життєдіяльності людини і суспільства, потребою відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури.

*Сформовано на основі: [82; 85; 87].

На нашу думку, державне регулювання є необхідною складовою розвитку аграрної сфери, хоч науковець Т. Осташко [109, с. 175] зазначає, що сільське господарство є класичним прикладом висококонкурентної галузі, яку за умов відсутності державного регулювання можна брати за зразок для вивчення моделі ринкової конкуренції. Це є високою оцінкою організації і функціонування аграрної сфери, яка за відсутності ефективного регулювання досліджуваного сектора може здійснювати власну діяльність за відповідних умов зовнішнього впливу (природних, кліматичних, фінансово-економічних та інших). Однак доцільним у сфері аграрного розвитку залишається посилення регуляторної політики держави стосовно розроблення, впровадження та удосконалення законодавчих і нормативно-правових актів, програм діяльності Кабінету Міністрів України, в тому числі довгострокових, середніх та короткострокових прогнозів, регіональних програм розвитку пріоритетних видів економічної діяльності, а також щорічних державних програм

економічного і соціального розвитку на загальнодержавному і регіональному рівнях, складовою яких повинно бути раціональне використання ресурсного потенціалу з метою забезпечення розвитку аграрного сектору економіки країни в цілому та регіону зокрема, в тому числі й підвищення експортного потенціалу цього сектору, передусім на основі вирощування екологічно чистої сільськогосподарської продукції.

Прогнозування та планування є дієвим засобом забезпечення перспективного розвитку аграрної сфери, що забезпечуватиме цей розвиток в майбутньому за рахунок урахування особливостей функціонування сільського господарства, що приведе до зменшення виробничих затрат та підвищення його ефективності, а на державному рівні дозволить розробити довгострокову стратегію розвитку аграрної сфери як стратегічний напрям національної політики України.

Інституційне забезпечення аграрного виробництва повинно спрямовуватися на створення та розроблення методології побудови відкритої, конкурентної економіки, інтегрованої у світову господарську систему, наближену до рівня економічно розвинутих країн, та практичне формування системи забезпечення регіонального розвитку через реалізацію аграрної політики держави, яка повинна спрямовуватись на забезпечення комплексного та сталого розвитку аграрного виробництва, сільських територій з їх виробничою та соціальною інфраструктурами, еколого-безпечного середовища при поєднанні впливу та підтримки з боку державних та територіальних інституцій.

Від інтенсивності здійснюваних трансформаційних перетворень у сфері аграрного виробництва залежить вирішення проблем продовольчого забезпечення, формування сприятливого середовища для функціонування аграрного ринку, а також відродження сільської місцевості в цілому. При цьому аграрна політика держави повинна спрямовуватись на підвищення ефективності функціонування державного сектору економіки, забезпечення комплексного та сталого розвитку сільських територій. Пріоритетами державної аграрної політики повинно стати створення відповідних умов для аграріїв, формування високоефективного та конкурентоздатного аграрного ринку.

1.3. Теоретико-методичні основи дослідження регіонального менеджменту аграрної сфери

Дослідження у сфері регіонального розвитку обґрунтовуються підходами до проблем територіально-просторового розміщення продуктивних сил і інтеграційних процесів в економічній системі регіону. Це зумовлюється формуванням відповідного механізму вертикальної і горизонтальної взаємодії господарюючих суб'єктів, його функціонування у галузях та видах економічної діяльності, взаємодією з органами регіонального управління та місцевого самоврядування, а також урахуванням інтересів територіальних громад з метою реалізації перспектив розвитку в окремих видах господарської діяльності.

Територіальний розвиток обумовлюється процесами самореалізації, тобто організацією самої системи регіонального управління, під яким слід розуміти дію з боку якогось активного начала стосовно певних об'єктів або з боку суб'єкта управління щодо об'єкта управління, дія якого спрямовується на досягнення певної мети, бажаного результату. Управління, зорієнтоване не на розвиток, а на підтримку функціонування керованої системи, класифікується як регулювання, або ж процес, який забезпечує потрібні значення змінних, що є істотними у функціонуванні об'єкта управління. Протилежною регулюванню з його орієнтацією на процес є організація, яка спрямована на структуру керованої системи і системи в цілому. Так, система в якій реалізуються функції управління, і є системою управління, де виокремлюють дві її складові [160, с. 5-6]: управляючу систему (суб'єкт), яка здійснює функцію управління, та керовану, яка є його об'єктом. При цьому завдання суб'єкта управління полягає у спрямуванні розвитку об'єкта у бажаному напрямі через процес управління.

Існує кілька підходів до визначення теоретичної сутності досліджуваної сфери [160, с. 78]: гносеологічний, логічний, методологічний. Гносеологічний підхід є теорією пізнання, що вивчає вихідні умови і загальні основи будь-якого

дослідження і базується на еволюції суспільного розвитку, пізнанні явищ природного середовища, соціуму, мислення.

При логічному підході об'єктивні закономірності дослідження явищ і процесів розглядаються в процесі еволюційного розвитку. При цьому логічний та хронологічний (історичний) підходи поєднані між собою, оскільки кожне конкретне знання, яке отримане за допомогою логіки, доцільно розглядати в історичному аспекті. Логічний містить у собі гіпотетичний та аксіоматичний підходи. Гіпотетичний підхід ґрунтується на розробленні гіпотези, тобто наукового припущення, що містить елементи новизни та оригінальності. Початковий етап проведення дослідження базується на розробленні робочої гіпотези, яка ще не є обґрунтованою, її основною вимогою є поглиблене пояснення явищ і процесів, що досліджуються експериментально та відповідають загальним законам діалектики й природознавства. Цей підхід часто застосовується у процесі прикладних досліджень. Від того, яким чином сформульована гіпотеза, залежить ступінь її наближення до остаточного теоретико-прикладного вирішення досліджуваних проблем. Результативність цього вирішення визначатиме повнота зібраної інформації, глибина її творчого аналізу, цілеспрямовання методичних висновків згідно з аналізом, чітке формулювання цілей і задач дослідження. На стадії формулювання гіпотези теоретичну частину необхідно розчленити на окремі, більш конкретні, питання, що дозволить спростити їх відпрацювання. Основою для відпрацювання кожного питання є теоретичні дослідження, виконані різними авторами [55, с. 112-113]. На відміну від гіпотетичного підходу, аксіоматичний базується на очевидних положеннях (аксіомах), що приймаються без доказування, і розробляється на основі дедуктивного принципу. Методологічний підхід дає змогу усвідомити природу, принципи і методи, що лежать в основі пізнання дійсності та відтворення її в мисленні [159, с. 78].

Теоретико-методичні основи і принципи, зокрема у сфері регіонального менеджменту аграрного сектору, обумовлюються відповідними методами та методикою наукових досліджень, метою яких є з'ясування в процесі синтезу

знань суттєвих зв'язків між досліджуваним об'єктом і зовнішнім середовищем, узагальнення й обґрунтування результатів експериментальних досліджень та виявлення загальних закономірностей з їх наступною формалізацією [112, с. 97]. При цьому основними завданнями теоретико-практичних досліджень є:

- узагальнення науково-теоретичних підходів до дослідження, виявлення загальних закономірностей шляхом оброблення та інтерпретації інформаційних даних;
- обґрунтування результатів дослідження та окреслення перспектив розвитку досліджуваної сфери.

Трактування теоретичних підходів до розкриття сутності методу і методики обумовлюється їх багатогранністю. Так, В. Шейко, Н. Кушнарєнко відмічають, що [187, с. 73, 74]:

- метод (*гр. methodos*) є способом пізнання, дослідженням явищ природи і суспільного життя за допомогою окремих прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Метод виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень. Загальне бачення методу обумовлюється певним напрямом, способом досягнення поставленої мети і завдань дослідження, відповідаючи при цьому на питання: як пізнавати?

- методика (*гр. methodike*) – сукупність методів, прийомів проведення будь-якої дослідницької роботи. Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та операцій.

Кожна конкретна наука, як відмічають В. Ковальчук і Л. Моїсєєв [55, с. 7], має власні підходи до застосування методології з системою принципів і засобів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також спеціальних методів як сукупності прийомів і організацій практичного і теоретичного засвоєння дійсності.

С. Мочерний, з точки зору економічної теорії, трактує досліджувані поняття так [39, с. 330, 351, 353]:

- метод є засобом пізнання як певна сукупність або комплекс прийомів і операцій з метою теоретичного відтворення економічної системи, її законів і суперечностей;
- методика поєднує конкретизацію методу в формі інструкцій, правил дій, чіткого опису способів існування та ін.;
- методологія обумовлюється системою найбільш загальних принципів, методів і способів пізнання економічних систем, синтезуючи при цьому специфічні методи та способи пізнання майже з 50 економічних дисциплін, є їх основою. Найважливішими елементами методології є діалектика та логіка. Діалектичний метод дослідження [112, с. 34] є процесом пізнання, що полягає в протиріччі між обмеженістю наших знань і необмеженою складністю об'єктивної дійсності, між суб'єктивною формою й об'єктивним змістом людського пізнання, в необхідності боротьби думок, що дозволяють шляхом логічних доведень і практичної перевірки з'ясувати істину.

Науковці М. Пилипчук, А. Григор'єв, В. Шостак дають таке визначення названих категорій [112, с. 43, 148]: *метод* – це спосіб досягнення поставленої мети. Методи досліджень бувають: загальні, що діють у всіх галузях науки і на всіх етапах дослідження; загальнонаукові, тобто придатні для всіх наук; часткові – для певних наук і спеціальні – для однієї специфічної науки. Такий поділ методів є умовним, оскільки в міру розвитку пізнання науковий метод може переходити з однієї категорії в іншу; *методика* – це сукупність обдуманих і фізичних операцій, розміщених у визначеній послідовності для досягнення поставленої мети дослідження.

Відмічені науковці наголошують на тому, що, незалежно від формування етапів методики і обраних методів, врахування принципів та способів пізнання, дослідження спрямовується на досягнення поставленої мети, передусім окреслення проблеми дослідження. У процесі наукового дослідження використання багатогранних методів і прийомів сприяє формуванню власного бачення напрямів дослідження тематики процесу управління (менеджменту) аграрною сферою (рис. 1.4).

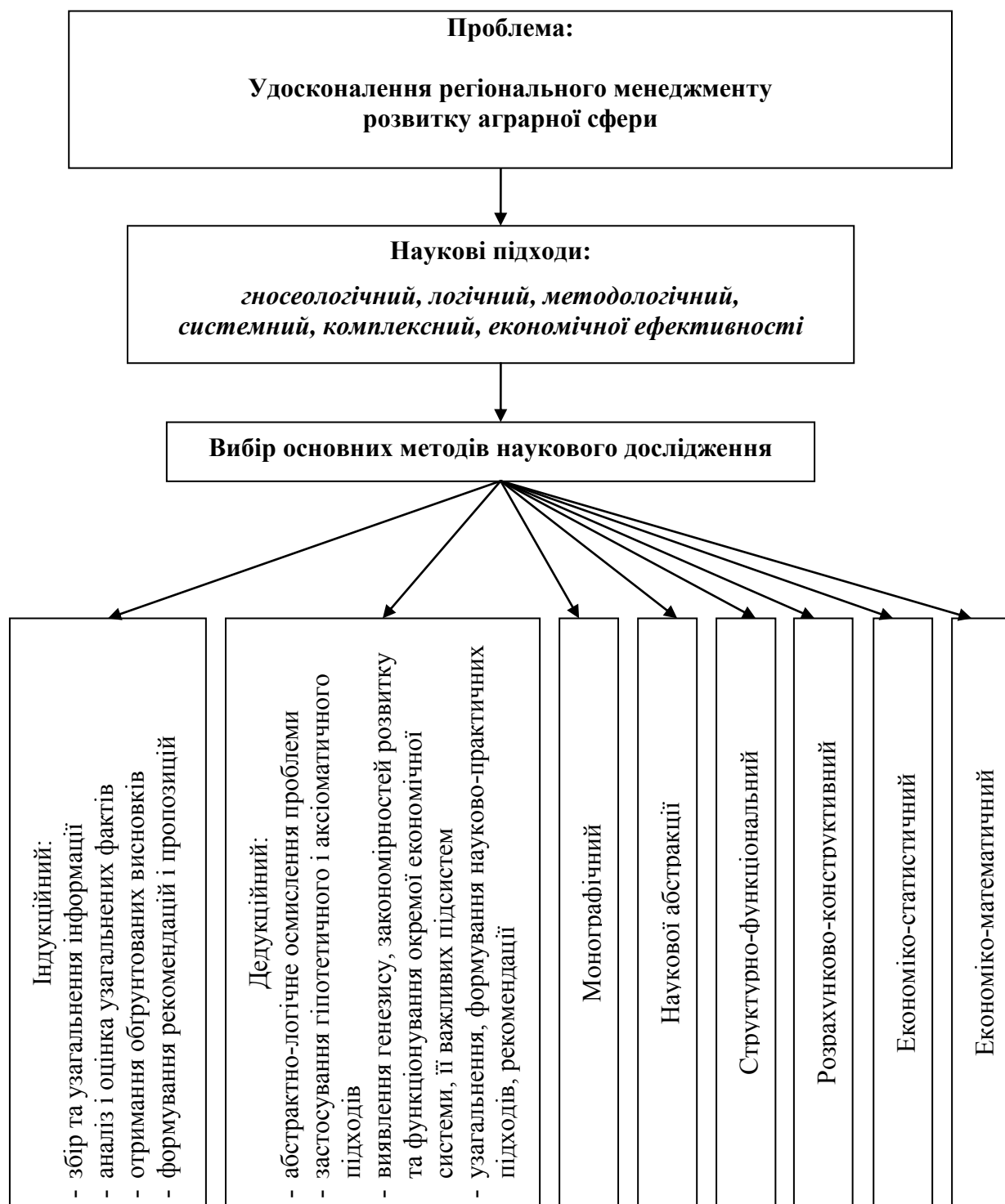

Рис. 1.4. Структурно-логічна схема застосовуваних методів у процесі дослідження регіонального менеджменту розвитку аграрної сфери*

*Авторська розробка.

У процесі дослідження застосовано ряд наукових підходів, зокрема гносеологічний, логічний і методологічний теоретичні підходи, що були розглянуті вище, а також:

- *системний підхід*, – для вивчення внутрішніх причинно-наслідкових, структурно-функціональних, ієрархічних, прямих і зворотних зв'язків досліджуваної сфери. Саме їх пізнання дає змогу виявити складні процеси розвитку економічної системи, з'ясувати природу багатьох економічних процесів і явищ. Системний підхід до управління є підходом, при якому будь-яка система (об'єкт) розглядається як сукупність взаємопов'язаних елементів, що мають "вхід" (мета), "вихід", зв'язок із зовнішнім середовищем, зворотний зв'язок і "процес" у системі [177]. Сутність його полягає у [179]: формулюванні цілей шляхом порівняльного аналізу альтернативних шляхів та методів досягнення цілей і здійснення вибору; кількісній оцінці цілей та засобів їх досягнення, заснованій на всебічному аналізові всіх можливих і планованих результатів діяльності.

Системний підхід є способом мислення стосовно організації та управління. Такий підхід у теперішній час є найбільш ефективним засобом вирішення найскладніших проблем в управлінні, його використовують менеджери різних рівнів [167, с. 17];

- *комплексний підхід* є загальним способом дослідження у сфері менеджменту, який, виходячи з його складності та неоднозначності в методологічному плані, дає можливість вийти за межі суто адміністративно-управлінської сфери й застосувати методи інших наукових знань [21], враховуючи при цьому не тільки еколого-економічні, соціально-психологічні, організаційно-технічні аспекти забезпечення функціонування аграрної сфери, але й вплив державного регулювання з метою формування комплексу заходів для досягнення намічених цілей;

- *економічної ефективності* як виду ефективності, що характеризує результативність діяльності економічних систем (підприємств, територій, національної економіки). Основною особливістю таких систем є вартісний характер засобів (видатків, витрат) досягнення цілей (результатів), а в деяких випадках і самих цілей (зокрема одержання прибутку). Ефективність визначається відношенням результату (ефекту) до доходів. Економічна

ефективність – досягнення найбільших результатів за найменших затрат живої та уречевленої праці. Економічна ефективність є конкретною формою дії закону економії часу [40, с. 508].

Наукові підходи до дослідження регіонального менеджменту окремої сфери або виду економічної діяльності обумовлюються низкою методів, використовуваних для вивчення явищ і процесів функціонування аграрної сфери. Таким чином, дослідження зазначених процесів базується на діалектичному методі пізнання явищ у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості, тобто в постійному розвитку від нижчого до вищого, в переході кількості до нової якості і, зрештою, в єдності і боротьбі протилежностей, оскільки неможливо пізнати істину, якщо явища, факти розглядати ізольовано, статично, без урахування суперечностей, внутрішньо їм притаманних. Інструментарієм діалектики є її загальні методи дослідження [3, с. 20] : індукція і дедукція.

Зокрема, індукційний метод поєднує: збір інформаційних матеріалів щодо розвитку аграрної сфери та їх узагальнення; аналіз і оцінку узагальнених фактичних даних. На основі проведеного аналітичного дослідження обґрунтовуються загальні висновки щодо стану аграрної виробничо-господарської діяльності. Крім цього, формується власне бачення вирішення проблемного питання досліджуваної сфери з виокремленням рекомендацій й пропозицій стосовно задіяння управлінських підходів з метою забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору.

Застосування дедукційного методу сприяло абстрактно-логічному осмисленню проблеми, що вимагає розв'язання, зокрема забезпечення ефективного менеджменту у сфері аграрного розвитку; виявленню генезису (еволюції) соціально-територіального простору в процесі історичного розвитку, за яким простежуються просторові співвідношення аграрної виробничо-господарської діяльності; обумовленню закономірностей аграрного розвитку на рівні регіону та функціонування аграрних підприємств в умовах ринкового господарювання. На основі проведеного дослідження згідно з дедукційним методом формуються узагальнюючі висновки з окресленням науково-

практичних підходів і рекомендацій щодо удосконалення регіонального менеджменту розвитку аграрної сфери.

Отже, для досягнення мети доцільним є поряд з методом індукції застосовувати дедуктивний метод, коли вирішення проблеми починають не зі збирання фактів, а з теоретичного, абстрактного осмислення її, спираючись при цьому на логіку мислення, випадкові спостереження, інтуїцію. В результаті формулюється гіпотеза, що надає дослідженню цілеспрямованості і логіки здійснення через пошук, вивчення та систематизацію фактів, які підтверджують або, навпаки, спростовують її.

У процесі дослідження широко використано *монографічний* метод, який сприяв всебічному й поглибленому вивченню окремих явищ, процесів та виявленню причинно-наслідкових зв'язків їх розвитку; обґрунтуванню теоретичних підходів до розуміння економічної сутності регіонального менеджменту. Цей метод використовується у процесі детального дослідження окремих спостережень, вибраних як об'єкт спеціального вивчення.

Застосування в теоретико-економічному дослідженні методу наукової абстракції дало змогу виявити пріоритети досліджуваного явища, виключивши при цьому другорядні або випадкові аспекти, що посилює виявлення внутрішніх тенденційних змін функціонування аграрного сектору економіки, розвитку сільського господарства, зокрема галузі рослинництва і тваринництва. Абстрактне мислення обумовлює метод аналізу і синтезу, які широко використовуються в аналітичних дослідженнях.

Серед загальнонаукових методів пізнання соціально-економічних та управлінських процесів і явищ особливе місце належить структурно-функціональному методу, що досліджує системний характер будь-якого соціально-економічного явища, аналізуючи функції всіх елементів, які взаємодіють у рамках цілої системи. Сутність його полягає [173]: у розділенні складного об'єкта на складові частини, вивченні зв'язків між ними та у визначенні притаманних їм специфічних функцій (ролей), спрямованих на задоволення відповідних потреб системи управління аграрною сферою регіону

з урахуванням цілісності останньої та її взаємодії із зовнішнім середовищем. У теорії управління розроблено різноманітні концепції структурно-функціонального менеджменту економічних систем на різних рівнях. Структурно-функціональний метод є підходом в описі і поясненні систем, при якому досліджуються їхні елементи і залежності між ними в рамках єдиного цілого; окремі соціальні явища виконують визначену функцію в підтримці і зміні соціальної системи. Кожен елемент цієї структури виконує визначені функції, що задовольняють потреби системи. Діяльність елементів системи програмується загальною структурною організацією, займаними ними позиціями і виконуваними ролями. У регіональному менеджменті застосовується при формуванні і розподілі управлінських функцій у сфері аграрного розвитку з метою забезпечення результативності його функціонування.

Важливими методами у процесі наукового дослідження сфери аграрного розвитку, зокрема формування ефективного управлінського середовища, є такі [3, с. 22]:

- *розрахунково-конструктивний*, який широко застосовують при прогнозуванні і плануванні виробництва й економічних процесів розвитку. Він передбачає розроблення кількох варіантів вирішення певної економічної проблеми, їх оцінку з наступним вибором найкращого з них. Цей метод включає багато прийомів, що забезпечують відносну точність економічних прогнозів і планових показників;

- *економіко-статистичний*, що застосовується при вивченні масових явищ, процесів, фактів і виявленні тенденцій та закономірностей їх розвитку. Він також дає змогу встановити кількісний вплив окремих факторів на досліджуваний результат, виявити головні чинники, що зумовили зміни в перебігу економічних процесів;

- *економіко-математичний*; застосовується при оптимізації виробництва в цілому, а також окремих складових агрегованих систем, при прогнозуванні важливих параметрів економічного розвитку і кількісній оцінці впливу тих або

інших факторів на результат за наявності кореляційних зв'язків і взаємозалежностей.

Виокремлення і застосування обраних для дослідження методів, передусім економіко-статистичного, розрахунково-конструктивного та економіко-математичного, потребує аналізу економічних показників розвитку аграрної сфери як важливої складової національної економіки, галузей сільського господарства, функціонування аграрних підприємств різних форм власності. Економічні показники [3, с. 23] є інформаційними носіями певних кількісних та якісних характеристик економічних явищ і процесів. На основі аналізу таких показників, їх динаміки та взаємозв'язку робляться відповідні узагальнення, висновки, обґрунтовуються рекомендації, здійснюється оцінка стану аграрної сфери чи її окремих елементів, зокрема функціонування аграрних підприємств в умовах ринкового господарювання, виявляються невикористані резерви господарської діяльності, приймаються виважені управлінські рішення.

Менеджмент аграрної сфери, передусім на рівні регіону, повинен враховувати пріоритети не тільки територіального розвитку, але й фактори впливу на життєдіяльність і продовольче забезпечення населення, формування сталого розвитку просторової соціально-економічної системи регіону (рис. 1.5).

Отже, процес формування ефективного регіонального менеджменту у сфері аграрного розвитку, на нашу думку, потребує використання як загальних, так і спеціальних методів наукового пізнання, що сприятиме обґрунтуванню сутності поняття *регіональний менеджмент*, розгляду інституційних засад, виявленню регіональних особливостей управлінського процесу досліджуваного розвитку з виокремленням низки специфічних передумов і можливостей сільськогосподарського виробництва в умовах поглиблення ринкових відносин. Важливим при цьому є вивчення зарубіжного досвіду регіонального менеджменту в аграрній сфері з метою виокремлення можливостей його використання в регіонах України.

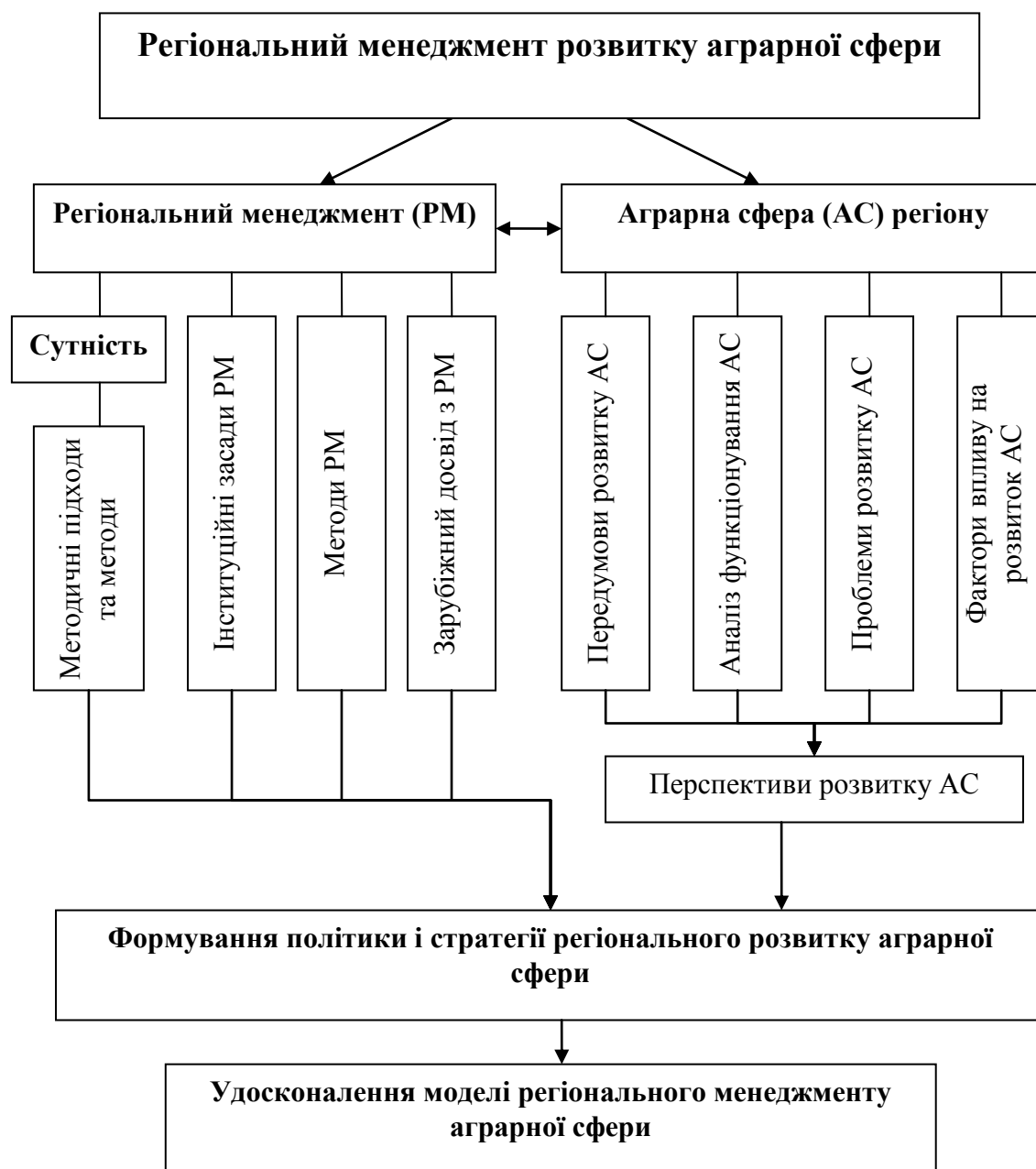

Рис. 1.5. Структурна схема наукового дослідження регіонального менеджменту аграрної сфери*.

***Авторська розробка.**

Емпіричне дослідження процесу менеджменту аграрної сфери на рівні регіону дає змогу сформувати стратегію розвитку аграрного сектору, окреслити шляхи удосконалення процесу регіонального менеджменту досліджуваної сфери [80; 86; 88; 95].

Ще одним важливим елементом процесу управління (менеджменту) є взаємозв'язок між управляючою і керованою системою, що обумовлюється

каналами зв'язку, за допомогою якого передається відповідна інформація про стан об'єкта, а у зворотному напрямі – управлінський підхід, реалізація якого сприятиме розвитку об'єкта управління і забезпечення його конкурентоздатності в умовах ринкового господарювання. Чим тіснішим буде взаємообумовленість і взаємозалежність керованої і управляючої системи (канал зв'язку), тим вищих результатів можна буде досягти з метою ефективного функціонування окремої сфери чи виду економічної діяльності. У разі, коли відсутній канал зв'язку, яким передається інформація про стан об'єкта управління на певний період часу, а є лише прямий зв'язок, можливості ефективного функціонування такого управлінського підходу є обмеженими і ненадійними. Тому необхідним є формування такого процесу управління об'єктом, а в нашому випадку – сферою діяльності, при якому управлінська система не тільки фіксуватиме певний стан об'єкта, а здійснюватиме моніторинг всіх етапів його розвитку, відслідковуючи тенденційні зміни впливу середовища як внутрішні, так і зовнішні з метою застосування превентивних заходів, планування і передбачення проблемної ситуації, можливості її коригування у процесі управління.

В умовах ринкового господарювання часто недооцінюється такий вид управлінської діяльності, як планування, що передбачає перспективні цілі і майбутній стан розвитку аграрної сфери, а також визначає необхідні ресурси для досягнення намічених цілей. Необхідність планування пояснюється певними причинами [186, с. 195]:

1. Складність зовнішнього середовища в бізнесі, темпи змін у ньому настільки високі, що саме стратегічне планування є важливим засобом прогнозування майбутніх проблем та можливостей.

2. Вироблені місія, мета і стратегії є лише початком стратегічного планування, наступний етап полягає у створенні і реалізації бізнес-планів через систему бюджетів у рамках правил і процедур.

3. Важливу роль у системі стратегічних планів відіграє бюджетне планування, в якому прораховуються варіанти альтернативних дій.

4. Стратегічне планування дозволяє реалізувати специфічну мету, здійснювати цей процес центрам відповідальності, які безпосередньо причетні до виконання планів.

5. Стратегічне планування необхідне для забезпечення оперативного планування, яке дозволяє реалізувати стратегічні плани.

6. Перспективне планування створює надійну основу для забезпечення ефективного контролю, аналізу відхилень та управління за відхиленнями.

За допомогою планування розвитку аграрної сфери на основі ефективного здійснення процесу менеджменту вирішуються окремі проблемні питання, зокрема визначення цілей результативного розвитку досліджуваної сфери; пошук потенційних ресурсів для досягнення мети; активізація людського потенціалу (управлінського персоналу), концентрація зусиль, спрямованих на успішне застосування управлінських підходів тощо.

Процес планування є першоосновою формування ефективного управлінського середовища, виваженість прийнятих у процесі управління рішень впливає на досягнення намічених цілей і сприяє передбаченню (прогнозуванню) майбутнього розвитку досліджуваної сфери. Задіяння методу прогнозування [160, с. 7]: окреслює сфери і можливості поставлених реальних завдань і цілей, виявляє напрям розробки і прийняття управлінських рішень, розглядає оптимальні варіанти активного впливу на об'єктивні чинники перспективного розвитку. Формування прогноз-плану є основною стадією розроблення управлінської програми, де окреслюються загальні стратегічні завдання і міститься інформаційний матеріал, потрібний для визначення конкретних завдань.

Виходячи з науково-методичних основ дослідження регіонального менеджменту, окреслено напрями дослідження у сфері удосконалення регіональних підходів до регулювання аграрної сфери в умовах ринкового господарювання.

Висновки до розділу 1

1. Аграрна сфера є важливою складовою соціально-економічного розвитку регіону. Вагомість її ефективного зростання обумовлюється потребами населення у забезпеченні сільськогосподарською продукцією, формуванням продовольчої безпеки країни та її регіонів. Сфера аграрного розвитку є системоутворюючим елементом, який безпосередньо впливає на розвиток сільської місцевості, формуючи життєзабезпечення значної частини сільських мешканців, підвищуючи рівень його зайнятості і добробуту в цілому.

2. Досліджено зміст та значення категорій "менеджмент", "управління". Узагальнено наукові підходи до визначення економічної сутності менеджменту, зокрема на рівні регіону, що дало можливість сформулювати власне бачення і виокремити окремі складові відміченого процесу з обґрунтуванням їх змісту і ролі у процесі формування ефективної регіональної системи господарювання. Стверджується, що регіональний менеджмент обумовлює сукупність сформованих на різних рівнях ієрархічної системи управління і діючих чинників впливу, спрямованих на забезпечення ефективного функціонування регіональної системи, що включає виробничу, соціальну й екологічну сфери та їх інфраструктурне забезпечення.

3. Обґрунтовано, що економічна сутність менеджменту обумовлюється одержанням максимуму прибутку чи ефекту в будь-якій сфері чи виді економічної діяльності. Підсилює цей ефект реалізація дієвих управлінських підходів на основі законодавчо-правового, економічного і територіально-господарського механізмів функціонування регіональної системи господарювання. Однак аграрна сфера має свої специфічні особливості розвитку, тому на кожному з управлінських рівнів, починаючи з найнижчого і до рівня керівництва аграрним підприємством, або ж сферою аграрного виробництва в цілому, необхідним є забезпечення керованості всієї управлінської системи.

4. Дослідження підтвердило, що в сучасних умовах господарювання підтримка розвитку аграрної сфери як важливої складової економічної та

національної безпеки країни з боку держави є необхідною компонентою її успішного функціонування. Крім цього, з метою забезпечення ефективної діяльності у сфері аграрного виробництва доцільним є поєднання інтересів територіальних інститутів (органів місцевого самоврядування, громадських організацій (товаровиробників, споживачів), неприбуткових організацій) та державних інститутів із задіянням правового, господарського й економічного механізмів та врахуванням історичних, географічних, природно-кліматичних передумов розвитку аграрної сфери на певній території.

5. Доведено, що інституційне забезпечення аграрного виробництва повинно спрямовуватися на створення та розроблення методології побудови відкритої, конкурентної економіки, інтегрованої у світову господарську систему, наближену до рівня економічно розвинутих країн, та практичне формування дієвої регіональної системи господарювання через реалізацію аграрної державної політики, яка обґрунтовує комплексний та сталий розвиток аграрного виробництва, сільських територій з наявною виробничою та соціальною інфраструктурою, формуванням еколого-безпечного життєздатного середовища.

6. Обґрунтування структурно-логічної схеми наукового дослідження процесу регіонального менеджменту у сфері аграрного розвитку здійснено на основі застосування чисельних методів і прийомів, зокрема системного і комплексного підходів до формування дієвого управлінського середовища. Запропонована структурна схема дозволяє стверджувати, що менеджмент аграрної сфери, передусім на рівні регіону, повинен враховувати пріоритети не тільки територіального розвитку, але й фактори впливу на життєдіяльність і продовольче забезпечення населення, формування сталого розвитку просторової соціально-економічної системи регіону.

Положення та ідеї, викладені у розділі 1 дисертаційної роботи, знайшли відображення у публікаціях автора [81; 82; 84; 85; 86; 87; 88; 92; 95].

РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ

2.1. Передумови розвитку аграрної сфери

Аграрна сфера, в тому числі й сільське господарство, є важливою складовою агропромислового виробництва регіону, яке належить до найдавніших видів господарської діяльності жителів сільських територій. Забезпечення збалансованості регіонального розвитку аграрного сектору, зважаючи на специфічні особливості, залежить від регіональних передумов, передусім природно-географічних (земельно-грунтових й агрокліматичних ресурсів) і соціально-економічних. Відмічені передумови притаманні будь-якому з регіонів України, однак вони мають певні відмінності, спричинені як територіальним розміщенням регіону, так і наявністю природно-кліматичних ресурсів. Сукупність умов та відношень формують передумови, що сприяють або ж гальмують розвиток будь-якої господарської діяльності, зокрема аграрного сектору. Регіону також притаманні певні особливості, що обґрунтовуються як [16, с. 862]: характерна риса, ознака, властивість кого-, чого-небудь; своєрідність, специфіка чого-небудь.

Регіональні передумови розвитку аграрного сектору й управління ним обумовлюються сукупністю певних умов, достовірна оцінка яких сприяє формуванню пропозицій, які є відправним пунктом у процесі прийняття управлінських рішень. З метою виявлення сприятливих передумов для розвитку аграрної сфери Закарпатської області доцільно дослідити такі [91, с. 85-89]: природно-кліматичні, історико-економічні, геостратегічні, соціальні, екологічні

Природно-кліматичні передумови. Закарпатська область, як одна з областей Карпатського регіону, є специфічною територіальною системою України, де переважають гірські території. У структурно-орографічному відношенні гірська система Українських Карпат поділяється на три частини: Західні, Східні та Південні Карпати. Протяжність Українських Карпат – 270 км,

ширина 70-100 км, а в цілому їх загальна площа становить понад 3700 км², або ж 20 % від загальної Карпатської гірської системи. Українські Карпати охоплюють усю територію Закарпатської та частково трьох областей України: 37,5 % - Івано-Франківської, 18,6 % Львівської та 15,8 % Чернівецької [72, с. 43]. Площа Закарпатської області становить 12,8 тис. км², або 2,1 % території України, вона є однією з найменших серед областей Західного регіону. Майже 80 % території області займають гори, серед яких найвища точка України – г. Говерла (2061 м) [156, с. 21].

Природна складова обумовлюється кліматичними умовами. Так, на території Карпатського регіону зимовий період триває до шести місяців у високогір'ї, п'ять місяців – у горах, чотири – в північно-східному та три – в південно-західному передгір'ї Українських Карпат. Весна найшвидше настає в закарпатському передгір'ї в кінці лютого та на початку березня. Як правило, вона є тривалою, а інколи навіть затяжною, тобто зміщується до зимового, рідше до літнього періоду. З підняттям на кожні 100 м н.р.м. початок весни затримується на 2 дні, а кінець – на 8 днів. Літо приходить у передгір'я і гори з запізненням на 8-9 днів на кожні 100 м і закінчується раніше на 5-6 днів. Літні дні в низині і передгір'ї часто засушливі, а в горах – дощові, зі зливами і навіть градом. Осінь у Карпатах триває 95-100 днів. Раніше вона настає в горах і поступово спускається в передгір'я [72, с. 49-50]. Стосовно Закарпатської області, тут є певні особливості оскільки в зимовий період середньодобова температура є нижчою за 0°C і знаходиться під значним впливом циклонічної діяльності з боку Атлантики. Частий прихід морського повітря утримує протягом зими досить високі температури, високу відносну вологість і хмарну погоду. У циклонічній діяльності, як відмічає І. Бучинський [11], бере участь континентальне помірне повітря, що призводить до різкого зниження температури. Зима на Закарпатті порівняно коротка і починається в середині грудня, тривалість її 2,5-3 місяці. Середня температура найхолоднішого місяці (січня) від -3 до -4°C. Погода переважно хмарна, з частими туманами, середні добові температури близько 0°C, у ряді випадків (навіть у січні) не буває

морозів і температура вдень досягає $10-12^{\circ}\text{C}$. Разом з тим вторгнення холодного повітря зі сходу та північного сходу спричиняє в окремі роки досить різкі зниження температури, коли її абсолютний мінімум опускається в січні-лютому до -36°C . Незважаючи на це, сильні морози бувають рідко [116, с. 69-70].

Весняно-літній період, з переважно ранньою весною та порівняно сприятливими літніми середньодобовими температурами повітря $15-25^{\circ}\text{C}$ (максимальна $36-40^{\circ}\text{C}$), і тепла осінь, яка починається у другій половині вересня і триває 80-90 днів, з середніми добовими температурами $15-20^{\circ}\text{C}$, формують сприятливі умови, переважно в низинній зоні регіону, для вирощування ранніх овочів і фруктів та теплолюбних агрокультур. Отже, кількість опадів і тепла в низині і передгір'ї, основних зонах сільськогосподарського виробництва, при оптимальних режимах вологості повітря і ґрунту є достатніми для вирощування агрокультур, зокрема зернових, в тому числі й кукурудзи, а також картоплі, овочевих та кормових культур.

Територія Закарпатської області поділяється на три природно-економічні зони: низинну, передгірну і гірську, де майже 80 % – гірська територія, з якої 14 % припадає на передгірну природно-економічну зону, при цьому рівнинна частина займає 20 % території регіону. Такий поділ здійснено передусім за тепловим режимом, вологозабезпеченням, тривалістю вегетаційного періоду залежно від абсолютних висот і характеру рельєфу [101, с. 237].

Одним з вагомих елементів природної складової є земельні ресурси. Характерною особливістю регіону є низька землезабезпеченість, за якої на одного жителя припадає 0,36 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,15 га ріллі. Порівняльний аналіз свідчить, що це у 2,4 та 4,3 рази менше щодо середньоукраїнських показників (0,82 га та 0,65 га відповідно, по областях Карпатського регіону – 0,4 га та 0,27 га) [158, с. 23, 496; 156, с. 296, 483]. У розрізі природно-економічних зон регіону відмічені показники мають ще більші відмінності, які нами проаналізовано за період 1991-2014 рр. (табл. 2.1).

Порівняльний аналіз наявності сільськогосподарських угідь, у тому числі ріллі, свідчить про низьку землезабезпеченість і високу розораність ґрунтів у

Таблиця 2.1

Землезабезпеченість та ступінь розораності ґрунтів у розрізі природно-економічних зон Закарпатської області*

(на 1 січня відповідного року)

Природно-економічні зони	Площа сільгоспугідь, тис.га		У т.ч. площа ріллі, тис.га		Кількість постійного населення, тис.осіб		Розораність земель, %		Припадає ріллі в розрахунку на одного мешканця, га	
	1991	2014	1991	2014	1991	2014	1991	2014	1991	2014
Низинна	190,9	199,0	131,7	133,5	578,6	575,4	69,0	67,1	0,23	0,23
Передгірна	113,3	121,9	35,5	37,0	405,0	401,4	31,3	30,3	0,09	0,09
Гірська	110,5	130,4	21,1	29,2	282,3	277,2	19,1	22,4	0,07	0,1
По області	414,7	451,3	188,3	199,7	1265,9	1254,0	45,4	44,2	0,15	0,16
Довідково: Україна	41374,4	41525,8	33407,1	32525,5	51900,0	45245,9	80,7	78,3	0,64	0,72
<i>Природно-економічні зони, % до області</i>										
Низинна	46,0	44,0	69,9	66,8	45,7	45,9	х	х	х	х
Передгірна	27,3	27,0	18,9	18,5	32,0	32,0	х	х	х	х
Гірська	26,7	29,0	11,2	14,7	22,3	22,2	х	х	х	х

*Розраховано за джерелами: [156, с. 109, 239; 158, с. 308, 136; 89].

Закарпатській області. Значною є їх розораність і в розрізі природно-економічних зон регіону, передусім у низинній його частині, де аналізований показник сягає 66,8 % (01.01.2014 р.), однак порівняно з 1991 р. відмічено незначне зменшення розораності території, за винятком гірської природно-економічної зони, де цей показник збільшився з 19,1 до 22,4 %, або на 3,3 відсоткових пункта (в.п.).

Так, у низинній природно-економічній зоні зосереджено найбільші площі ріллі – 66,8 % до загальної площі ріллі по регіону (133,5 із 199,7 тис. га), у передгірній 30,3 % (37,0 із 121,9 тис. га) і відповідно в гірській 22,4 % (29,2 із 130,4 тис. га). В цілому землі, зайняті під ріллею, становлять 44,2 % до загальної площі сільськогосподарських угідь (199,7 із 451,3 тис. га).

Дослідження підтверджує недоцільність використання незначної частки орних земель гірської природно-економічної зони, де пріоритетом повинно бути розширення культурних кормових угідь та відтворення

високопродуктивних сіножатей і пасовищ з перспективою розвитку тваринницької галузі. При цьому частка сіножатей і пасовищ становить майже 50,0 % до сільськогосподарських угідь регіону (224,8 із 451,3 тис. га), з них на низинну припадає близько 33,0 %, передгірну – 70,0, і гірську – 56,0 % до сільськогосподарських угідь відповідних природно-економічних зон регіону.

З метою відтворення тваринницької галузі та збільшення виробництва сільськогосподарської продукції у гірській місцевості доцільним є використання полонинських угідь (39,0 тис. га). Історична довідка свідчить [37, с. 159], що у 1941 р. на полонинах області площею 41889 га випасалося 103520 голів худоби, тобто близько 25,0 % всієї домашньої худоби населення краю. В довоєнні роки уряд Чехословаччини приділяв велике значення підвищенню продуктивності полонин. Тільки в 1925-1928 рр. для розвитку полонин Міністерство землеробства Чехословаччини виділило 1734,5 тис. крон, а громадяни, що користувалися полонинами, у свою чергу зібрали 80 тис. крон для цих цілей. У 1929 р. з державного бюджету Чехословаччини на розвиток полонин асигновано 280,7 тис. крон., а Земельна управа Підкарпатської Русі виділила 280 тис. крон. Про значимість капітальних вкладень свідчать такі дані. В 1929 р. одна корова коштувала в середньому 800 крон. Отже, за кошти, використані на розвиток полонин тільки у 1929 р., можна було придбати 663 корови, або капіталовкладення на одну голову ВРХ, що випасались на полонинах, становили 91,8 крон [66, с.15; 18, с. 44-45]. Станом на 1 січня 2014 р. у господарствах усіх категорій гірської природно-економічної зони утримувалося 42,5 тис. великої рогатої худоби (ВРХ) та 57,6 тис. голів овець. Для порівняння: станом на аналогічний період 2003 р. – ВРХ утримувалося 55,2 тис. голів (на 23,0 % більше, ніж у 2013 р.) та 42,3 тис. голів овець (на 26,6 % менше порівнюваного періоду) [42, с. 60]. Важливим резервом відродження тваринницької галузі є сприятливі природно-кліматичні умови, оскільки наявне поголів'я протягом 100-115 днів у році має можливість випасатися на полонинах. Однак відновлення полонинських угідь потребує

особливої уваги з боку регіональних і місцевих органів влади, оскільки значна їх частка знаходиться в занедбаному стані.

Регіон має порівняльні переваги щодо територій лісів та лісовкритих площ. Так, станом на 1 січня 2014 р. площа лісів та лісовкритих територій становила 723,7 тис. га, або 56,7 % усіх земель регіону (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Земельна площа Закарпатської області за призначенням*

(на 1 січня 2014 року)

Показники	Закарпатська область		Довідково: Україна	
	площа, тис. га	% до загальної площі	площа, тис. га	% до загальної площі
Усього земель	1275,3	100,0	60354,9	100,0
землі сільськогосподарського призначення	451,3	35,4	42744,5	70,8
ліси та лісовкриті площі	723,7	56,7	10624,4	17,6
забудовані землі	47,5	3,7	2542,6	4,2
землі під водою	18,4	0,1	2422,9	4,0
відкриті заболочені землі	0,8	1,5	981,6	1,6
інші землі	33,6	2,6	1038,9	1,8

*Узагальнено автором на основі джерел: [156, с. 479; 158, с. 478; 94, с. 88-93].

Порівняльний аналіз свідчить, що частка земель регіону до всіх земель України становить 2,1 %, земель сільськогосподарського призначення – 1,1 %, а лісів і лісовкритих площ – 6,8 % (середньоукраїнський показник – 17,6 % до усього земель). У загальній площі земель регіону незначною є частка земель під водою (1,5 %, або 18,4 із 1275,3 тис. га), порівняно з аналогічним показником в цілому по Україні ця частка становить майже 1,0 % (18,4 до 2422,9 тис. га).

Важливим для розвитку аграрної сфери, як ми вже відмічали, є наявність значних площ лісових і лісовкритих територій, що обумовлюють лісові ресурси регіону. Загальна площа лісів становить 723,7 тис.га, де зосереджено 207,5 млн.куб.м запасів деревини. Породний склад лісів представлений з бука, ялини, ялиці, дуба, явора, ясена. Заготівля деревини в усіх лісах області від усіх видів рубок за рік сягає менше 1 млн.куб.м, а річний приріст запасів деревини

становить близько 3 млн.куб.м [156, с. 19]. У системі аграрного сектору регіону в постійному користуванні знаходиться 137 тис. га лісових земель, що становить 18,9 % до лісових площ у цілому із загальним запасом деревини 18 млн. м³, де наявні найбільші експлуатаційні запаси лісових, грибних і ягідних ресурсів. Так, площа реліктових лісових угідь із їстівними грибами становить 28,8 тис. га, а їх експлуатаційний запас – 2,1 тис. тонн щороку, відповідно площа найбільш поширених видів ягід – 22,2 тис. га та 3 тис. тонн.

Отже, важливим ресурсом виробництва тваринницької продукції, передусім у гірській місцевості, є полонинські угіддя, луки лісових площ (близько 153 тис. га) та площі лісового фонду для випасання худоби. Частину відмічених територій доцільно використати для сіножатей, а також заготівлі лікарської сировини, в тому числі найбільш поширених видів продукції недеревного рослинного походження та промислового бджільництва у сфері лісокористування.

Історико-економічні передумови обумовлюють до певної міри, територіально-галузеву структуру господарства регіону, зокрема аграрного виробництва, формуючи спеціалізацію у вирощуванні сільськогосподарської продукції (рослинництво) та відгодівлі тварин (тваринництво).

В економіці регіону вагому частку займають види господарської діяльності, які є традиційними, це передусім заготівля і переробка деревини, харчова та легка промисловість, машинобудування, санаторно-курортне обслуговування та туризм, а також сільськогосподарське виробництво, у складі якого аграрний сектор відіграє важливу роль. При цьому головними видами сільськогосподарської продукції є картопля, овочі, фрукти, ягоди, виноград, з виробництва яких область є самодостатньою, в основному за рахунок низинної і частково передгірної природно-економічних зон. Водночас область не є самодостатньою з виробництва зернових, зернобобових і технічних культур.

Відповідно до Національного класифікатора видів економічної діяльності КВЕД 2010, який набрав чинності з 01.01.2012 р., в економіці Закарпатської області провідне місце займають такі секції видів економічної

діяльності, як [54]: А – сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство; С – переробна промисловість, зокрема розділи: 10 – виробництво харчових продуктів; 11 – виробництво напоїв; 12 – виробництво тютюнових виробів; 16 - оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини та корка, крім меблів; виготовлення виробів із соломки та рослинних матеріалів для плетіння; хімічне виробництво на базі переробки деревини; розділ 28 – виробництво машин і устаткування; розділ 31 – виробництво меблів; а також секція І – тимчасове розміщування й організація харчування, зокрема група 55.1 – діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщування; розділ 79 – діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг із бронювання та пов'язана з цим діяльність; секція Т – діяльність домашніх господарств, зокрема групи 98.1 – діяльність домашніх господарств як виробників товарів для власного споживання, санаторно-курортне обслуговування, діяльність транспорту і зв'язку та інші.

Основне покликання сільського середовища – виробництво сільськогосподарської продукції, забезпечення населення країни продовольством, а переробної промисловості – сировиною. Статистичні дані свідчать, що частка сільського господарства, мисливства, лісового господарства у валовому внутрішньому продукті України становила 18,5 % (2012 р.), а частка зайнятих у цьому виді економічної діяльності – 17,5 % (2013 р.) [158, с. 30, 333]. Що стосується регіонального рівня, то частка сільського господарства, мисливства і лісового господарства Закарпатської області у валовому регіональному продукті становить 14,2 % (2012 р.), а частка зайнятих у цьому виді економічної діяльності – 25,4 % за період 2013 р. [156, с. 34, 329].

Зростанню валової доданої вартості в області сприяє висока інтенсивність сільськогосподарського виробництва. За період незалежності України зросло виробництво зерна, картоплі та овочів [156, с. 114, 122, 123, 138, 141]. У 2013 р. виробництво зерна становило 325,0 тис. тонн, картоплі – 609,9, овочів – 289,0 тис. тонн, порівняно з середньорічним базовим періодом (1991-1995 рр.) приріст становив відповідно 28,8 %, 48,3 та 39,2 %. Стабілізувалося

виробництво молока і м'яса. У 2013 р. вироблено 410,3 тис. тонн молока і 58,6 тис. тонн м'яса (в забійній вазі), що відповідно на 12,1 % та 37,1 % більше базового періоду. Однак в області недостатньо задіяний потенціал розвитку тваринництва, зокрема за аналізований період поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 208,2 тис. голів (144,3 тис. голів станом на 01.01.2014 р. до 352,5 тис. голів у 1991 р.), або у 2,4 раза, овець – на 103,4 тис. голів 166,0 до 269,4 тис. голів), або у 1,6 раза.

Таким чином, історично склалося так, що ведення сільського господарства є важливою складовою розвитку регіональної економіки краю. На це певною мірою вплинуло, як ми вже й відмічали, переважання сільських місцевостей в регіоні. Дослідження підтверджують, що в Україні, на відміну від Закарпатської області, зменшується кількість сільських населених пунктів, що суттєво впливає на рівень використання землі. За адміністративно-територіальним поділом у 1970 р. в Україні налічувалося 31410 сільських населених пунктів, де проживало 21,4 млн. чол., середня людність сільського поселення становила 683 особи, кількість жителів у розрахунку на одну сільську раду становила 2328 осіб [2, с. 28; 140, с. 39]. За роки незалежності України втрачено 448 сільських населених пунктів. На 1 січня 2014 р. на сільських територіях проживало 14164,9 тис. жителів, або 499 осіб у розрахунку на одне село [158, с. 311, 24]. У Закарпатській області тенденція протилежна, кількість сільських населених пунктів у 1990 р. становила 563 од. [100, с. 12-13], а станом на 1 січня 2014 р. – 579 од. Кількість сільського населення у 1990 р. становила 736,6 тис. осіб, а на 01.01.2014 р. – 792,3 тис. осіб. [156, с. 299, 303]. Тобто статистичні дані свідчать, що кількість сільських населених пунктів зросла на 16 од., а кількість сільського населення – на 55,7 тис. осіб.

Геостратегічні передумови. Закарпатська область як прикордонний регіон, розташований на крайньому заході України, має вигідне економіко-географічне положення, геостратегічний потенціал щодо розвитку і розміщення галузей та видів економічної діяльності.

Територія регіону порівняно з іншими областями України невелика – 12,8 тис. км², або 2,1 % території країни. На північному сході, сході і південному сході межує зі Львівською та Івано-Франківською областями, а на північному заході, заході і півдні кордони області збігаються з державним кордоном України загальною протяжністю 467,3 км, у тому числі з Польщею – 33,4 км, Словаччиною – 98,5 км, Угорщиною – 130,0 км та Румунією – 205,4 км [156, с. 19]. Прикордонність території сприяє залученню інвестиційних ресурсів, про що свідчать дані рис. 2.1.

Рис. 2.1. Прямі іноземні інвестиції в економіку Закарпатської області [155, с. 241; 153, с. 233; 156, с. 222].

Так, за період 1995-2014 рр. кількість залучених прямих іноземних інвестицій зросла у 24,7 раза (447,4 до 18,2 млн. дол. США). На початок 2013 р. на одну особу в Закарпатській області припадало 323,3 дол. США, при цьому область зайняла 17 місце при 1448,2 дол. США на одну особу по Україні в цілому, станом на 31.12.2013 р. обсяг інвестицій на одну особу по області зріс на 32,6 дол. США і становив 355,9 дол. США.

Геостратегічна регіональна передумова обґрунтована можливостями використання прикордонних переваг Закарпаття з метою формування

зовнішньоекономічних зв'язків, здійснення зовнішньоекономічної діяльності, зокрема й у сфері аграрного виробництва, та забезпечення ефективного життєвого середовища у сільській місцевості. Суміжність територій сприяє вирішенню спільних проблем у межах прикордонного співробітництва, залученню іноземних інвестицій в пріоритетні види економічної діяльності регіону (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) в економіці Закарпатської області за видами економічної діяльності*

(тис. дол. США)

Види економічної діяльності	На початок року			На 31.12 2013 р.**
	2011	2012	2013	
Усього	364353,5	348467,0	406361,8	447388,8
Сільське, лісове та рибне господарство	1946,4	2005,6	4945,6	5144,9
Переробна промисловість	270339,7	250127,5	292787,7	330037,2
в тому числі, виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	40206,9	35262,5	68152,3	54701,4
Інші види діяльності	92067,4	96333,9	108628,5	112206,7
Сільське, лісове та рибне господарство, % до підсумку	0,5	0,6	1,2	1,2
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів, % до підсумку	11,0	10,1	16,8	12,2

* Розраховано за джерелом: [156, с. 222].

** Дані про прямі інвестиції є попередніми і використовуються Національним банком України для складання платіжного балансу та визначення міжнародної інвестиційної позиції.

Аналіз показників табл. 2.3 свідчить, що за період 2011-2014 рр. кількість прямих іноземних інвестицій, залучених у розвиток пріоритетних видів економічної діяльності регіону, мав тенденцію до зростання. У секцію А – сільське, лісове та рибне господарство у 2013 р. було залучено 4945,6 тис. дол. США, що у 2,5 раза більше рівня 2011 р. Однак ця галузь є малопривабливою для іноземних інвесторів, оскільки на неї у 2013 р. припадало тільки 1,2 % (4,9 із 406,4 млн. дол. США) інвестицій, що надходять в економіку області. Більш привабливою є переробна промисловість, зокрема виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів, де кількість

іноземних інвестицій за аналізований період зросла у 1,7 раза і відповідно становила 16,8 % інвестицій до підсумку (68,2 із 406,44 млн. дол. США).

Вигідність гео економічного розташування регіону характеризується індикатором зовнішньоекономічних зв'язків на основі зовнішньоторговельного обороту товарів (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Зовнішньоторговельний оборот товарів за видами економічної діяльності Закарпатської області*

(млн. дол. США)

Види економічної діяльності	Експорт					Імпорт				
	2005	2010	2011	2012	2013	2005	2010	2011	2012	2013
Усього	552,3	1156,6	1397,6	1385,1	1299,9	686,4	1348,6	1997,9	2009,1	2062,5
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	-	11,2	11,8	9,6	11,7	-	4,5	3,9	5,3	4,6
Рибальство, рибництво	-	0,6	0,3	0,1	-	-	0,0	0,0	0,1	0,2
Переробна промисловість	510,2	1087,6	1315,8	1297,4	1232,7	561,4	1026,9	1228,8	1309,3	1150,4
в тому числі, виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	18,0	19,6	23,3	15,1	11,2	14,3	12,3	19,1	11,0	4,7
Інші види діяльності	42,1	57,2	69,7	78,0	55,5	125,0	317,2	765,2	694,4	907,3
<i>% до підсумку</i>										
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	-	1,0	0,8	0,7	0,9	-	0,3	0,2	0,3	0,2
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	3,2	1,7	1,7	1,1	0,9	2,1	0,9	1,0	0,5	0,2

* Розраховано за джерелом: [156, с. 206].

За аналізований період (2013 р. до 2005 р.) загалом для області характерне незначне зростання показників зовнішньої торгівлі товарами по

секції А – сільське господарство, мисливство, лісове господарство і позитивне сальдо щодо експорту товарів (на 7,1 млн. дол. США у 2013 р.). У переробній промисловості з виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів відмічено негативні тенденції щодо експорту товарів, які знизилися у 2013 р. порівняно з 2005 р. у 1,7 раза. Позитивною є тенденція стосовно переважання експорту над імпортом товарів у 2,4 раза (2013 р.).

Наростаючою є тенденція щодо змін товарної структури зовнішньої торгівлі Закарпатської області за період 2005-2013 рр. в цілому (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Товарна структура зовнішньої торгівлі у сфері аграрного виробництва
Закарпатської області***

(млн. дол. США)

Товарна структура	Експорт			Імпорт		
	2005	2010	2013	2005	2010	2013
Всього	552,3	1156,6	1299,9	686,4	1348,6	2062,5
Живі тварини; продукти тваринного походження	3,6	0,0	0,1	3,5	4,4	5,6
Продукти рослинного походження	9,5	9,5	11,5	1,5	7,4	18,2
Жири та олія тваринного або рослинного походження	0,0	-	6,8	0,1	0,3	0,1
Готові харчові продукти	17,8	40,6	17,6	13,9	34,9	84,4
Інші товари	521,4	1106,5	1263,9	667,4	1301,6	1954,2
% до підсумку						
<i>Живі тварини; продукти тваринного походження</i>	0,7	-	-	0,5	0,3	0,3
<i>Продукти рослинного походження</i>	1,7	0,8	0,9	0,2	0,5	0,9

*Розраховано за джерелом: [156, с. 210-211].

Аналіз показників товарної структури зовнішньої торгівлі регіону у сфері аграрного виробництва (табл. 2.5) свідчить про неоднозначні тенденції стосовно всієї аналізованої товарної структури. Так, щодо групи „живі тварини, продукти тваринного походження” відмічені негативні тенденції, оскільки обсяги імпорту переважали над експортом товарів. Більш прийнятною є

тенденція щодо групи „продукти рослинного походження”, де обсяги експорту переважали над імпортом в аналізованому періоді (2013 до 2005 р.), крім показника 2013 р., про що свідчать і дані переробної промисловості, зокрема групи „готові харчові продукти”.

Особливо значна розбіжність між експортом та імпортом у товарній структурі зовнішньої торгівлі відмічена у групі „жири та олія тваринного або рослинного походження”, де у 2013 р. зовнішньоторговельне сальдо з переважанням експорту становило 6,7 млн. дол. США.

Аналіз товарної структури зовнішньої торгівлі Закарпатської області у сфері аграрного виробництва свідчить про незначні експортні поставки, тому виникає необхідність розширення товарної структури продуктів сільськогосподарського виробництва.

Екологічні передумови. Закарпатська область виділяється з-поміж інших регіонів наявністю унікального навколишнього природного середовища. Однак необхідність залучення в господарський оборот величезних обсягів природних ресурсів призводить до різкого збільшення антропогенного навантаження на довкілля, чинить негативний вплив на охорону навколишнього середовища. Вирішення питань охорони навколишнього природного середовища вимагає посилення уваги до соціальних та екологічних проблем розвитку сільських територій.

За останні роки в області зростали суми інвестиційних коштів на охорону навколишнього середовища. Однак у 2013 р. обсяги капітальних інвестицій скоротилися у 1,5 раза порівняно з 2012 р. (тобто з 12,0 до 7,9 млн. грн.). Якщо порівнювати з 2000 р., то тенденція має позитивний характер, оскільки інвестиції, спрямовані на різні види природоохоронної діяльності, у 2013 р. зросли у 2,5 раза (з 7,9 у 2013 р. до 3,2 млн. грн. у 2000 р.).

Тенденції змін обсягів інвестицій, спрямованих на охорону навколишнього природного середовища, та їх структури відображають показники табл. 2.6.

Таблиця 2.6

**Капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища
Закарпатської області, в тому числі за їх структурою***

Показники	2000	2005	2010	2012	2013	2013, % до:	
						2000	2012
Фактично витрачено (млн. грн.)							
Всього	3,2	17,2	9,9	12,0	7,9	246,9	65,8
у тому числі: власні кошти	0,4	1,9	5,0	4,7	7,6	1,9	161,7
кошти державного бюджету	0,2	13,3	-	4,5	0,1	50,0	2,2
кошти місцевих бюджетів	2,6	2,0	4,9	2,8	0,2	7,8	7,1
інші джерела фінансування	-	-	0,0	-	-	-	-
Структура капітальних інвестицій та поточних витрат (%)							
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	2013 у в.п. до	
						2000	2012
у т. ч. за напрямками: охорона атмосферного повітря і вирішення проблем зміни клімату	58,8	23,2	1,6	1,0	0,5	-57,8	-0,5
очищення зворотних вод	-	4,0	61,2	31,9	38,8	-	6,9
поводження з відходами	17,6	56,3	7,8	5,7	9,1	-8,5	3,4
захист і реабілітація ґрунту, підземних і поверхневих вод	-	1,3	3,9	9,1	17,2	-	8,1
зниження шумового і вібраційного впливу	-	10,2	-	0,2	0,2	-	-
збереження біорізноманіття і середовища існування	23,5	4,9	9,4	24,6	4,6	-18,9	-20,0
напрями природоохоронної діяльності	-	0,1	16,1	27,5	29,6	-	2,1

*Розраховано за джерелом: [156, с. 484].

У сфері охорони навколишнього природного середовища (табл. 2.6) у 2013 р. було освоєно капітальних інвестицій на суму 7,9 млн. грн., що порівняно з 2000 р. у 2,4 раза більше, однак порівняно з 2012 р. обсяг таких інвестицій скоротився у 3,4 раза. За джерелами інвестування найбільше коштів надійшло з державного бюджету (7,6 млн. грн., або 96,2 %), а найменше з місцевих бюджетів (0,1 млн. грн., або 1,3 %). Серед аналізованих років (2000-2013 рр.) варто відмітити 2005 р., коли в досліджувану сферу було направлено 17,2 млн. грн. інвестиційних коштів.

Структура спрямування інвестиційних коштів за аналізовані роки змінювалася. Якщо у 2000 р. найбільша сума інвестицій була спрямована на охорону атмосферного повітря і вирішення проблем зміни клімату (зниження у 2013 р. порівняно з 2000 р. становить 57,8 відсоткових пункта (в.п.), то у 2013 р. – на очищення зворотних вод. Третє місце за структурою капітальних інвестицій та поточних витрат належить напрямку "Захист і реабілітація ґрунту, підземних і поверхневих вод" – 17,2 %, що порівняно з 2012 р. більше на 8,1 в.п., у 2000 р. за таким напрямом кошти не виділялися. Однак сфера збереження довкілля потребує особливої уваги з боку державних і владних структур на різних рівнях економічної системи. На нашу думку, доцільним є виділення інвестиційних коштів у напрямі збереження агроєкосистем, задіяних безпосередньо у сільськогосподарському виробництві регіону.

Сучасні підходи до аграрного господарювання ставлять нові вимоги, що обумовлюють необхідність формування інноваційної системи землекористування та землеробства в регіоні з урахуванням екологічно чистих технологій з можливістю ведення органічного землеробства і вирощування органічної продовольчої продукції. Такий підхід потребує дотримання принципів ландшафтного екологічно-культурного землеробства з урахуванням науково-обґрунтованого співвідношення ріллі, луків, резерватів природних ландшафтів, місць відпочинку, доріг та іншої господарської інфраструктури [71, с. 31-42]. Крім цього, важливим є забезпечення стійкості ґрунтів до негативного впливу антропогенних навантажень, що можна вирішити шляхом використання місцевих покладів вапнякових та фосфорних порід, компостними відходами від рубок догляду лісу, якими багаті передусім гірські райони Закарпаття. Дослідження вчених ДВНЗ "Ужгородський національний університет" [183, с. 356-358] підтверджують високу ефективність фосфоритів, вапняків та доломітів на природних угіддях гірських схилів Карпат.

Важливою природною передумовою, що безпосередньо впливає на вирощування якісної екологічно чистої сільськогосподарської продукції, є наявність на території Закарпатської області унікального Сокирицького

родовища цеолітів, запаси яких розвідані з можливістю їх використання протягом 250 років. Названий мінерал містить більше 20 мікроелементів, що сприяють підвищенню родючості і якості ґрунту. У сільському господарстві використовується для хімічної меліорації і дезактивації ґрунтів, дезактивації води, молока, інших продуктів харчування. Унікальні властивості мінералу полягають і в можливості його використання з метою доповнення раціону у відгодівлі худоби та птиці, зокрема як ефектор, що підтримує найбільш вигідні умови для процесів рубцевої ферментації і біосинтезу, регулятор мінерального балансу кормів, і як меліорант кислих, передусім супіщаних ґрунтів; також використовується для дезодорації приміщень [18, с. 46].

З огляду на відсутність у цеоліті азоту і фосфору, а також вміст мізерний калію, науковці лабораторії ґрунтознавства Інституту землеробства України (Мазур Г. і Цейтлін М.) розробили новий вид добрива на основі поєднання властивостей курячого посліду (органіка) та цеоліту, який отримав назву цеолорг. Внесення у ґрунт названого добрива, яке залишається ефективним 5-7 років, підвищує врожайність сільськогосподарських культур. Так, урожайність помідорів підвищується на 50-100 %, картоплі – на 25-40 і кукурудзи – на 10-15 % [102].

При цьому акцентується увага на важливості відтворення і розширення можливостей аграрних систем на основі збереження навколишнього природного середовища, розширеного відновлення родючості ґрунтів, формування раціонального земле- і лісокористування з метою забезпечення розвитку й ефективного функціонування аграрної сфери регіону і продовольчого забезпечення населення.

Оскільки можливості розширеного виробництва сільськогосподарської продукції в регіоні обмежені через малоземелля, то зайняти гідне місце в конкурентній боротьбі на продовольчому ринку України Закарпаття може за рахунок вирощування екологічно чистої продукції, попит на яку, особливо в країнах Західної Європи, зростає. Важливою передумовою розширення асортименту продовольчої продукції, передусім м'ясної, є наявність значних

площ екологічно чистих полонин і сіножатей регіону, а також раціональна заготівля продукції побічного користування лісовими ресурсами (лісові гриби, дикорослі ягоди, фрукти, березовий і кленовий соки та мед), оскільки частка лісів та лісовкритих площ становить більше 56 % до загальної площі території області. Продовольчою базою забезпечення населення регіону є виробництво основних видів сільськогосподарської продукції, де домінуючу роль відіграють господарства населення сільської місцевості.

У сучасних умовах господарювання доцільним є створення не тільки сільськогосподарськими підприємствами, а й фермерськими та господарствами населення кооперативів з переробки, зберігання та збуту продукції, матеріально-технічного і технологічного обслуговування виробництва. На місце розрізнених видів аграрної і промислової діяльності на селі має прийти система інтегрального агропромислового виробництва продовольчих товарів, яка сприятиме багатопрофільному розвитку села, дозволить відкрити нові робочі місця, підвищити життєвий рівень сільського населення та активніше вирішувати соціальні проблеми.

Пропонується створювати на державних і кооперативних засадах машино-технологічні станції та обслуговуючі кооперативи, запровадити лізингові форми взаємовідносин, які будуть вигідні насамперед для сільськогосподарського товаровиробника.

Актуальною сьогодні є необхідність поширення досвіду окремих господарств Закарпатської області щодо кооперування, тобто обміну технікою чи купівлі послуг технічного виконання сільськогосподарських робіт. В основі такого кооперування лежать два основні принципи: територіальної близькості та різноманітності техніки. При цьому особливу увагу слід приділити розвитку фермерських господарств області, які вже довели свою ефективність в усіх високорозвинутих країнах світу і могли б поліпшити ситуацію в сільському господарстві як України в цілому, так і її регіонів зокрема.

2.2. Аналіз функціонування аграрної сфери регіону

Аграрний сектор України є однією з важливих галузей національної економіки, де забезпечується 8,2 % валової доданої вартості, зайнято понад 3 млн. населення, використовується основних засобів вартістю понад 100 млрд. грн., майже 56,5 тис. сільськогосподарських угідь. Вироблена в сільському господарстві 1 гривня продукції дає змогу одержувати понад 12 грн. продукції в інших галузях [162, с. 4].

Сільське виробництво забезпечує потреби населення передусім у продуктах харчування. Безпека цих продуктів та сировини для промисловості тісно взаємопов'язана з екологічною безпекою навколишнього природного середовища. На важливості проблеми екологічної безпеки у питаннях охорони довкілля і раціонального природокористування у взаємозв'язку з проблемами, що виникають у результаті становлення економіки України як ринкової і пов'язаної з цим інтенсифікації виробничо-господарської діяльності, наголошують А. Гетьман і Л. Здоровко [23, с. 144]. При цьому між виробництвом безпечної та якісної сільськогосподарської продукції і забезпеченням екологічної безпеки навколишнього середовища існують взаємообумовлені причинно-наслідкові зв'язки, які безпосередньо впливають на вирощування зазначеної продукції.

Наявність різних форм власності на землю і землекористування в умовах глобалізації економіки є основою багатокладності сільського господарства. Світова практика засвідчує, що в аграрному секторі ефективно функціонують різні за розмірами і формами власності види підприємств – малі, середні і великі, засновані на повній власності на землю і оренді; родинні ферми, сільськогосподарські кооперативи і корпорації. Всі вони мають рівні права в стосунках з державою, іншими аграрними і несільськогосподарськими підприємствами й організаціями [8, с. 215]. В Україні у результаті проведення поетапної земельної реформи в умовах глобалізації сталися корінні, незворотні перетворення земельних стосунків. Одним з найважливіших результатів

реформи є ліквідація монополії державної власності на землю і введення інституту приватної власності [51, с. 110].

Процес розвитку агропромислового виробництва, а в цілому й розвиток сільської місцевості взаємопов'язаний зі структурними змінами в досліджуваній сфері і формуванням сприятливого середовища для ефективного функціонування аграрного ринку. На сучасному етапі в аграрній сфері України сформувалася бімодельна структура сільського господарства, утвердилися дві моделі: крупне товарне виробництво на базі реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) і дрібнотоварне виробництво в особистих селянських господарствах і невеликих фермерських господарствах. У своїх дослідженнях науковці-аграрники першу модель умовно вважають індустріальною, другу – традиційною. Складові індустріальної моделі – агрофірми – переважно належать структурам агробізнесу і ведуть виробництво на десятках тисяч гектарів сільськогосподарських угідь. Традиційна модель господарювання на селі передбачає розвиток фермерських господарств і сімейних ферм на базі особистих селянських господарств і земельних ділянок, виділених із земель колективної власності сільгосппідприємств [38, с. 756].

Традиційна модель сільськогосподарського розвитку, як вважає ряд науковців, не має альтернатив у наступному десятиріччі [38, с. 757]. У 2003 р. частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства в цілому по Україні становила 69,7 %, а в 2013 р. – 46,20 % [158, с. 126]. Ще вищі показники нарощування виробництва сільгосппродукції мали господарства населення областей Українських Карпат. У структурі виробленої сільськогосподарської продукції господарства населення Закарпатської області впродовж останнього десятиріччя становили понад 94,7 % [156, с. 100]. Високою є частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції і в інших областях Карпатського регіону (Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях, де вона коливалася в межах аналізованого періоду від 90,2 до 67,1 % [136, с. 177].

Аграрне виробництво є пріоритетним для розвитку сільських територій та економіки регіону в цілому. Веденням його займаються сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм господарювання. Виробництво сільськогосподарської продукції обліковується за основними категоріями виробників, а саме: сільськогосподарські підприємства, які включають державні сільгосппідприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи, приватні (приватно-орендні) підприємства, фермерські господарства, підсобні сільські господарства несільськогосподарських підприємств, а також господарства населення, до яких входять особисті підсобні господарства сільського та міського населення та власники землі в колективних та індивідуальних садах і городах. Кількість сільськогосподарських підприємств за відміченими організаційно-правовими формами господарювання в регіоні відображають показники табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Кількість сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання в Закарпатській області*

(на 1 липня; од.)

Виробники сільськогосподарської продукції	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2013, % до:	
							2000	2012
Сільськогосподарські підприємства	1803	1630	1759	1752	1698	1639	90,9	96,5
у тому числі:								
державні	40	14	15	14	7	6	15,0	85,7
недержавні	1763	1616	1744	1738	1691	1633	92,6	96,6
з них								
господарські товариства	164	130	99	103	102	95	57,9	93,1
кооперативи	30	6	6	7	7	6	20,0	85,7
підприємства інших форм господарювання**	96	12	13	17	18	13	13,5	72,2
приватні (приватно-орендні) підприємства	14	21	17	14	25	22	157,1	88,0
фермерські господарства	1459	1447	1609	1597	1539	1497	102,6	97,3
Господарства населення, тис.	238,2	244,4	244,4	249,0	250,7	251,6	105,6	100,4
Власники землі в колективних та індивідуальних садах і городах, тис. осіб	55,1	54,5	53,7	53,7	53,3	53,5	97,1	100,4

*Розраховано за джерелами: [154, с. 96; 148, с. 18; 156, с. 102; 94, с. 88-93].

**Колективні, міжгосподарські, підсобні господарства, інші несільськогосподарські підприємства, установи та інші

Аналіз показників табл. 2.7 свідчить, що у 2013 р. (станом на 1 липня) на території регіону функціонувало 1639 од. сільськогосподарських підприємств, з них державних всього 6 од., що становить 0,4 %, інші недержавні, з них значну частку займають фермерські господарства – 1497 од., або 91,7 %, друге місце займають господарські товариства – 95 од., або 5,8 %. Серед виробників сільськогосподарської продукції важлива роль належить господарствам населення, їх кількість становить 251,6 тис. од. За аналізований період (2000-2013 рр.) частка господарств населення мала тенденцію до збільшення, станом на 01.07.2012 р. вона становила 5,6 %, однак у 2013 р. порівняно з 2012 р. ця частка становить 4,0 %, тобто на 1,6 в.п. менше, ніж було у 2000 р. Різке зменшення кількості сільськогосподарських підприємств стосується державної форми власності, їх чисельність з 2000 р. знизилася на 34 од., або на 85,7 %. Суттєве зменшення стосується і фермерських господарств порівняно з 2010 р., оскільки тут налічувалося 1609 од. а у 2013 р. їх кількість скоротилася на 112 од., або на 7,0 %. За кількістю фермерських господарств, як свідчить рейтингова оцінка, Закарпатська область знаходиться на 10 місці серед областей України (див. Додаток А). На нашу думку, такі негативні тенденції в розвитку фермерських господарств відбуваються через кризові умови господарювання, відсутність дієвої підтримки з боку державних і владних структур.

Негативні аспекти спостерігаються і в окремих районах Закарпатської області, де кількість сільськогосподарських підприємств, в тому числі фермерських, має тенденцію до зменшення (табл. 2.8).

Як свідчить аналіз показників табл. 2.8, суттєве зменшення кількості сільськогосподарських підприємств за аналізований період (2013 р. порівняно з 2002 р.) відмічається у всіх районах, окрім Ужгородського, де хоч і відбувалися певні зміни щодо наявної кількості досліджуваних підприємств але у 2013 р. їх налічувалось 38 од., як і в 2002 р. За порівнюваний період відбулися зміни й щодо наявної кількості господарств населення. Якщо у 2002 р. таких господарств налічувалося 296,0 тис. од., то у 2013 р. їх кількість становила вже 251,6 тис. од. Зменшення стосується всіх районів області.

Таблиця 2.8

**Кількість виробників сільськогосподарської продукції по районах
Закарпатської області***

Райони Закарпатської області	Сільськогосподарські підприємства (без фермерських господарств), од.					Господарства населення, тис. од.				
	2002	2005	2010	2012	2013	2002	2005	2010	2012	2013
По області	307	381	150	163	140	296,0	295,8	244,4	250,7	251,6
Берегівський	43	46	32	34	31	25,1	24,3	17,6	18,3	18,3
Великобerezнянський	15	11	2	3	3	7,8	7,7	6,3	6,6	6,6
Виноградівський	34	36	15	11	11	31,0	31,2	23,3	24,0	24,0
Воловецький	4	2	-	1	1	7,0	7,0	5,7	5,38	5,9
Іршавський	28	44	10	14	10	28,4	28,8	26,6	26,6	26,8
Міжгірський	16	10	1	4	3	15,5	15,9	13,9	14,6	14,6
Мукачівський	40	70	35	38	31	31,0	31,3	25,7	28,0	28,0
Перечинський	15	15	2	2	3	8,6	8,5	7,5	7,5	7,6
Рахівський	9	13	6	3	3	27,3	27,4	19,1	19,3	19,3
Свалявський	20	22	4	2	1	10,5	10,5	10,1	10,2	10,2
Тячівський	22	17	4	3	1	50,5	50,6	40,4	40,7	41,1
Ужгородський	38	65	29	36	38	21,8	20,8	20,2	20,5	20,6
Хустський	23	30	10	10	9	31,5	31,8	28,0	28,6	28,6

*Узагальнено на основі джерел: [146, с. 16; 148, с. 18; 90, с. 97-98].

Становлення і функціонування фермерських господарств у контексті здійснюваної земельної реформи та реорганізації у сільськогосподарському виробництві також пов'язані з певними змінами їх кількості (табл. 2.9).

Показники табл. 2.9 засвідчують, що найбільші зміни в чисельності фермерських господарств відбулися за аналізований період (2013 до 2002 р.) у напрямі збільшення в Хустському районі, де їх кількість зросла на 53 од. (з 17 до 70 од.), або у 4,1 раза; в Іршавському районі – на 48 од., або у 2,0 раза (із 47 до 95 од.) та Ужгородському районі – на 68 од. (з 250 до 318 од.), або у 1,3 раза. Зменшення їх кількості стосується Виноградівського району – в 1,1 раза, Мукачівського – в 1,2 раза. Найбільше фермерських господарств у 2013 р. знаходилося у Виноградівському (380 од.), Ужгородському (318 од.), Берегівському (292 од.) і Мукачівському (169 од.) районах. Найменша кількість – у Великобerezнянському (9 од.), Воловецькому (10 од.) та Перечинському (12 од.) районах, які належать до гірської місцевості.

Таблиця 2.9

Кількість фермерських господарств у розрізі районів Закарпатської області*

(на 1 січня, од.)

Райони Закарпатської області	2002	2005	2010	2012	2013
По області	1420	1389	1616	1582	1537
Берегівський	294	282	300	304	292
Великобerezнянський	11	8	9	9	9
Виноградівський	407	349	428	394	380
Воловецький	16	14	11	10	10
Іршавський	47	58	97	97	95
Міжгірський	9	11	18	19	19
Мукачівський	206	215	196	174	169
Перечинський	8	10	13	13	12
Рахівський	52	55	58	54	55
Свалявський	22	20	23	31	35
Тячівський	81	77	85	88	73
Ужгородський	250	265	311	319	318
Хустський	17	25	67	70	70

*Узагальнено на основі джерел: [146, с. 16; 148, с. 21; 96, с. 60-70].

Розвиток аграрної сфери має вагомий вплив на зайнятість населення регіону, оскільки більш як 25,0 % зайнятого населення в усіх сферах економічної діяльності працевлаштовано у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві (табл. 2.10).

Зайнятість населення у відміченій сфері має тенденцію до збільшення починаючи з 2010 р. Однак у 2013 р. порівняно з 2000 р. зменшення кількості зайнятих у досліджуваній сфері становило 30,4 %. Негативні тенденції відмічено і у фермерських господарствах та господарствах населення. Як ми вже відмічали, кількість фермерських господарств порівняно з найвищою їх кількістю у 2010 р. (1616 од.) знизилась у 2013 р. до 1497 од., а це на 119 господарств менше. З метою підвищення рівня зайнятості сільського населення, передусім у сфері аграрного виробництва, у всіх категоріях господарств доцільним є актуалізація розвитку сільського господарства і підвищення мотиваційного чинника для суб'єктів аграрного господарювання з боку державних і владних структур, а також органів місцевого самоврядування.

Таблиця 2.10

**Зайнятість у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві
Закарпатської області¹**

<i>(тис. осіб)</i>					
Сфери економічної діяльності	2000	2005	2010	2012	2013
Зайняті в усіх сферах економічної діяльності	545,8	551,0	531,8	530,8	541,2
Зайняті у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві	197,5	157,6	123,9	131,0	137,5
з них наймані працівники підприємств-суб'єктів підприємницької діяльності	24,7 ²	12,9	6,7	6,9	6,6
у господарствах населення	169,9	142,4	114,0	121,1	127,8
у фермерських господарствах	2,9	2,3	1,9	1,8	1,6
у фізичних осіб (включаючи роботодавців)	...	...	1,3	1,2	1,5
Зайняті у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, % до підсумку	36,2	28,7	23,3	24,7	25,4

¹Розраховано за джерелами: [146, с. 17; 148, с.19; 93, с. 211-215; 83].

²Без урахування статистично малих підприємств.

Проблема полягає в тому, що сьогодні сфера аграрного виробництва не є інвестиційно привабливою через складні умови господарювання передусім у кризовий період, вона належить до низькооплачуваних галузей національної економіки. Крім цього, проблемним питанням залишається тіньова зайнятість. Для Закарпаття ще й нині негативним аспектом є заробітчанство, яке має давні історичні особливості.

Рівень заробітної плати у сфері сільського господарства й донині залишається в 1,6 раза нижчим, ніж середньомісячна заробітна плата працівників за видами економічної діяльності в цілому (табл. 2.11).

За аналізований період (2013 до 2000 р.) відмічається поступове зростання середньомісячної заробітної плати працівників сфери аграрного виробництва, хоч відставання від середньомісячної заробітної плати в цілому за видами економічної діяльності регіону залишається суттєвим. Якщо у 2013 р. середньомісячна заробітна плата працівників за всіма видами економічної

Таблиця 2.11

Середньомісячна заробітна плата працівників за видами економічної діяльності в Закарпатській області*

	2000	2005	2010	2012	2013
Усього	172	665	1846	2351	2553
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги	86	393	1010	1400	1565
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги, % до підсумку	50,0	59,1	54,7	59,5	61,3

*Розраховано за джерелами: [146, с. 18; 148, с. 19].

діяльності регіону становила 2553 грн., то в досліджуваній сфері – 1565 грн., що на 38,7 % менше. Розвиток сфери аграрного виробництва потребує дієвої уваги з боку держави. При цьому йдеться про нові науково-практичні підходи до законодавчо-правового і фінансового забезпечення галузі, оскільки від цього залежить продовольча безпека країни та її регіонів.

Характерною особливістю земель Закарпатської області є лісистість та невисокий відсоток площ, придатних для ведення сільськогосподарського виробництва. При цьому відмічається найменша по країні площа орних земель. Розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь за користувачами відображає табл. 2.12.

За аналізований період в усіх категоріях господарств відмічається незначне зменшення площ сільгоспугідь. Так, порівняльний аналіз свідчить, що станом на 1 січня 2013 р. порівняно з 1991 р. вони зменшились на 5,1 %, збільшення таких площ стосується господарств населення – у 6,4 раза. Тенденція до збільшення використання ріллі відмічається передусім у господарствах населення (4,6 раза), і незначне збільшення в цілому стосується усіх категорій господарств (майже 2,0 %).

У процесі аграрного виробництва з метою формування раціональної структури посівних площ здійснюється моніторинг наявних орних земель за

Таблиця 2.12

Розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь Закарпатської області за категоріями господарств*

(на 1 січня; тис. га)

Категорії господарств	1991	2010	2011	2012	2013
Усього земель					
Усі категорії господарств	1275,3	1275,3	1275,3	1275,3	1275,3
Сільськогосподарські підприємства	562,5	74,4	71,2	67,1	57,8
з них фермерські господарства	-	22,0	22,4	22,5	20,1
Господарства населення	61,2	367,1	369,5	372,3	377,3
Землі інших категорій	651,6	833,8	834,6	835,9	840,2
Сільськогосподарські угіддя – всього					
Усі категорії господарств	475,9	452,6	452,0	451,7	451,6
Сільськогосподарські підприємства	358,7	55,7	52,8	49,2	41,4
з них фермерські господарства	-	12,0	12,3	12,4	11,0
Господарства населення	56,0	350,8	352,7	355,5	359,9
Землі інших категорій	61,2	46,1	46,5	47,0	50,3
З них рілля					
Усі категорії господарств	196,0	200,2	199,9	199,8	199,8
Сільськогосподарські підприємства	152,6	35,7	34,0	32,4	28,4
з них фермерські господарства	-	10,0	10,1	10,1	9,1
Господарства населення	35,7	158,9	160,1	161,4	164,5
Землі інших категорій	7,7	5,6	5,8	6,0	6,9

*Розраховано за джерелами: [154, с. 96, 102; 147, с. 15, 17; 153, с. 106; 94, 88-93].

рівнем їх родючості, еродованості тощо. Виявляються угіддя, придатні для переведення у рілля, розраховуються при цьому попередні розміри посівних площ, виходячи із загальної потреби в продукції та планової урожайності відповідних сільськогосподарських культур. Розподіл загальної посівної площі під різні групи сільськогосподарських культур у Закарпатській області відображають показники табл. 2.13.

Таблиця 2.13

**Посівні площі основних сільськогосподарських культур у господарствах
усіх категорій Закарпатської області ***

(тис. га)

Сільськогосподарські культури	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Уся посівна площа	195,6	191,7	184,5	190,4	184,5	189,6	191,6	191,4
Зернові культури	61,7	65,5	72,1	81,5	80,9	87,0	90,5	89,2
Технічні культури	4,6	3,4	3,1	2,2	2,5	3,7	5,7	7,8
Картопля та овоче-баштанні культури	29,0	38,4**	45,1**	47,3**	48,7**	49,2**	50,0**	49,7**
картопля	22,6	28,8	34,3	34,8	35,6	35,6	36,1	36,2
овочі (без насінників)	6,3	9,6**	10,8**	12,5**	13,1**	13,6**	13,9**	13,5**
Кормові культури	100,3	84,4	64,2	59,4	52,4	49,6	45,4	44,7
Кормові культури, % до підсумку	51,3	44,0	34,8	31,2	28,4	26,2	23,7	23,4

* Розраховано за джерелом: [156, с. 110].

** Включаючи овочі закритого ґрунту.

У Закарпатській області (табл. 2.13) зменшення посівних площ незначне, проте площі кормових культур за аналізований період (2013 до 1990 р.) зменшились на 55,3 %. Для порівняння: у 2013 р. щодо 1990 р. посівні площі в Україні зменшились на 12,6 %, в тому числі кормових культур, у 5,2 раза (з майже 12,0 до 2,3 млн. га). У структурі посівних площ Закарпаття у 1990 р. кормові культури займали 51,3 %, а в 2013 р. лише 23,4 %. Останнє суттєво знижує можливості нарощування виробництва тваринницької продукції в аграрному комплексі області, зокрема отримання здешевленої продукції м'яса і молока в літньо-осінній період на природних і культурних пасовищах.

Крім того, зниження кормового клину не сприяє нарощуванню поголів'я худоби в регіоні: станом на 1 січня 2014 р. порівняно з 1990 р. у господарствах усіх категорій на 208,2 тис. голів знизилося поголів'я великої рогатої худоби (у 2,2 раза і на 55,3 тис. голів свиней (у 3,4 раза). Отже, можна констатувати, що регіональний рівень забезпечення сільськогосподарською продукцією за цими параметрами значно нижчий від середньоукраїнського.

Оскільки головним засобом виробництва в сільському господарстві є не вся земля, а лише її продукуюча частина – ґрунтовий покрив, то саме родючість ґрунтів відіграє особливу роль у сільськогосподарському виробництві й визначає ключове соціально-економічне значення та місце землі серед інших природних ресурсів. Родючість ґрунтів виявляється в кінцевих результатах забезпечення продовольчою продукцією. Джерелом родючості виступають у складному переплетінні біологічні, агро- та лісотехнічні, організаційно-господарські та економічні фактори, різноманітні за своєю природою і неоднакові за характером і ступенем впливу на урожай сільськогосподарських культур (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

**Урожайність основних сільськогосподарських культур у господарствах
усіх категорій Закарпатської області***

Сільськогосподарські культури	1995	2005	2010	2012	2013	2013, % до:	
						1995	2012
Зернові культури**	29,9	37,0	32,8	36,1	37,1	124,1	102,8
пшениця озима	27,7	32,9	21,4	31,0	32,5	117,3	104,8
яра	15,7	26,8	18,2	24,8	26,0	165,6	104,8
жито озиме	22,9	30,2	22,5	35,0	22,3	97,4	63,7
ячмінь озимий	31,1	28,9	21,7	29,8	30,9	99,3	103,7
ярий	20,8	28,1	19,2	24,7	25,6	123,1	103,6
Кукурудза на зерно	40,1	46,3	45,3	43,9	44,9	112,0	102,3
Овес	18,3	23,1	17,5	22,7	22,5	122,9	99,1
Зернобобові	16,4	18,8	15,5	15,7	14,4	87,8	91,7
Соняшник на зерно	11,4	11,2	11,1	17,7	13,7	120,2	77,4
Тютюн	7,9	-	-	-	-	-	-
Картопля	113,8	156,1	141,0	168,7	170,0	149,4	100,8
Овочі (без насінників)***	126,1	174,2	186,9	203,0	211,8	168,0	104,3

* Розраховано за джерелом: [156, с. 126].

** У вазі після доробки.

*** Включаючи овочі закритого ґрунту.

Аналіз показників табл. 2.14 свідчить про неоднозначні тенденції щодо 1990 та 2012 рр., оскільки у 2013 р. порівняно з 1990 р. по більшості сільськогосподарських культур, зокрема зернових, кукурудзі і соняшнику на зерно, картоплі і овочах відмічено підвищення урожайності; у 2012 р. – зниження врожайності відмічено по культурі соняшник на зерно. Підвищенню урожайності сільськогосподарських культур сприяє внесення органічних та мінеральних добрив (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

**Внесення добрив під посіви сільськогосподарських культур
у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області***

	1996	2000	2005	2010	2012	2013	2013, % до:	
							1996	2012
<i>Мінеральні добрива</i>								
Усього внесено, поживних речовин, тис. ц	35,6	14,1	19,7	15,2	20,7	17,2	48,3	83,1
Удобрена площа під урожай, тис. га	40,9	21,9	18,4	13,3	15,7	17,5	42,8	111,5
Питома вага удобреної площі, %	39,0	35,5	67,0	70,1	71,1	77,6	х	х
Внесено у ґрунти поживних речовин на 1 га, кг								
Посівної площі	34	23	72	107	94	76	223,5	80,9
Удобреної площі	87	64	107	114	132	98	112,6	74,2
<i>Органічні добрива</i>								
Усього внесено, тис. т	489,3	110,5	18,0	8,1	5,6	2,2	0,4	39,3
Удобрена площа, тис. га	15,8	4,0	1,2	0,6	0,4	0,1	0,6	25,0
Питома вага удобреної площі, %	15,0	6,5	6,7	3,1	1,7	0,5	х	х
Внесено на 1 га, т								
Посівної площі	4,6	1,8	0,8	4,3	0,3	0,1	2,2	33,3
Удобреної площі	31,0	27,6	18,7	13,8	15,4	22	71,0	142,9

*Розраховано за джерелом: [156, с. 137].

У 2013 р. порівняно з 1996 р. частка удобреної площі мінеральними добривами становила 77,6 %, а органічними – лише 0,5 %. Мізерна кількість внесення органічних добрив під посіви сільськогосподарських культур у сільськогосподарських підприємствах повністю залежить від наявності поголів'я худоби, або ж загалом від розвитку тваринницької галузі. Згідно з

проведеними розрахунками, у 1990 р. сільськогосподарські підприємства області утримували 62 голови ВРХ у розрахунку на 100 га сільгоспугідь, а в 2013 р. – лише 34 голови.

У процесі дослідження виявлено, що за останні роки за всіма категоріями господарств (починаючи з 2012 р.) відмічено незначне зростання поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ), а також свиней, овець і кіз у господарствах Закарпаття (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

**Поголів'я основних видів тварин і птиці у Закарпатській області
за категоріями господарств***

(на 1 січня, тис. голів;

частка господарств населення, %, відсоткові пункти (в.п.)

Категорії господарств/роки	Велика рогата худоба (клас 01.41 за КВЕД)		Свині (клас 01.46)	Вівці та кози (клас 01.45)	Птиця (клас 01.47)
	усього	у т.ч. корови			
Усі категорії господарств					
1991	352,5	141,5	343,4	269,4	4839,5
2001	182,4	134,7	231,8	168,9	3158,4
2012	140,7	100,6	275,4	138,8	3126,0
2013	144,1	101,1	279,5	164,7	3282,0
2014	144,3	101,2	287,8	166,0	3310,7
2014, % до 1990	40,9	71,5	83,8	61,6	68,4
Сільськогосподарські підприємства					
1991	223,8	59,1	75,8	197,6	1896,1
2001	23,4	9,2	8,7	10,8	15,5
2012	4,8	2,3	27,9	19,1	32,4
2013	5,0	2,4	27,8	19,5	42,7
2014	4,3	2,2	28,9	17,6	14,8
2014, % до 1990	1,9	3,7	38,1	8,9	0,9
Господарства населення					
1991	128,7	82,4	267,6	71,8	2943,4
2001	159,0	125,5	223,1	98,1	3142,9
2012	135,9	98,4	247,4	119,7	3249,6
2013	139,1	98,7	251,8	145,2	3264,6
2014	140,0	99,0	258,9	148,4	3295,9
2014, % до 1990	108,8	120,1	96,7	206,7	112,0
<i>Частка господарств населення до всіх категорій господарств</i>					
1991	36,5	58,2	77,9	26,7	60,8
2001	87,2	93,2	96,2	90,1	99,5
2012	96,6	97,7	89,8	86,2	98,6
2013	96,5	97,6	90,0	88,2	99,0
2014	97,0	97,8	90,0	89,4	99,6

*Розраховано за джерелом: [153, с. 131; 147, с. 29-30; 156, с. 138].

Аналіз показників свідчить, що станом на 1 січня 2014 р. (табл. 2.16) поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) молочних порід (клас 01.41) не було численним, оскільки в регіоні в усіх категоріях господарств порівняно з 1990 р. їх кількість зменшилась більш ніж удвічі (із 352,5 до 144,3 тис. голів). Аналогічна тенденція відмічена й щодо розведення овець, кіз (клас 01.45), якому притаманне звужене відтворення, а також розведення свиней (клас 01.46). Так, у регіоні на 1 січня 2014 р. порівняно з 1990 р. воно зменшилось майже вдвічі, або з 269,4 до 166,0 тис. голів. Стосовно свиней відповідно зменшення становить 1,2 раза (із 343,4 до 287,8 тис. голів). Меншою мірою така тенденція характерна для розведення свійської птиці (клас 01.47), а щодо господарств населення відмічена позитивна тенденція до зростання кількості поголів'я (на 12,0 %).

Виробництво тваринницької продукції є складним процесом в аграрному секторі економіки, оскільки відгодівля худоби є більш тривалою в часі і фінансово затратною. Продукція тваринництва вартісно є дорожчою і для виробника, і для споживача. Однак з огляду на те, що забезпечення тваринницькою продукцією в Україні та її регіонах залишається незадовільним, уваги потребує розширене відтворення поголів'я худоби і птиці в усіх категоріях господарств, і перш за все – фермерських, на які покладалася особлива надія щодо забезпечення продовольчою продукцією населення країни. Процес розширеного відтворення потребує особливої уваги до приросту поголів'я худоби. Статистичні дані свідчать про поступове зростання середньодобового приросту худоби у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області (рис. 2.2).

Про важливість уваги до зазначеної сфери свідчать перспективні розробки науковців, в яких відмічено, що до 2015 р. чисельність поголів'я корів в Україні повинна становити 3870 тис. гол., у т.ч. у сільськогосподарських підприємствах – 1350 тис. гол., у 2020 р. – відповідно 5040 тис. гол. і 2440 тис. гол., у 2030 р. – 5900 тис. гол. і 3300 тис. гол. При раціональному використанні корів і інтенсивному вирощуванні молодняку ВРХ на м'ясо реалізація ялови-

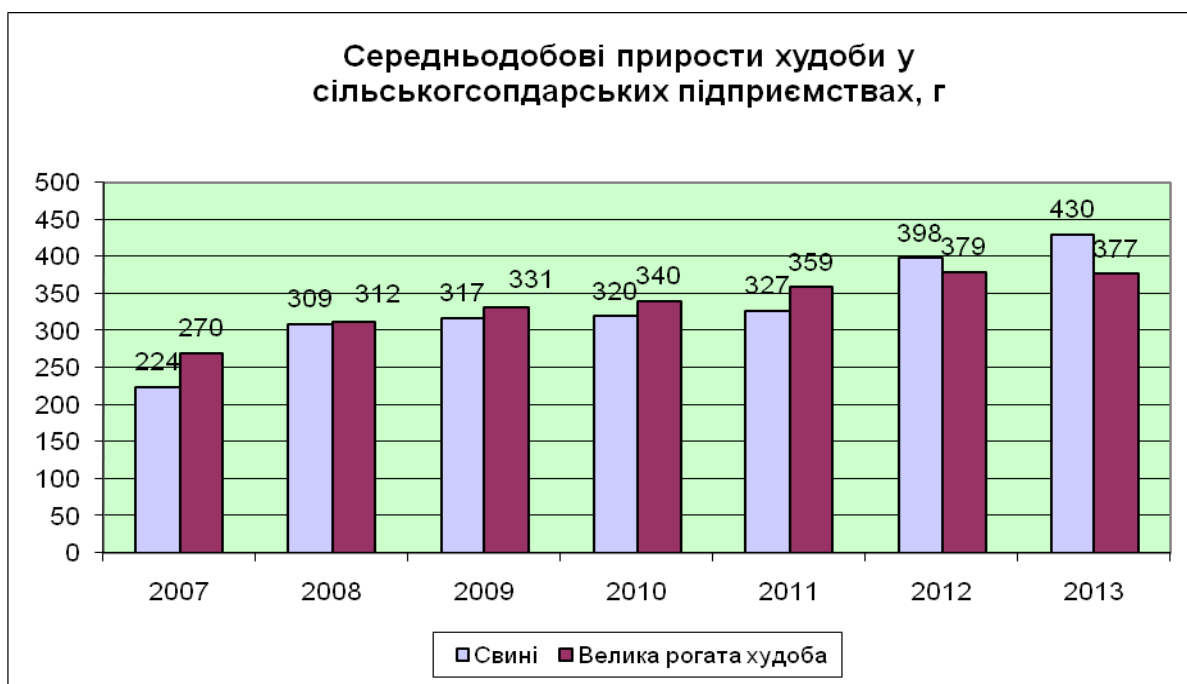

Рис. 2.2. Середньодобові прирости худоби у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області, [148, с. 31]

чини в забійній вазі може бути в 2015 році 755 тис. т, у 2020 р. – 1250 тис. т, у 2030 р. – 1685 тис. т [1]. Навіть при високих темпах приросту поголів'я корів і інтенсивному вирощуванні молодняку ВРХ рівень виробництва м'яса ВРХ не досягає дореформеного рівня, тому доцільно в період відродження тваринництва вжити заходи, які дозволять у наступні роки прискорити темпи нарощування м'ясної продукції ВРХ. Одним з таких напрямів має бути прискорений розвиток м'ясного скотарства [73, с. 3-13]. Це ж стосується і регіонів України, зокрема Закарпатської області.

Важливим для розвитку аграрної сфери і забезпечення ринку молока та молочних продуктів є поліпшення порід молочної худоби і підвищення їх продуктивності. Як свідчать дані статистики, за останні роки середньорічний надій молока від однієї корови поступово зростає (рис. 2.3).

Попри зростання показників середньорічного надою молока, нині ситуація у відміченій сфері склалася досить негативна через високу собівартість виробництва і низькі закупівельні ціни на молоко і молочні продукти, що жодною мірою не відповідають ринковим. Крім цього, доцільно

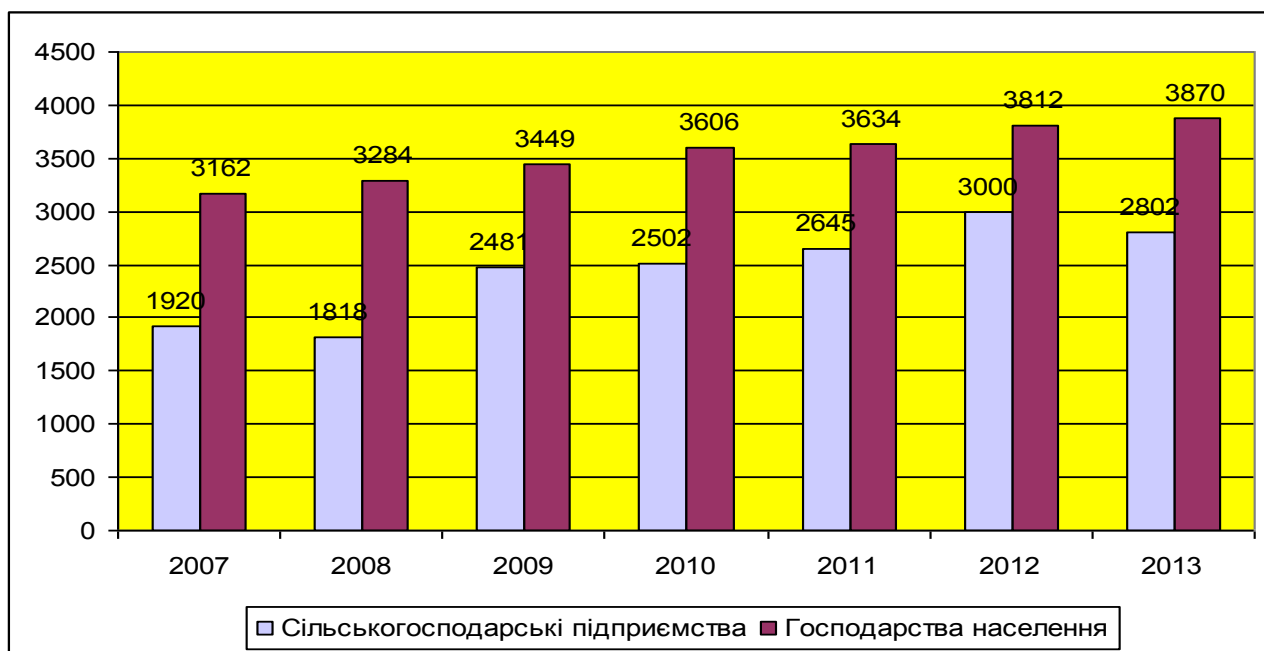

Рис. 2.3. Середньорічний надій молока від однієї корови у господарствах Закарпатської області, кг [148, с. 32].

відмітити, що порівняно з розвиненими країнами продуктивність корів в Україні є досить низькою. Для порівняння [9, с. 61-64]: у США середньорічний показник становить 8896 кг, у Німеччині – 6439 кг, у Польщі – 4541 кг, що порівняно з показниками регіону у 2013 р. на 56,5 %; 39,9 % і 14,8 % менше у господарствах населення і відповідно на 68,5 %; 56,5 % і 38,3 % менше стосовно сільськогосподарських підприємств Закарпаття. При цьому виникає проблемне питання щодо забезпечення якості і безпечності виробництва молочної продукції. Оскільки, як ми вже й відмічали, частка господарств у виробництві молока є високою (у 2013 р. – 97,8 % до всіх категорій господарств регіону), постає необхідність створення мобільних міні-лабораторій з перевірки молока, яке приймається на подальшу переробку.

У збільшенні асортименту агропродовольчої продукції важливу роль відіграє виробництво яєць, в якому в Закарпатській області 99,4 %, порівняно з усіма категоріями господарств, належить господарствам населення (середньоукраїнський показник становить всього 37,6 %). Однак у сільськогосподарських підприємствах показники середньорічної несучості курей-несучок є досить низькими (рис. 2.4).

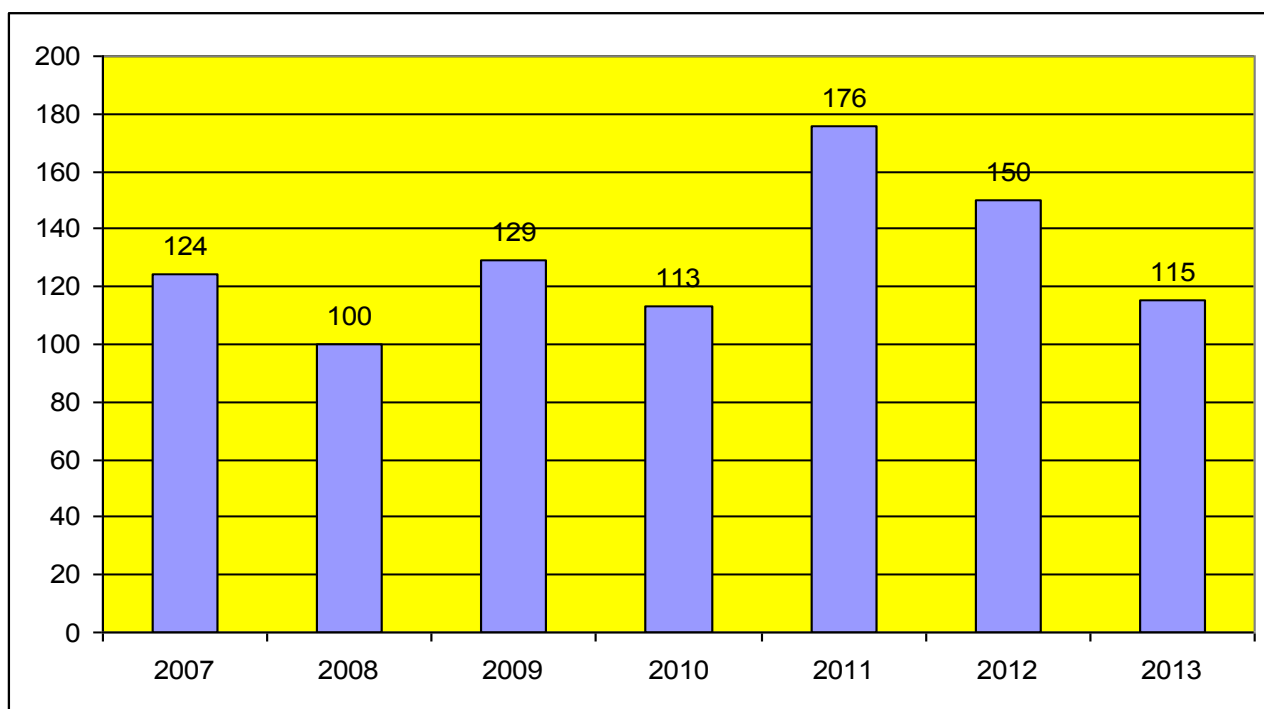

Рис. 2.4. Середньорічна несутість курей-несучок у сільськогосподарських підприємствах Закарпатської області, шт. [148, с. 32].

Найвищий показник середньорічної кількості яєць припадає на 2011 р., і починаючи з цього року, тенденція йде до зменшення; у 2013 р. їх кількість становила 115 шт., що на 34,7 % менше порівнюваного періоду. Статистичні дані свідчать, що починаючи з 2000 р. в цілому по Україні галузь птахівництва поступово відроджується. Так, у 2013 р. поголів'я птиці становило 230,3 тис. голів, що майже у 2 рази більше порівняно з 2000 р. [158, с. 159].

Проведене дослідження засвідчує, що середньорічне виробництво аграрної продукції у період 2006-2010 рр. (у тому числі й довідкові дані 2011-2013 рр.) значно перевершило показники попередніх аналізованих періодів, в тому числі й базовий – 1991-1995 рр. Такі тенденції притаманні всім видам сільськогосподарської продукції як у господарствах усіх категорій, так і господарствах населення. Однак сільськогосподарські підприємства внаслідок їх реформування відіграють дедалі меншу роль у продовольчому забезпеченні регіону (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

**Середньорічне виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
в Закарпатській області за 1991-2010 рр. за категоріями господарств¹, (тис. тонн)**

Види продукції	Код КВЕД (розділи групи)	Періоди, роки				Довідково:		
		1991-1995 (базові)	1996-2000	2001-2005	2006-2010	2011	2012	2013
Господарства усіх категорій								
Рослинництво	01.1							
Зерно ²	01.11	229,4	196,3	285,5	293,0	321,8	322,1	325,0
Картопля	01.13	293,9	387,2	527,0	568,2	590,1	608,6	614,9
Овочі ³	01.13	110,8	109,2	204,5	238,2	262,5	282,7	289,0
Плоди та ягоди	01.25	143,7	113,8	101,8	80,3	97,9	114,1	118,4
Тваринництво	01.4							
М'ясо ⁴	01.41	54,3	46,3	45,1	48,8	51,5	58,4	58,6
Молоко	01.41	352,5	358,7	397,7	392,5	389,3	401,1	410,3
Яйця, млн. штук	01.41	238,6	250,2	285,7	297,7	328,2	332,6	337,5
Сільськогосподарські підприємства								
Рослинництво	01.1							
Зерно ²	01.11	164,8	89,8	79,6	60,0	55,1	55,3	51,1
Картопля	01.13	38,3	4,7	13,2	9,2	10,5	11,0	5,0
Овочі ³	01.13	29,8	5,2	6,1	4,5	9,4	7,5	4,1
Плоди та ягоди	01.25	33,8	11,2	11,0	3,9	4,2	11,2	8,2
Тваринництво	01.4							
М'ясо ⁴	01.41	16,2	3,8	1,6	2,5	2,6	2,9	3,1
Молоко	01.41	91,4	23,8	9,9	6,4	6,0	6,6	6,1
Яйця, млн. штук	01.41	40,6	30,7	0,8	3,5	1,7	2,0	2,1
Господарства населення								
Рослинництво	01.1							
Зерно ²	01.11	64,6	106,5	205,9	232,7	266,7	266,8	273,9
Картопля	01.13	255,6	382,5	513,8	559,0	579,6	597,6	609,9
Овочі ³	01.13	81,0	104,0	198,4	233,7	253,1	275,2	284,9
Плоди та ягоди	01.25	109,9	102,6	90,8	76,4	93,7	102,9	110,2
Тваринництво	01.4							
М'ясо ⁴	01.41	38,1	42,5	43,5	46,4	48,9	55,5	55,5
Молоко	01.41	261,1	334,9	387,8	386,1	383,3	394,5	404,2
Яйця, млн. штук	01.41	198,0	219,5	284,9	294,4	326,5	330,6	335,4
Господарства населення, % до господарств усіх категорій								
Рослинництво	01.1							
Зерно ²	01.11	28,2	54,2	72,1	79,4	82,9	82,8	84,3
Картопля	01.13	87,0	98,8	97,5	98,4	98,2	98,2	99,2
Овочі ³	01.13	73,1	95,2	87,0	98,1	96,4	97,3	98,6
Плоди та ягоди	01.25	76,5	90,1	89,2	95,1	95,7	90,2	93,1
Тваринництво	01.4							
М'ясо ⁴	01.41	70,2	91,8	96,4	95,0	94,9	95,0	94,7
Молоко	01.41	74,1	93,4	97,5	98,4	98,4	98,3	98,5
Яйця, млн. штук	01.41	83,0	87,7	99,7	98,9	99,5	99,4	99,4

¹ Розраховано за джерелами: [76, с. 74; 155, с. 110-111, 131, 123, 126; 147, с. 23-25, 31-32; 156, с. 112-113, 141, 131-132].

² Зернові та зернобобові культури (включаючи кукурудзу).

³ Овочі (без насінників).

⁴ М'ясо (в забійній вазі).

Домінуючу роль, як ми вже відмітили, у виробництві сільськогосподарської продукції відіграють господарства населення. Так, середньорічне виробництво в них за 2013 р. за всіма видами продукції становило від 84,3 до 99,2 % у рослинництві та 94,7-99,4 % їх загального виробництва у тваринництві. Отже, виробничий потенціал аналізованих видів сільськогосподарської продукції має тенденцію до розширеного відтворення, що позитивно впливає на забезпечення населення регіону цією продукцією.

Це свідчить про те, що у забезпеченні виробництва сільськогосподарської продукції як рослинництва, так і тваринництва дедалі вагомішого значення набувають господарства населення (табл. 2.18).

Господарства населення регіону за аналізований період (2013 до 1990 р.) зайняли домінуючу позицію у виробництві основних видів сільськогосподарської продукції. Так, виробництво ними зерна та зернобобових культур у 2013 р. збільшилося до 84,3 % (з 9,4 у 1990 р., що на 74,9 в.п. більше). Відповідно частка виробництва картоплі сягає 99,2 %, що на 38,2 в.п. вище порівняно з 1990 р., овочів відповідно 98,6 % (на 68,4 в.п. більше аналізованого року). Виробництво плодів та ягід приватними домогосподарствами у 2013 р. становило 93,1 %, що на 17,7 в.п. вище порівняно з базовим роком.

За аналізовані 23 роки (2013 до 1990 р.) суттєвих змін зазнав сектор з виробництва тваринницької продукції, де також, як свідчать статистичні дані, першість ведуть господарства населення. Так, частка з виробництва м'яса господарствами населення регіону збільшилася майже до 95 % (порівняно з 1990 р. на 44,8 в.п. вище). Аналогічна ситуація спостерігається і щодо виробництва молока (98,5 %, що на 45,9 в.п. вище), яєць (99,4 %, зростання становить 28,8 в.п.) та вовни (82,9 %, на 62,7 в.п. більше аналізованого базового року).

Отже, частка тваринницької продукції, виробленої приватними господарствами, сягає майже 100 %, крім виробництва вовни, що зайняло, як ми вже відмічали, відмітку 82,9 %.

Таблиця 2.18

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
у Закарпатській області за категоріями господарств¹, (тис. тонн)**

Види сільськогосподарської продукції	1990	2000	2010	2012	2013
Господарства всіх категорій					
<i>Рослинництво</i>					
Зерно та зернобобові культури ²	305,9	166,8	255,8	322,1	325,0
Картопля	337,5	478,0	500,8	608,6	614,9
Овочі (без насінників) ³	128,6	123,3	245,9	282,7	289,0
Плоди та ягоди	138,8	103,6	97,2	114,1	118,4
<i>Тваринництво</i>					
М'ясо (у забійній вазі)	66,7	45,0	49,6	58,4	58,6
Молоко	375,1	360,3	391,8	401,1	410,3
Яйця, млн. штук	277,9	229,7	317,2	332,6	337,5
Вовна	665	191	218	213	216
Сільськогосподарські підприємства					
<i>Рослинництво</i>					
Зерно та зернобобові культури ²	277,1	52,7	34,2	55,3	51,1
Картопля	131,7	8,7	7,1	11,0	5,0
Овочі (без насінників) ³	89,1	3,2	4,1	7,5	4,1
Плоди та ягоди	34,2	9,0	4,3	11,2	8,2
<i>Тваринництво</i>					
М'ясо (у забійній вазі)	33,4	2,8	1,8	2,9	3,1
Молоко	177,7	16,9	6,0	6,6	6,1
Яйця, млн. штук	81,7	1,6	2,5	2,0	2,1
Вовна	531	27	45	35	37
Господарства населення					
<i>Рослинництво</i>					
Зерно та зернобобові культури ²	28,8	114,1	221,6	266,8	273,9
Картопля	205,8	469,3	493,7	597,6	609,9
Овочі (без насінників) ³	38,8	120,1	241,8	275,2	284,9
Плоди та ягоди	104,6	94,6	92,9	102,9	110,2
<i>Тваринництво</i>					
М'ясо (у забійній вазі)	33,3	42,2	47,8	55,5	55,5
Молоко	197,4	343,4	385,8	394,5	404,2
Яйця, млн. штук	196,2	228,1	314,7	330,6	335,4
Вовна	134	164	173	178	179
Господарства населення, % до господарств усіх категорій					
<i>Рослинництво</i>					
Зерно та зернобобові культури ²	9,4	68,4	86,6	82,8	84,3
Картопля	61	98,2	98,6	98,2	99,2
Овочі (без насінників) ³	30,2	97,4	98,3	97,3	98,6
Плоди та ягоди	75,4	91,3	95,6	90,2	93,1
<i>Тваринництво</i>					
М'ясо (у забійній вазі)	49,9	93,8	96,4	95	94,7
Молоко	52,6	95,3	98,5	98,4	98,5
Яйця, млн. штук	70,6	99,3	99,2	99,4	99,4
Вовна	20,2	85,9	79,4	83,6	82,9

¹ Розраховано за джерелами: [154, с. 118, 125; 157, с. 98; 148, с. 22-25, 33-34; 156, с. 141].

² Включаючи кукурудзу. У вазі після доробки.

³ Включаючи овочі закритого ґрунту.

Виробництво валової продукції сільського господарства на 100 га сільгоспугідь у господарствах населення майже у 3 рази перевищує цей показник у сільськогосподарських підприємствах (рис. 2.5).

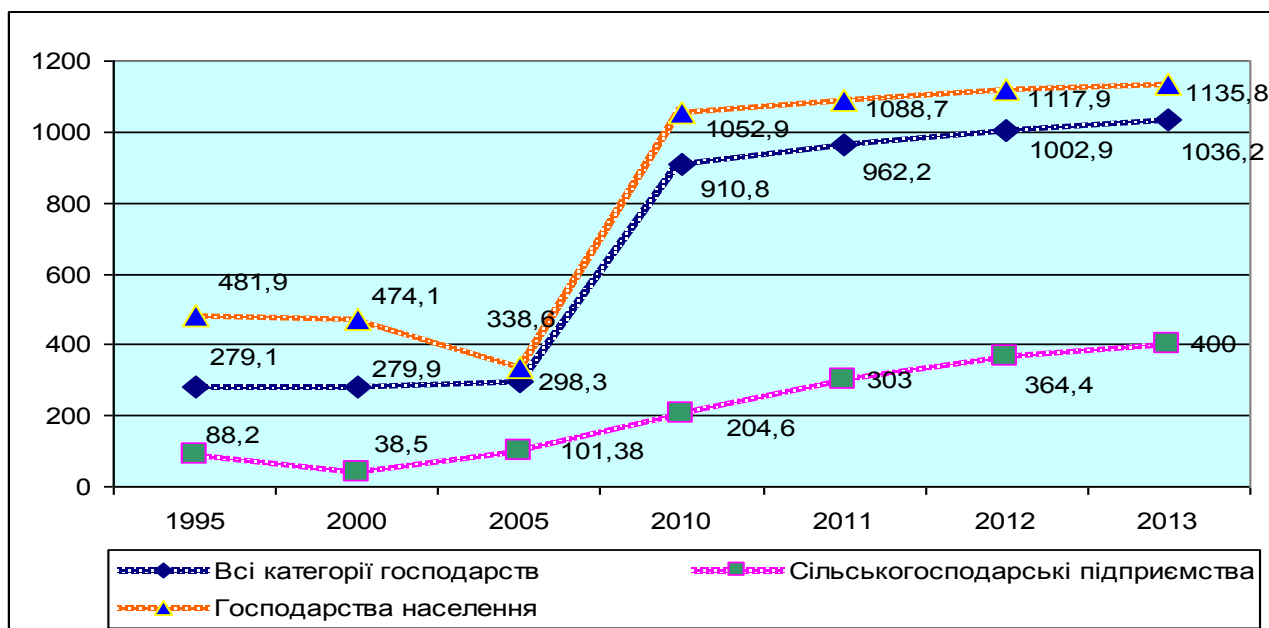

Рис. 2.5. Виробництво валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь у Закарпатській області, тис. грн.*

*Узагальнено за джерелами: [146, с. 49; 12]

Із аналізу показників рис. 2.5 видно, що господарства населення мають першість у виробництві валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь протягом всього аналізованого періоду (2013 до 1995 р.). Ефективність функціонування господарств населення обумовлюється передусім самостійністю визначення структури посівів, орієнтацією на властивості земельної ділянки та врахування природно-кліматичних умов місцевості господарювання, окресленням пріоритетів у формуванні галузевої структури виробництва. Ці заходи аграрної реформи, власне, і спрямовувались на активізацію приватної ініціативи, покликаної подолати раніше існуючу кризу в аграрному виробництві.

З метою встановлення ступеня зв'язку між кількістю суб'єктів аграрного господарювання і виробництвом основних видів сільськогосподарської продукції побудовано відповідні моделі. Зокрема для Закарпатської області:

$$y_1 = 15047,95 + 21,38x_1 - 6,29x_2 - 6,82x_3 - 5,13x_4 - 60,33x_5 + 33,88x_6, \quad (1)$$

$$y_2 = 10505,15 + 10,99x_1 - 2,73x_2 - 4,41x_3 - 4,85x_4 - 38,52x_5 + 19,72x_6, \quad (2)$$

де y_1 – кількість фермерських господарств, од.;

y_2 – кількість діючих сільськогосподарських підприємств, од.;

x_1 – виробництво зерна (пшениці), кг/ос.;

x_2 – виробництво картоплі, кг/ос.;

x_3 – виробництво овочів, кг/ос.;

x_4 – виробництво м'яса (у забійній вазі), кг/ос.;

x_5 – виробництво молока, кг/ос.;

x_6 – виробництво яєць, шт./ос.

Адекватність побудованих моделей підтверджується на 98,0 % для залежності (1) і на 99,8% – для залежності (2). Для економічної інтерпретації встановлених зв'язків розраховано коефіцієнти еластичності. Зокрема, кількість фермерських господарств зміниться на 0,6% і -1,7% при зміні відповідно виробництва зерна (пшениці) і картоплі на 1%. При цьому кількість діючих сільськогосподарських підприємств зміниться на 0,3% і -0,6%.

Ефективність сільськогосподарського виробництва характеризується також за показником виробництва тваринницької продукції на 100 га сільськогосподарських угідь (табл. 2.19). Показники табл. 2.19 ще раз підтверджують переважання господарств населення у виробництві продуктів тваринництва в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у регіоні. За аналізований період (2013 до 2001 р.) знизився показник настригу вовни у господарствах населення. Якщо у 2001 р. господарства населення з цього виду виробництва тваринницької продукції у 3,4 рази випереджали сільськогосподарські підприємства, то у 2013 р. зниження становило 24,4 %. Знизився цей показник і в межах досліджуваного періоду в самих господарствах населення. Так, якщо у 2001 р. настриг вовни становив 58,9 кг, то за показником 2013 р. – 49,7, тобто на 15,6 % менше аналізованого року. Це свідчить, на нашу думку, про незацікавленість господарств населення у відродженні галузі вівчарства, у тому числі й виробництва його продукції.

Таблиця 2.19

**Виробництво продуктів тваринництва на 100 га сільськогосподарських
угідь у Закарпатській області***

Продукція тваринництва	2001	2005	2010	2012	2013
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>					
М'ясо у живій вазі, ц	13,6	26,0	46,2	60,9	83,5
Молоко, ц	87,1	90,0	107,1	103,1	108,3
Яйця, на 100 га посіву зернових, тис. шт.	2,5	4,0	16,8	11,9	11,5
Вовна, кг	17,3	12,0	80,7	54,7	65,7
<i>Господарства населення</i>					
М'ясо у живій вазі, ц	271,4	211,0	205,3	231,8	302,0
Молоко, ц	1321,9	1146,0	1099,8	1109,7	1064,4
Яйця, на 100 га посіву зернових, тис. шт.	714,9	535,0	499,8	479,8	471,7
Вовна, кг	58,9	53,0	49,3	50,1	49,7
<i>Господарства населення, % (рази) до сільськогосподарських підприємств</i>					
М'ясо у живій вазі, ц	20,0 р.	811,5	444,4	380,6	361,7
Молоко, ц	15,2 р.	12,7 р.	10,3 р.	10,8 р.	982,8
Яйця, на 100 га посіву зернових, тис. шт.	28,6 р.	133,8 р.	29,8 р.	20,3 р.	41,0 р.
Вовна, кг	340,5	441,7	61,0	91,6	75,6

*Розраховано за джерелами: [146, с. 50; 148, с. 40].

Одним з важливих індикаторів ефективності функціонування аграрної сфери є показник виробництва основних видів сільськогосподарської продукції на 1 особу (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

**Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції на 1 особу в
Закарпатській області***

(кг)

Види сільськогосподарської продукції	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2013, % до:	
									1990	2012
Зерно	243	153	130	237	205	258	257	259	106,6	100,8
Картопля	268	253	373	436	402	472	486	490	182,8	100,8
Овочі	102	94	96	175	197	210	226	230	225,5	101,8
М'ясо (у забійній вазі)	53	38	35	34	40	41	47	47	88,7	100,0
Молоко	297	273	281	312	314	312	320	327	110,1	102,2
Яйця, шт.	220	187	179	239	255	263	266	269	122,3	101,1

*Розраховано за джерелами: [156, с. 133].

За аналізованими видами сільськогосподарської продукції виробництво їх на одну особу за досліджуваний період (1990-2013 рр.) має тенденцію до збільшення, окрім м'яса (у забійній вазі). Більше як у 2 рази зросло виробництво овочів, що значно перевершує норму споживання, однак фактичне споживання значно менше рекомендованих норм, і майже у 2 рази – виробництво картоплі. Аналогічними є і тенденції виробництва основних видів сільськогосподарської продукції на 1 особу по Україні, де зростання відмічено за всіма видами сільськогосподарської продукції (див. Додаток В).

Функціонування аграрної сфери регіону в цілому і діяльність суб'єктів господарювання тісно пов'язані з аграрним ринком, де відбуваються товарно-грошові відносини у процесі реалізації сільськогосподарської продукції. Показники з реалізації цієї продукції сільськогосподарськими підприємствами відображає табл. 2.21.

Таблиця 2.21

Реалізація сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами Закарпатської області*

Види сільськогосподарської продукції	2000	2005	2010	2012	2013	(тонн) 2013, % до:	
						2000	2012
Продукція тваринництва							
Худоба та птиця у живій вазі	5632	2112	2427	3700	4146	73,6	112,1
Молоко та молочні продукти	8680	4417	2978	3271	2836	32,6	86,7
Яйця, тис. шт.	248	135	1126	418	419	169,0	100,2
Вовна, ц	677	18	126	58	54	8,0	93,0
Продукція рослинництва							
Зернові	19742	39392	39992	23253	21467	108,7	92,3
Картопля	2840	4122	4542	6573	3451	121,5	52,6
Овочі	1528	1527	1736	1582	1375	90,0	86,9
Плоди та ягоди	7903	4542	3880	7295	4292	54,3	58,8

*Розраховано за джерелами: [146, с. 59; 148, с. 47].

Тенденції щодо реалізації продукції тваринництва є неоднозначними, оскільки за аналізований період (2013 до 2000 р.) позитивні зміни відбулися стосовно такого виду, як худоба та птиця у живій вазі, де обсяг реалізації

продукції зростав починаючи з 2005 р., однак станом на 2013 р. все ж не досяг найвищого показника 2000 р. Реалізація яєць за досліджуваний період також має позитивні тенденції. З двох видів продукції тваринництва (молоко та молочні продукти), а також вовни, обсяги реалізованої продукції знизилися відповідно у 3,1 та 12,5 рази. Різняться також показники реалізації продукції тваринництва, оскільки у 2013 р. порівняно з 2000 р. зростання стосується таких видів сільгосппродукції, як зернові та картопля, а зниження – овочів, а також плодів та ягід. Однак порівняно з 2012 р. негативні тенденції відмічено по всіх видах продукції рослинництва.

Статистичні дані свідчать: якщо у 1990 р. заготівельним організаціям реалізовано 81,3 % продукції сільгосппідприємств, то у 1995 – 66,5, у 2005 – 23,4 %. Одночасно з'явилися нові напрями реалізації – в рахунок орендної плати за земельні та майнові паї, продаж комерційним структурам, зарубіжним країнам, безпосередньо підприємствам торгівлі та громадського харчування. В цілому по всіх каналах за 2005 р. сільгосппідприємствами реалізовано продукції на суму 48,8 млн. грн., з якої на продукцію рослинництва припадало 63,8 %, тваринництва – 36,2 %. У 2013 р. сільгосппідприємствами регіону 27,7 % реалізовано переробним підприємствам; 14,1 % – на ринку; орендна плата пайовикам становила 1,8 %; 0,7 % – в рахунок оплати праці населенню та 55,7 % – за іншими каналами (рис. 2.6).

Дослідження свідчить, що за період незалежності України відбулися зміни щодо демократизації аграрного ринку, викликані послабленням або ж повним нівелюванням усталених інтеграційно-економічних зв'язків між сільськогосподарськими підприємствами та заготівельними організаціями. Створення ринку сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки є важливою складовою аграрної політики в Україні на сучасному етапі. На вирішення цих питань спрямований Указ Президента України “Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку” (2000 р.) [125]. Економічна суть ринку полягає насамперед у тому, що він є категорією обміну, організований за законами товарного виробництва і обігу, є сукупністю

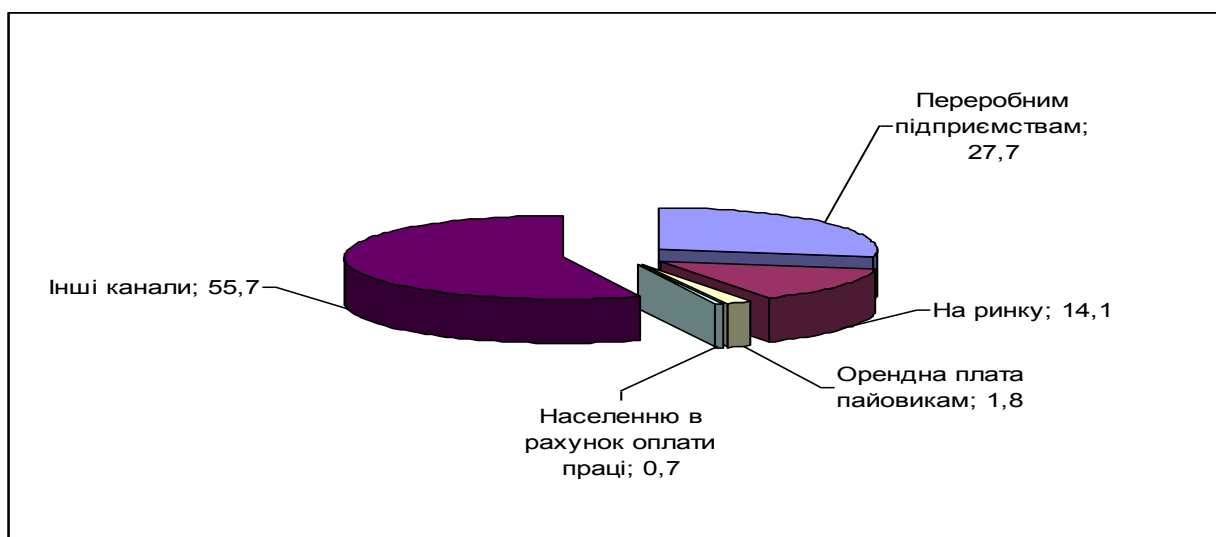

Рис. 2.6. Структура реалізації сільськогосподарської продукції, у 2013 р., %

відносин товарного і грошового обміну. Організація ринку дає змогу реалізувати господарські зв'язки, а в кінцевому підсумку – здійснювати весь процес виробництва. Без нього неможливо досягти основної мети будь-якої підприємницької діяльності – отримання прибутку. Ринкові відносини розвиваються на основі ринкового механізму, головними функціями якого є: регулювання системи "попит-пропозиція" та організація виробництва, яке відповідає суспільним потребам; розвиток підприємницької діяльності та підвищення економічної заінтересованості товаровиробників; організація ділових контактів між виробниками і споживачами, їх стабільні взаємовигідні зв'язки; накопичення достовірної економічної інформації для прийняття необхідних рішень [138].

Нині, як свідчить практика аграрних відносин, існують посередники, які забирають левову частку прибутку виробників сільськогосподарської продукції. Окремі науковці вважають [3, с. 13-114], що потребам аграріїв найбільше відповідає біполяризована структура ринку, коли на шляху сільськогосподарської сировини від виробника до стадії безпосереднього виготовлення з неї продовольства і його реалізації кінцевому споживачеві розміщується значно менша порівняно з поліцентричною будовою кількість юридично відокремлених ланок, які претендують на частку доходу від реалізації кінцевого продукту

("пирога") за рахунок зменшення частки доходу сільськогосподарського товаровиробника. Наближеною до ідеальної є така біполяризована побудова ринку, для якої притаманні лише два оператори: первинний виробник, що формує пропонування, і кінцевий споживач, що формує попит. Проте в реальному аграрному ринковому середовищі досягти такої побудови часто стає неможливим через необхідність проходження сільськогосподарською сировиною низки виробничих стадій на шляху до кінцевого споживача. Такі стадії є відокремленими і виступають самостійними операторами ринку.

У процесі аграрного господарювання важливим є дотримання раціональних підходів до використання земельних ресурсів, насамперед земель сільськогосподарського призначення, які є особливим видом майна і основним засобом, що застосовується з метою ведення сільськогосподарського виробництва [44, с. 43-46]. Ця категорія земель України має особливий правовий режим і цільове призначення і регулюється Земельним кодексом України [51], статтею 22, де відмічено, що такими землями визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. Причому існує пряма заборона змінювати цільове призначення земельної ділянки і ландшафту, що за своєю природою є законодавчим обмеженням прав власника на земельну ділянку.

Зі зростанням населення показник землезабезпечення зменшуватиметься, тому доцільним є відтворення, поліпшення і дбайливе використання земель сільськогосподарського призначення. Область має найменшу по країні площу орних земель, ступінь освоєності території і ступінь розораності є також найнижчими по Україні (табл. 2.22). Аналіз показників свідчить про високий рівень розораності ґрунтів як в Україні (понад 78,3 %), так і Закарпатській області (44,2 %). Порівняно з середньоукраїнським показником, території регіону менш розорані тільки через те, що дві третини їх займають гори і гірська

Таблиця 2.22

Площа земель сільськогосподарського призначення в розрахунку на 1 особу*
(тис. га)

Україна, в тому числі Закарпатська область	1990	2005	2010	2012	2013	2013, % до:	
						1990	2012
Україна							
Сільгоспугіддя, всього	41374,4	37039, 4	36487,9	41536,3	41525,8	100,4	99,9
в т.ч. рілля	33407,1	30883,1	30932,1	32518,4	32525,5	97,4	100,0
Чисельність постійного населення, тис. осіб	51838,5	46929,5	45598,2	45600,0	45245,9	87,3	99,2
Припадає на одну особу, га сільгоспугідь	0,8	0,79	0,8	0,91	0,92	115,0	101,1
в т.ч. ріллі	0,64	0,66	0,68	0,71	0,72	112,5	101,4
Закарпатська область							
Сільгоспугіддя, всього	414,7	413,8	405,5	451,7	451,3	108,8	99,9
в т.ч. рілля	188,3	196,9	194,1	199,8	199,7	106,1	99,9
Чисельність постійного населення, тис. осіб	1258,1	1245,4	1244,5	1245,3	1256,9	99,9	100,9
Припадає на одну особу, га сільгоспугідь	0,33	0,33	0,33	0,36	0,36	109,1	100,0
в т.ч. ріллі	0,15	0,16	0,16	0,16	0,16	106,7	100,0
Закарпатська область, % до України							
сільгоспугідь, всього	1,0	1,1	1,1	1,1	1,1	х	х
в т.ч. ріллі	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	х	х
Чисельність постійного населення, тис. осіб	2,4	2,6	2,7	2,7	2,8	х	х

*Розраховано за джерелами: [147, с.14; 149, с. 230, 231; 158, с. 136, 311; 156, с. 301; 148, с.15].

місцевість. Загрозу національній економічній безпеці в Україні становить зменшення чисельності населення. Так, за період 1990-2013 рр. чисельність постійного населення України зменшилася на 12,8 % (із 51,8 до 45,2 млн. осіб).

Отже, як ми вже відмічали, територія Закарпатської області порівняно з Україною характеризується малоземеллям, адже на одного жителя припадає 0,36 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,16 га ріллі, що відповідно у 2,4 та 4,3 раза менше, ніж у середньому по Україні (0,82 га та 0,65 га).

Багатократний розрив у забезпеченні сільгоспугіддями та ріллею, у тому числі у розрахунку на 1 особу, в регіоні порівняно з аналогічним середньоукраїнським показником свідчить про те, що Закарпатська область не може забезпечити достатньою мірою власні продовольчі потреби. Споживання основних видів продуктів харчування в області відображено в табл. 2.23.

Таблиця 2.23

Споживання основних продуктів харчування в Закарпатській області**(на особу за рік; кг)*

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
М'ясо та м'ясопродукти в перерахунку на м'ясо, включаючи субпродукти і жир-сирець	42,4	45,7	47,3	47,0	49,3	50,6
Молоко та молочні продукти (у перерахунку на молоко)	266,6	242,3	236,6	242,4	244,8	253,2
Яйця, шт.	259	264	274	275	285	288
Картопля	167,9	146,0	137,0	132,3	134,4	137,4
Овочі та баштанні продовольчі продукти	116,1	122,2	128,9	148,8	153,0	159,4
Хлібні продукти (хліб та макаронні вироби у перерахунку на борошно; крупи, борошно, бобові)	138,4	125,3	123,1	121,0	120,9	121,0
Фрукти, ягоди та виноград	35,5	42,9	43,7	45,9	49,4	54,2
Цукор	37,1	39,3	35,4	40,4	38,6	36,2
Олія	12,5	13,6	13,7	12,9	12,5	13,1
Риба і рибопродукти	10,8	8,8	8,8	7,8	8,1	9,2

*Джерело: [147, с. 48; 148, с. 48].

За останні роки в області спостерігається збільшення споживання населенням таких продуктів харчування, як м'ясо та м'ясопродукти, яйця, молоко та молочні продукти, овочі, баштанні продовольчі культури, фрукти, ягоди та виноград, натомість зменшилось споживання хлібних продуктів, цукру, риби та рибних продуктів.

Дослідження підтвердило, що на основі реформованих сільськогосподарських підприємств сформовано різного типу господарські товариства та об'єднання, спілки селян, функціонують агропідприємства різних форм власності та господарювання, розвиваються фермерські господарства, господарства населення. Останні набули ознак господарств товарного типу, і їм належить домінуюча роль у забезпеченні виробництва продукції сільського господарства.

Сільськогосподарська діяльність зумовлена суспільними потребами і суспільним поділом праці у сфері виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників на основі використання ресурсного потенціалу території, задіяної для виробництва продукції рослинництва і тваринництва, її первісної переробки, реалізації та виробничого споживання.

2.3. Фактори впливу на забезпечення ефективного управління в аграрній сфері

Аграрна сфера регіону є важливим елементом складної системи регіональної економіки, виконує важливі функції як внутрішньорегіональні, так і національні, пов'язана функціонально з усіма структурними елементами регіональної економічної, соціальної, екологічної сфер, залежить від останніх і сама впливає на їх розвиток. Окрім цього, на функціонування та розвиток аграрної сфери впливає низка інших факторів, починаючи від інституційного забезпечення, системи регіонального управління (менеджменту), політичної ситуації, регіональних особливостей (розташування, ландшафт, ментальність та історичні традиції) тощо.

Для забезпечення оптимального розвитку аграрного сектору важливою є підтримка з боку регіональних органів влади, ефективність якої залежатиме від аналізу всіх факторів впливу на досліджувану сферу, на основі яких прийматимуться виважені управлінські рішення. Враховуючи складність системи функціонування та значну кількість багатогранних чинників впливу, доцільно їх класифікувати з точки зору системності, структури, функціональності, ієрархічного місця дії, сфери походження тощо. Автором була зроблена спроба (рис. 2.7) виокремити окремі фактори впливу функціонування та розвитку аграрної сфери на рівні регіону за певними класифікаційними ознаками, що дасть можливість значно поглибити використання системного, функціонального, структурного наукових підходів та їх можливих комбінацій.

До системних відносимо фактори, спричинені системою функціонування. Це ринковий механізм та система державного і регіонального регулювання, які створюють першочергові умови для розвитку аграрної сфери в складній регіональній системі. Серед них виокремимо такі: ефективність роботи самого ринкового механізму (цінове регулювання, конкурентне середовище тощо), ефективність регулювання (інституційне забезпечення, фінансова та бюджетна підтримка, інвестиційно-інноваційна привабливість, інформаційне забезпечен-

ня тощо), забезпечення ефективності самого аграрного сектору в системі регіонального господарства (земельні, природні, погодні, трудові ресурси тощо).

Рис. 2.7. Класифікаційні підходи виокремлення факторів впливу на функціонування і розвиток аграрної сфери регіону.

Структурні чинники пов'язані з необхідністю формування ефективних економічних пропорцій між галузями, ринком ресурсів та збутом продукції аграрного виробництва залежно від потреб регіону, країни та світових ринків. При цьому головною метою є формування структури, яка збалансовує пропозицію товарів сільськогосподарського виробництва з суспільним сукупним попитом на ці товари.

Фактори, які безпосередньо впливають на економічну діяльність аграрного сектору, доцільно відносити до функціональних, основні з яких стосуються інфраструктурного забезпечення і полягають у формуванні ефективної економічної та соціальної інфраструктури, що повинна розвиватися випереджаючими темпами відносно аграрної сфери, інакше неможливим буде зростання останньої. За походженням фактори впливу можна розмежувати на мікро-, мезо-, національні та світові, що дасть можливість не лише чітко визначити походження, а і встановити ієрархічний рівень, на якому необхідно вирішувати

ті чи інші проблемні питання, виокремити органи управління, в компетенції яких це вирішення, і в разі необхідності звертатися до них або ж делегувати їм необхідні повноваження. Це дасть можливість оптимізувати функцію управління, уникнути її дублювання та вирішувати проблеми на максимально наближеному до регіону рівні.

Розроблення регіональними інституціями місії та стратегії розвитку регіону на довгострокову перспективу є важливою складовою регіонального менеджменту та ще одним фактором, який суттєво впливатиме на функціонування та формування перспектив розвитку аграрної сфери, визначатиме її напрями та спеціалізацію, формуватиме необхідні передумови.

Враховуючи, що продукція аграрної сфери передусім спрямована на задоволення потреб людини, можна стверджувати, що ця сфера є соціально-орієнтованою, і потреби суспільства завжди повинні бути в центрі управління нею. Тому суспільні потреби необхідно враховувати як першочергові у процесі здійснення регіонального менеджменту, для більш повного їх задоволення за всіма рівнями.

Проблеми екологізації суспільного виробництва є сьогодні чи не найболючішими. Не оминули вони і сільськогосподарське виробництво. На думку окремих науковців, екологізаційні підходи до розвитку сільського господарства мають певні особливості. Аграрна справа, або, власне, "культура" (у висхідному розумінні цього терміна як мистецтва обробітку ґрунту) у визначальних своїх засадах містить суперечливу означеність [60, с. 32]: з одного боку, вона постає як заперечення природної самодостатності екосистем, а з іншого – як конструювання нових ценозів за законами функціонування біосфери (свідомо чи несвідомо). В. Крисаченко вважає, що сільське господарство завжди є діяльністю руйнівною щодо довкілля, і водночас воно є творенням нового довкілля, оскільки завжди має на меті формування нових екосистем. Мова йде, таким чином, про врахування як руйнівних, так і будівних потенцій агрокультури, про поєднання інтересів людини в "дикій" і "штучній" природі.

Розвиток аграрної сфери, безперечно, справляє певний негативний вплив на довкілля, оскільки у процесі її функціонування активно порушується екосистема окремої території. На нашу думку, для уникнення або хоча б зменшення негативного впливу доцільним є формування такої моделі управління у сфері аграрного розвитку, яка знижуватиме антропогенний тиск на сформовані екосистеми, зберігаючи екологічно чисте довкілля, і при цьому зможе забезпечити перспективне зростання аграрного виробництва, передусім на основі вирощування органічної продукції.

Отже, процеси активізації "екологічного управління" на основі принципу обережного втручання, коли залишається можливість для самовідновлення еко- і агросистем, збереження їх природних властивостей, обумовлюються гострою необхідністю і потребують негайного вирішення, що сприятиме виробництву безпечних і якісних продуктів харчування і знижуватиме антропогенне навантаження на середовище, яке є спільним для всіх жителів регіону.

Єдність та комплексність розвитку економічної системи регіону, наявність міжгалузевих зв'язків зумовлюють необхідність урахування розвитку інших сфер та галузей, які так чи інакше економічно пов'язані з розвитком аграрної сфери і умовно поділяються на ті, що забезпечують функціонування, і ті, що є споживачами виробленої аграрною сферою продукції.

Важливим підходом до аналізу факторів впливу на розвиток аграрної сфери, який доцільно виділити, є оцінка резервів з підвищення господарської діяльності регіональних систем, хоча немає однозначного тлумачення поняття "резерви". У перекладі з латинської мови слово *reservare* означає "економити, зберігати", а у французькій мові *reserve* — це "запас".

У спеціальній економічній літературі поняття "резерви" застосовується у двох значеннях: по-перше, як запаси, ресурси, необхідні для забезпечення безперебійного виробничого процесу; по-друге, як невикористані можливості подальшого розвитку та удосконалення наявного рівня виробництва, наприклад резерви зростання рівня продуктивності, оплати праці, резерви зниження

собівартості продукції, резерви збільшення обсягу виробництва, прибутку, рентабельності тощо.

Виявлення і використання резервів має велике значення. Так, мобілізація ресурсів виробництва дає змогу збільшити випуск продукції, поліпшити її якість за порівняно невеликих додаткових капітальних вкладень та незначного збільшення витрат матеріалів, палива, енергії тощо. Використання резервів виробництва забезпечує значну економію суспільної праці, підвищення її продуктивності, здешевлення виробництва продукції, збільшення внутрішньо-виробничих накопичень. Крім того, мобілізація резервів виробництва – найбільш економічне джерело зростання ефективності виробництва [62, с. 540].

Для проведення аналізу можливості задіяння резервів існує певна методика їх виявлення, вимірювання, оцінки і мобілізації, що складається з визначення робіт та напрямів пошуку резервів, вибору методів і способів вимірювання виявлених резервів, оцінки їх загального розміру та заходів щодо практичної реалізації, які доцільно враховувати у регіональному менеджменті.

Кожен окремо взятий регіон має певні специфічні властивості, які відображаються в особливостях функціонування і розвитку як усього регіонального господарства, так і аграрного сектору зокрема, врахування яких вносить свої корективи у процес прийняття управлінських рішень, динаміку розвитку, спеціалізацію галузі тощо. Втім, у процесі практичної діяльності з регіонального менеджменту можуть виникнути і бути врахованими інші чинники впливу, не відображені автором у представлених класифікаційних підходах.

Для дослідження розвитку і визначення його стратегічних напрямів стосовно територіальних просторових систем, а також врахування сильних та слабких сторін, з'ясування можливостей та загроз у науковій і практичній діяльності широко використовується метод SWOT-аналізу. За допомогою цього методу враховуються як внутрішні (ендогенні), так і зовнішні (екзогенні) фактори впливу, що можуть як позитивно впливати на розвиток, так і бути несприятливими, що вимагає вибору відповідного підходу в управлінні.

Як головна гіпотеза при здійсненні SWOT-аналізу розвитку регіонального простору приймається дотримання принципів політики розвитку країни та відповідність обраним стратегічним пріоритетам. Адже регіон є просторовою системою відкритого типу, він безпосередньо реагує на політичні, економічні, соціальні, природно-географічні та інші фактори, які проявляються на всіх зовнішніх рівнях – міжнародному, національному, регіональному. Зрозуміло, що при змінах зовнішніх умов розвитку просторової системи повинна відповідно коректуватися стратегія. SWOT-аналіз сприяє виявленню наявного потенціалу для забезпечення сталого просторового розвитку регіону. З метою ефективного використання переваг та сприятливих можливостей розвитку необхідно окреслити перспективи, можливості та способи їх досягнення. При цьому перспективи розвитку визначаються на основі використання як сприятливих можливостей, так і з урахуванням несприятливих тенденцій. Досягнення цих перспектив передбачає активізацію потенціалу саморозвитку регіону [110, с. 189]. Гончарук Т.П. відмічає, що SWOT-аналіз – це своєрідна форма замислів на перспективу; він не містить остаточної інформації для прийняття управлінських рішень, але дає змогу впорядкувати процес обмірковування наявної інформації з використанням власних думок та оцінок. З огляду на це треба зважати на такі особливості SWOT-аналізу [27, с. 26]: суб'єктивність добору факторів, що становлять сильні/слабкі сторони, та специфіку сприймання впливу факторів зовнішнього середовища; імовірність і ризик віднесення факторів до певної групи (минулі переваги можуть у майбутньому стати недоліками, і навпаки); швидко змінюючись, середовище потребує постійної уваги до себе.

З метою виявлення найбільш впливових чинників розвитку аграрної сфери, на основі соціально-економічного аналізу, автором використано метод SWOT-аналізу й визначено сильні й слабкі чинники (сторони) (табл. 2.24) та можливі зовнішні впливи (можливості та загрози) (табл. 2.25) на подальший розвиток досліджуваної сфери.

Таблиця 2.24

Слабкі та сильні сторони розвитку аграрного сектору регіону

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. <i>Вигідне географічне розташування</i> Регіон межує з чотирма країнами Євросоюзу на заході та двома регіонами України на сході, транзитний потенціал.	1. <i>Низький рівень розвитку соціальної та виробничої інфраструктури в сільській місцевості</i> особливо в гірських та передгірних районах
2. <i>Значний потенціал розвитку транскордонного співробітництва в аграрній сфері</i> Прикордонні райони суміжних країн є аграрними.	2. <i>Низька родючість ґрунтів, їх деградація, малоземелля</i> В гірській та передгірній зонах
3. <i>Наявність надлишків трудових ресурсів у сільській місцевості</i> Переважає економічно-ділове активне населення в низинній та передгірній місцевостях	3. <i>Несприятливі погодно-кліматичні умови для ведення активного сільського господарства в гірських та меншою мірою передгірних районах</i>
4. <i>Екологічна ситуація в регіоні</i> Створює сприятливі умови для розвитку органічного сільськогосподарського виробництва та переробної галузі	4. <i>Практична відсутність підтримки функціонування та розвитку аграрної сфери регіону</i>
5. <i>Багаті культурні та історичні традиції в сільському господарстві</i>	5. <i>Низький рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва, диспаритет цін</i> Складні умови господарювання порівняно з аграрними регіонами України, висока собівартість сільськогосподарської продукції
6. <i>Перспективи аграрного сектору стати інвестиційно привабливим у майбутньому</i>	6. <i>Відсутність ринку землі сільськогосподарського призначення</i> Стримує формування ринкових відносин та відносин власності в сільському господарстві
7. <i>Достатній науковий потенціал з підготовки фахівців та наукових досліджень в аграрній сфері</i> На території області є навчальні заклади різних рівнів акредитації та науково-дослідні установи	7. <i>Старіння сільського населення, міграція молоді в міста та за кордон</i>
8. <i>Розвиток рекреаційного комплексу регіону</i> Поєднання інтересів рекреаційного та аграрного секторів дасть можливість отримати синергійний ефект	8. <i>Міжзональні та територіальні диспропорції у соціально-економічному розвитку сільських територій</i> Проявляється диференціацією умов для ведення сільського господарства в гірській, передгірній та низинній зонах
9. <i>Достатня забезпеченість водними ресурсами</i> Можливість розвивати інтенсивне сільське господарство	

Таблиця 2.25

Можливості та загрози розвитку аграрного сектору регіону

Можливості	Загрози
1. Формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку АС	1. Складна політична ситуація в Україні
2. Перехід частини аграрного сектору на випуск органічної продукції	2. Перманентна економічна криза
3. Можливість відновлення традиційних видів сільськогосподарської діяльності	3. Деградація селянства як класу в суспільстві
4. Впровадження європейських стандартів якості на продукцію сільського господарства	4. Ввезення контрабандної сільськогосподарської продукції дешевої та низької якості
5. Розвиток транскордонного співробітництва в аграрній сфері	5. Подальше зниження інвестиційної привабливості аграрного сектору
6. Формування потужного науково-інноваційного потенціалу аграрної сфери регіону	6. Зростання цін на енергоносії та ресурси
7. Розвиток альтернативної енергетики в сільськогосподарському виробництві	7. Подальша централізація державної влади
8. Розвиток сільського та зеленого туризму через переорієнтацію вітчизняних рекреантів	8. Збільшення еміграційних процесів у регіоні
9. Підвищення конкурентоздатності та зниження собівартості товарів сільського господарства	9. Відсутність політики протекціонізму вітчизняного сільськогосподарського виробника з метою імпортозаміщення

На основі проведеного аналізу і зіставлення взаємного впливу сильних та слабких сторін, можливостей та загроз за основними складовими функціонування аграрної сфери Закарпатської області побудовано „матриці SWOT” (табл. 2.26), де окреслено як найбільш важливі сильні сторони та значущі можливості, так і найбільш слабкі сторони та загрози. Врахування результатів дослідження сприятиме обґрунтуванню стратегії регіонального менеджменту аграрної сфери та можливості формування дієвого механізму управління нею.

Таблиця 2.26

Матриця SWOT - аналізу за природно-ресурсним потенціалом регіону

	<i>Сильні сторони</i>	<i>Слабкі сторони</i>
МОЖЛИВОСТІ	Си+М 1 – 1, 5, 6 2 – 1, 2, 4, 5 3 – 2, 3, 8, 9 4 – <u>1, 2, 3, 4, 8</u> 5 – 3, 5, 8 6 – <u>1, 6, 7, 8, 9</u> 7 – <u>1, 2, 3, 5, 6, 7, 9</u> 8 – 2, 3, 4, 8 9 – 1, 2, 9	М→Сл 1 – <u>1, 2, 4, 5, 6, 7</u> 2 – 2, 4 3 – 5, 7 4 – 2, 4 5 – 1, 4, 6, 7 6 – 4 7 – 1, 4 8 – 1, 7, 8 9 – <u>1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8</u>
ЗАГРОЗИ	Си→З 1 – 4, 8 2 – <u>1, 2, 4, 5, 6, 7</u> 3 – 3, 8 4 – 0 5 – 2, 3, 8, 9 6 – <u>1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9</u> 7 – 2, 5, 6, 9 8 – <u>1, 2, 3, 5, 6, 9</u> 9 – 0	З+Сл 1 – 1, 4 2 – 1, 4, 5, 7, 8 3 – <u>1, 3, 4, 5, 7, 8</u> 4 – 4 5 – <u>1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8</u> 6 – 5, 8 7 – 1, 4, 8 8 – <u>1, 2, 3, 4, 5, 7, 8</u> 9 – 1, 4, 5, 8

Виходячи з результатів, отриманих при побудові SWOT-матриці, можна сформулювати такі висновки:

1. До "Порівняльних (конкурентних) переваг" (*Си+М*) розвитку аграрної сфери регіону передусім належить науковий потенціал регіону з можливістю проведення наукових досліджень та підготовки фахівців для забезпечення функціонування досліджуваної сфери; на другому місці –

екологічна ситуація в регіоні та перспектива зростання інвестиційної привабливості, які можуть стати потужними мотиваційними чинниками зростання.

2. Серед основних "Викликів" ($M \rightarrow Cl$), коли матриця зв'язків будується між слабкими сторонами суб'єкта та зовнішніми позитивними можливостями, найбільш вразливими є формування конкурентоздатного сільськогосподарського виробництва та інвестиційно-інноваційної моделі розвитку аграрної сфери регіону, яка в умовах сьогодення без державної та регіональної підтримки не здатна до економічного зростання.
3. Аналіз матриці "Захищеності" ($Si \rightarrow Z$) демонструє зв'язки між сильними сторонами суб'єкта та зовнішніми негативними впливами (загрозами) й дозволяє визначити, які саме сильні сторони суб'єкта дозволяють нівелювати останні. Отже, до найбільш незахищених сильних сторін аграрної сфери відносимо зростання її інвестиційної привабливості у майбутньому, розвиток транскордонного співробітництва та можливість отримання синергічного ефекту від взаємопідтримуючого розвитку аграрної та рекреаційної сфер.
4. З матриці "Ризики" ($Z + Cl$), одержуємо інформацію про зв'язки між слабкими сторонами та загрозами, яка дозволяє визначити найбільш слабкі місця (внутрішні чинники) суб'єкта аналізу при впливі негативних зовнішніх факторів – загроз, тобто найбільш імовірні ризики, що можуть виникнути при розвитку аграрної сфери регіону, серед яких основними є: зниження інвестиційної привабливості аграрної сфери, збільшення еміграційних процесів та меншою мірою – деградація класу селянства.

Проведення SWOT-аналізу дає можливість систематизувати сукупність факторів впливу на розвиток аграрної сфери, виділити зовнішні та внутрішні чинники, виявити загрози та ризики і в кінцевому результаті окреслити пріоритети розвитку галузі в майбутньому. Наступним кроком є розроблення сценаріїв розвитку та формування механізму регіонального менеджменту з підтримки, координації та усунення негативних екстерналій. До основних

завдань регіонального менеджменту аграрної сфери, виходячи з проведеного SWOT-аналізу, нині та на перспективу належать:

- активізація проведення наукових досліджень та підготовки фахівців для забезпечення інноваційного розвитку аграрної сфери регіону;
- сприяння зростанню інвестиційної привабливості аграрної сфери з метою залучення вітчизняного та іноземного капіталу;
- збереження та поліпшення екологічної ситуації в регіоні, усунення екологічно негативних явищ;
- формування конкурентоздатного сільськогосподарського виробництва за рахунок реалізації конкурентних переваг регіону;
- узгодження та підтримка розвитку аграрної та рекреаційної сфер як взаємопов'язаних, взаємозалежних та взаємодоповнюючих;
- протидія еміграції населення регіону;
- популяризація аграрної сфери з метою збереження історичних традицій, етнічної самобутності селян;
- сприяння позитивній динаміці демографічних процесів на сільських територіях.

Сучасні процеси регіонального розвитку, їх складність та непередбачуваність об'єктивно свідчать про необхідність застосування в управлінській діяльності наукових підходів до системно-комплексного аналізу при здійсненні діагностики соціально-економічного рівня та оцінці перспектив регіонального розвитку.

Основними науковими системно-комплексними підходами при здійсненні функції регіонального менеджменту, які виділяють у сучасній літературі, є [160, с. 64]:

- будь-яке якісне вирішення в управлінні регіональним розвитком вимагає врахування великого обсягу інформації, оскільки економічні, соціальні, політичні, духовні, екологічні процеси на практиці тісно взаємопов'язані. Через це часткові рішення зумовлюють нові проблеми;

- ефективний підхід до вирішення управлінських завдань неможливий без продуманої комплексної аналітичної інформації та прогнозування розвитку ситуації під дією конкретних чинників. Отже, експертна оцінка стану вузлових проблем має включати виявлення чинників і тенденцій розвитку;

- ситуаційно-чинниковий і системно-діагностичний аналіз розвитку регіону дає змогу обґрунтувати оптимальну стратегію управлінської діяльності. Отже, аналіз розвитку регіону орієнтований на виявлення "точок росту" та ієрархії проблем, які визначають баланс цілей і можливостей у прийнятті управлінських рішень.

На нашу думку, для підвищення ефективності здійснення функцій управління аграрною сферою регіону зазначені загальні системно-комплексні наукові підходи доцільно доповнити наступними:

- пріоритетними при здійсненні факторного аналізу аграрного виробництва та прийнятті управлінських рішень, повинні бути екологічні та соціальні чинники, а потім економічні;

- використання всього наукового і практичного потенціалу на стадії обробки і аналізу інформації, підготовки рекомендацій для оптимізації прийняття управлінських рішень;

- залучення представників територіальних громад у процес прийняття управлінських рішень з метою врахування етнічних, історичних, культурних та інших особливостей розвитку локальних територій.

Отже, виокремлення і глибокий аналіз факторів впливу на розвиток аграрної сфери регіону є важливою складовою функції регіонального менеджменту, що дасть можливість підвищити ефективність управління галуззю та досягти позитивних економічних результатів з урахуванням соціальних та екологічних потреб суспільства. А врахування результатів SWOT-аналізу і висновків, сформованих автором, а також запропонованих підходів до системно-комплексного аналізу аграрної сфери регіону сприятимуть удосконаленню регіонального менеджменту.

Висновки до розділу 2

1. Дослідженням підтверджено, що сфера аграрного розвитку є важливою складовою розвитку регіональної економіки краю, що склалося історично. На це більшою мірою вплинуло і переважання сільських територій в регіоні. Закарпатська область як прикордонний регіон має вигідне економіко-географічне розташування, оскільки тут пролягають торгові шляхи між різними економічними центрами, наявний геостратегічний потенціал щодо розвитку і розміщення галузей та видів економічної діяльності, є всі сприятливі умови для зовнішньоекономічної співпраці, зокрема в галузі сільського господарства, експортного потенціалу щодо виробництва екологічно чистої продовольчої продукції.

2. Забезпечення успішного функціонування суб'єктів господарювання у сфері аграрного виробництва залежить від факторного впливу передумов і специфічних регіональних особливостей, зокрема природно-кліматичних (земельно-грунтових й агро-кліматичних ресурсів), історико-економічних, геостратегічних, екологічних тощо. Сукупність відмічених умов та відношень формує передумови, що сприяють або ж гальмують розвиток будь-якої господарської діяльності, зокрема аграрного сектору.

3. Геостратегічна передумова успішного функціонування досліджуваної сфери обґрунтована можливостями використання прикордонних переваг регіону. Так, суміжність територій сприяє вирішенню спільних проблем у межах прикордонного співробітництва, залученню іноземних інвестицій у пріоритетні види економічної діяльності регіону, надходження яких у сферу аграрного розвитку має тенденцію до зростання. У секцію А – сільське, лісове та рибне господарство у 2013 р. було залучено 4945,6 тис. дол. США, що у 2,5 раза більше показників 2011 р. Однак ця галузь є малопривабливою для іноземних інвесторів, оскільки на неї у 2013 р. припадало тільки 1,2 % (4,9 із 406,4 млн. дол. США) інвестицій, що надходять в економіку області.

4. У процесі дослідження встановлено, що частка сільського господарства, мисливства, лісового господарства у валовому внутрішньому продукті України становила 18,5 % (2012 р.), а частка зайнятих у цьому виді економічної діяльності – 17,5 % (2013 р.). Стосовно регіонального рівня, то частка сільського господарства, мисливства і лісового господарства Закарпатської області у валовому регіональному продукті становила 14,2 % (2012 р.), а частка зайнятих у цьому виді економічної діяльності – 25,4 % за період 2013 р.

5. Сучасні підходи до аграрного господарювання висувають нові вимоги, що обумовлюють необхідність формування інноваційної системи землекористування та землеробства в регіоні з урахуванням екологічно чистих технологій, можливості ведення органічного землеробства і вирощування органічної продовольчої продукції. При цьому акцентується увага на важливості відтворення і розширення можливостей аграрних систем на основі збереження навколишнього природного середовища, розширеного відновлення родючості ґрунтів, формування раціонального земле- і лісокористування з метою забезпечення розвитку й ефективного функціонування аграрної сфери регіону і продовольчого забезпечення населення.

6. На основі аналізу статистичної інформації виявлено, що за організаційно-правовими формами господарювання у Закарпатській області станом на 1 липня 2013 р. функціонувало 1639 од. сільськогосподарських підприємств, з них державних всього 6 од., що становить 0,4 %, інші недержавні, з них значну частку займають фермерські господарства – 1497 од., або 91,7 %, друге місце займають господарські товариства – 95 од., або 5,8 %. Серед виробників сільськогосподарської продукції важлива роль належить господарствам населення, їх кількість становила 251,6 тис. од. За аналізований період (2000-2013 рр.) частка господарств населення мала тенденцію до збільшення, станом на 01.07.2012 р. вона становила 5,6 %, однак у 2013 р. порівняно з 2012 р. ця частка знизилась до 4,0 %, тобто на 1,6 в.п. менше, ніж було у 2000 р.

7. У результаті аналізу тенденцій розвитку аграрної сфери виявлено різке зменшення кількості сільськогосподарських підприємств державної форми власності, їх чисельність з 2000 р. знизилася на 34 од., або на 85,7 %. Суттєвим було скорочення і фермерських господарств порівняно з 2010 р., оскільки тут налічувалося 1609 од. а у 2013 р. їх кількість зменшилася на 112 од., або на 7,0 %. За кількістю фермерських господарств, як свідчить рейтингова оцінка, Закарпатська область знаходиться на 10 місці серед областей України. Такі негативні тенденції у розвитку фермерських господарств викликані кризовими умовами господарювання, відсутністю дієвої підтримки з боку державних і владних структур.

8. Особливої уваги потребує сфера виробництва тваринницької продукції, оскільки вона є фінансово більш затратною порівняно з галуззю рослинництва. Продукція тваринництва вартісно дорожча і для виробника, і для споживача. З огляду на те, що забезпечення тваринницькою продукцією в Україні та її регіонах залишається незадовільним, уваги потребує розширене відтворення поголів'я худоби і птиці в усіх категоріях господарств, і перш за все – фермерських, на які покладалася особлива надія в частині забезпечення населення країни продовольчою продукцією.

9. Оцінювання стану та тенденцій розвитку аграрної сфери на основі SWOT-аналізу та побудови матриць-SWOT дало можливість обґрунтувати сильні та слабкі сторони й окреслити можливості та загрози функціонування аграрного сектору Закарпатської області. Врахування результатів SWOT-аналізу сприятиме удосконаленню управлінських підходів до підвищення ефективності функціонування регіонального менеджменту.

Положення та ідеї, викладені у розділі 2 дисертаційної роботи, знайшли відображення у публікаціях автора [83; 89; 90; 91; 93; 94; 96].

РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНОЇ СФЕРИ

3.1. Зарубіжний досвід регіонального менеджменту в аграрній сфері

Вигідність територіального розміщення Закарпатської області обумовлює регіональні особливості його розвитку. Сусідство з чотирма країнами-членами Європейського Союзу дає можливість запозичення і впровадження зарубіжного досвіду в різних сферах і видах економічної діяльності господарства регіону. Багатогранністю характеризується співпраця регіону з суміжними країнами у сфері аграрного розвитку. Так, між Україною та Євросоюзом підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо Діалогу з аграрних питань між Міністерством аграрної політики України та Генеральним директором Європейської Комісії "Сільське господарство та розвиток сільської місцевості" (18 жовтня 2006 р.). Зазначеним меморандумом окреслено пріоритетні напрями двостороннього партнерства між сторонами у сфері сільського господарства та започаткування відповідних механізмів консультацій. За період співробітництва проведено 9 засідань Діалогу Україна – ЄС з аграрних питань, останнє з яких – 19 березня 2014 р. (м. Київ), де обговорювалися важливі питання розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема щодо менеджменту і тенденцій на ринках зернових, м'яса, реформ в аграрному секторі, а також перспектив розвитку сільської місцевості.

Актуальними для обговорення були також питання [151; 152]: земельної реформи в Україні, реформи аграрного сектору України; спільної аграрної політики (САП) ЄС; законодавства ЄС та України у сфері органічного виробництва; доступу української продукції тваринного походження на ринок ЄС; використання ГМО; безпеки продуктів харчування. Одним з основних питань взаємодії між Україною та ЄС в аграрній сфері є питання експорту продукції тваринного походження в країни Європейського Союзу.

Нині Україна має право здійснювати експорт тваринницької продукції до Євросоюзу, зокрема: м'ясо птиці, рибу морську, рибопродукти, мед бджолиний, казеїн технічний, кишкову сировину, пір'є-пухову сировину, корми, субпродукти, поліпшувачі ґрунту та добрива. Станом на початок 2015 р. до країн-членів ЄС здійснюють експорт 211 українських підприємств – виробників продукції тваринництва.

Для аграрного ринку України важливим є продовження процесу щодо розширення експорту тваринницької продукції не тільки з метою виходу агровиробників на європейський ринок, а й формування сприятливого середовища для закріплення власних позицій на перспективу.

З цією метою на регулярній основі здійснюється робота верифікаційних місій інспекторів FVO (Food and veterinary Office) ГД ЄК "САНКО". У разі відсутності зауважень щодо виконання рекомендацій інспекторів ЄК Європейська Комісія ініціює процес прийняття необхідних рішень з метою авторизації експорту української продукції тваринництва на ринок ЄС [152]. Однак важливим при цьому залишається законодавче врегулювання питань безпеки та якості продовольчої продукції тваринного походження згідно з вимогами Євросоюзу.

Орієнтація на європейське харчове законодавство є не випадковим, оскільки європейська система безпечності харчових продуктів визнана світовою спільнотою як одна з найкращих; вважається, що європейський споживач є найбільш захищеним. Таке законодавство враховує інтереси всіх, хто пов'язаний з ринком харчових продуктів. Для українського споживача є надія в разі прийняття нового Закону "Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів" *(набере чинності 20 вересня 2015 р.)* [32], який вважають євроінтеграційним, оскільки він враховує європейські підходи до забезпечення високих стандартів виробництва і реалізації продовольчої продукції.

Відповідність продовольчої продукції українського виробництва європейським стандартам повинна бути законодавчо закріплена. З цією метою

Міністерством аграрної політики та продовольства та Державною ветеринарною та фітосанітарною службою України розроблено ряд законопроектів [152], зокрема:

- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо безпечності харчових продуктів [118];
- Про безпечність та гігієну кормів [117];
- Про державний контроль у сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів і кормів, благополуччя тварин [122; 17].

Прийняття Верховною Радою України зазначених вище законопроектів сприятиме врегулюванню норм і вимог стандартів Євросоюзу у сфері забезпечення якісної продовольчої продукції, передусім для українського споживача. Важливим видається розроблений законопроект "Про державний контроль у сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів і кормів, благополуччя тварин", спрямований на визначення правових та організаційних засад державного контролю у названій сфері з виокремленням [17]: основних завдань і принципів державного контролю; органів та систем державного контролю; порядку здійснення державного контролю продуктів тваринного походження, а також безпечності тварин, харчових продуктів і кормів, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України тощо. Метою законопроекту, згідно з Пояснювальною запискою до нього, є "гармонізація законодавства України у сфері здійснення державного нагляду (контролю) щодо перевірки виконання законодавства України про безпечність та якість харчових продуктів, кормів, здоров'я і благополуччя тварин у відповідність з Регламентами ЄС № 854/2004, № 882/2004, N 669/2009 та Директивою Ради ЄС N 97/78/EC".

Набрали чинності закони України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо ідентифікації та реєстрації тварин" [119], де окреслено окремі аспекти порушення вимог законодавства про ідентифікацію та реєстрацію тварин, а також "Про побічні продукти тваринного походження, що не призначені для споживання людиною", який було розроблено з метою

забезпечення гармонізації вітчизняного законодавства в сфері поводження з відходами тваринного походження (відповідно до Регламентів ЄС № 1069/2009 та № 142/2011) [115], які відповідають вимогам міжнародного законодавства.

Необхідність врахування і запровадження зарубіжного досвіду обумовлюється: відсутністю реальної підтримки з боку держави, потребою вирішення проблем погіршення соціально-економічних показників розвитку сільського господарства; низькою ефективністю сільськогосподарського виробництва в Україні порівняно з іншими країнами світу; зниженням рівня зайнятості на селі та відсутністю якісних робочих місць; виснаженням ґрунтів, погіршенням екології, еко- та агросистем, агротериторій та ін.

З огляду на відмічене доцільним є врахування досвіду Польщі, де через сприяння розвитку сільського підприємництва надається можливість розширеного відтворення сфери аграрного виробництва та сільської місцевості в цілому. Сільське підприємництво у Польщі поділяють на сільськогосподарське та несільськогосподарське. До сільськогосподарського відносять виробництво лікарських трав і спецій; розведення худоби – кіз, кролів, коней; вирощування грибів; бджільництво; виробництво овочів і фруктів. Несільськогосподарське включає напрями підприємництва, пов'язані з сільським господарством та не пов'язані безпосередньо з сільським господарством [193]. Безпосередньо пов'язані з сільським господарством – оптова та роздрібна торгівля сільськогосподарською продукцією (магазини, пункти продажу: добрив, кормів, насіння); переробка сільськогосподарської продукції (млини, пекарні кондитерських виробів, бойні, молокозаводи, переробка фруктів); виробничі послуги (механізація, реконструкція та будівництво, засоби захисту); транспортна діяльність (послуги машин та тракторів); виробництво електроенергії (сільськогосподарські біогазові установки, малі гідроелектростанції).

Не пов'язані безпосередньо з сільським господарством сільські промисли і ремесла (виготовлення плетених та ковальських виробів); транспортні послуги (вантажні автомобілі, автобуси); торгівля – універмаги; охорона навколишнього

середовища; музеї під відкритим небом; сільський туризм (громадське харчування, розважальні заходи, торгівля, туристичні агентства). Однак розвиток відмічених видів діяльності сприяє формуванню середовища, яке тією чи іншою мірою забезпечує зайнятість на сільських територіях і позитивно впливає на розвиток аграрної сфери регіону.

Польський уряд докладає значних зусиль, запроваджуючи спеціальні механізми підтримки різних форм сільського підприємництва, в першу чергу фермерських господарств, що покликано стати стимулом для розвитку останніх та підвищення їх рентабельності, а також, для забезпечення професійної орієнтації сільського населення та сприяння створенню робочих місць у сільській місцевості. На додаток до прямої фінансової підтримки малих фермерських господарств підтримують також систему консультативних послуг.

Загалом суб'єкти сільського підприємництва в Польщі можуть розраховувати на фінансову підтримку з кількох джерел. У першу чергу, – з боку Агентства з реструктуризації і модернізації сільського господарства (Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR)). ARiMR виконує важливу роль у розвитку підприємництва країни в цілому і сільського зокрема. Агентство реалізує пільгові кредити для створення нових, несільськогосподарських робочих місць, забезпечуючи зайнятість сільського населення в сільській місцевості. Допомогу в одержанні кредитів ARMA забезпечують місцеві сільськогосподарські консультаційні центри [17].

Ще одне джерело – Програма розвитку села (Program Aktywizacji Obszarów Wiejskich). Розвиток сільського підприємництва є одним з основних цілей Програми розвитку сільських районів (RDP) і фінансується за рахунок кредиту Світового банку. Діяльність у сфері розвитку підприємництва та боротьби з безробіттям у сільській місцевості здійснюється шляхом надання мікрокредитів на програми перепідготовки та освіти.

Агентство сільськогосподарської нерухомості (Agencja Nieruchomości Rolnych) пропонує кредитні лінії на реалізацію проектів малого бізнесу із зайнятості, передусім в аграрній сфері. Агентство надає стипендії для молодих

людей з родин колишніх співробітників державних сільськогосподарських підприємств.

Значну підтримку в реалізації проектів у галузі несільськогосподарської діяльності, створенні нових робочих місць у сільській місцевості надає Європейський фонд розвитку польських сільських територій (Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej (EFRWP)). А саме – мікрокредити для несільськогосподарських видів економічної діяльності в сільських районах та кредити для інвестиційних проектів за різновидами туризму, зокрема агро-, еко -, сільського та зеленого, успішний розвиток яких здійснюється за рахунок виробництва органічної, екологічно чистої продовольчої продукції на сільських територіях.

Фонд розвитку села (Fundacja Wspomagania Wsi (FWW)) реалізує такі програми сприяння розвитку сільського господарства, сільської місцевості: мікрокредити для підтримки існуючого та новоствореного малого бізнесу в сільській місцевості; навчальні програми в управлінні малим бізнесом, підготовка для роботи в галузі агротуризму, підтримки груп виробників.

Метою діяльності Фонду розвитку польського сільського господарства (Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa (FDPA)) є створення нових несільськогосподарських робочих місць у сільській місцевості. В рамках проектів здійснюються заходи, спрямовані на надання послуг з навчання та консультаційних послуг, а також мікро- та інвестиційних грантів. FDPA разом з Міністерством економіки, праці та соціальної політики здійснює програму професійної активізації "Перше робоче місце" та є одним з ініціаторів проекту "Робота для випускників". Програма передбачає надання кредитів для започаткування бізнесу випускниками вищої школи [17].

Особливою увагою польського керівництва є сприяння розвитку невеликих селянських фермерських господарств, яких нині в Польщі налічується близько 1,5 млн. з площею більше 1 га. Середній розмір земельного фонду фермерського господарства 11,2 га [122]. Річний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції більш ніж половини (56 %) всіх

домогосподарств сягає близько 4000 євро. Лише 26 % домогосподарств мають обсяг виробництва більше 8000 євро. Критерієм для визначення "малого фермерського господарства" є річний обсяг виробництва у грошовому вимірі у розмірі від 2 000 до 15 000 євро [115].

Розвиток малих форм господарювання в Польщі залежить головним чином від зростання їх доходу. У більшій частини дрібних фермерських господарств є можливості для перспективного розвитку сільськогосподарського виробництва, особливо в напрямі збільшення обсягів вирощування органічної продукції.

Підтримка розвитку малих фермерських господарств здійснюється в інтересах всього суспільства, тому що належний розвиток об'єктів трудового, земельного, тваринницького господарства є однією з основних умов продовольчого самозабезпечення країни.

Нині Міністерство сільського господарства та розвитку сільських районів Польщі впроваджує в життя Програму розвитку сільських районів на 2014-2020 (Program Rozwoju Obszarów Wiejskich w latach 2014-2020 (PROW)) і систему прямої підтримки (прямі платежі) [193]. Крім того, за кошти Єдиної політики (Європейського фонду регіонального розвитку) також здійснюються заходи, спрямовані на розвиток сільського господарства, сільського підприємництва, освіти, зайнятості та розвитку технічної інфраструктури в сільській місцевості. А саме: передбачено реструктуризацію малих фермерських господарств; модернізацію сільськогосподарських землеволодінь; започаткування органічного сільського господарства та несільськогосподарських видів підприємницької діяльності в сільській місцевості; створення системи якості сільськогосподарської продукції та продовольства; трансфер знань та інновацій.

Значною мірою Програма спрямована на підтримку розвитку сільського підприємництва передусім в аграрній сфері, а також несільськогосподарських видів діяльності та зайнятості в сільській місцевості. Дія поширюється на фізичних, юридичних осіб і організації мікро- або малого підприємства, які

функціонували принаймні два роки перед зверненням по допомогу. Значна увага приділяється підтримці інноваційних заходів у галузі використання поновлюваних джерел енергії, що до того ж сприятиме зростанню зайнятості в сільських районах та розвитку аграрної сфери, сільського підприємництва. Зокрема, компанія Mikrobiogaz займається будівництвом малих біогазових установок на фермах [31].

Польща має значний потенціал для розвитку цього напрямку підприємництва, але нині він практично не використовується (в країні лише близько тридцяти сільськогосподарських біогазових заводів). Найбільш перспективним є розвиток малих сільськогосподарських біогазових установок, розташованих у приватних господарствах, які можна побудувати на основі доступу до органічної речовини, тобто відходів від відгодівлі худоби.

Компанія Mikrobiogaz будує біогазові установки, параметри генерації енергії яких перебуватимуть у діапазоні від 8 до 24 кВт електричної потужності і від 4 до 18 кВт вихідної потужності (а не 1 мВт, як на великих біогазових заводах). Таке рішення дозволить значно знизити інвестиційні витрати, що, в свою чергу, сприятиме збільшенню кількості потенційних інвесторів, у тому числі з числа власників господарств населення. Згідно з інформацією, наданою компанією, вартість будівництва малих біогазових установок, становитиме від 60 до 225 тис.євро [31; 182]. При будівництві біогазових установок, приватні інвестори та мікропідприємства можуть розраховувати на допомогу держави в особі Агентства з реструктуризації і модернізації сільського господарства, яке відшкодовує до 60 % витрат.

В Україні серед розпорядників бюджетних коштів, які здійснюють фінансування програм на розвиток сільського господарства, основним є Міністерство аграрної політики України, яке безпосередньо підтримує товаровиробників (дотації на підтримку рослинництва і тваринництва, кредити, заходи із забезпечення підприємств АПК сільськогосподарською технікою, підтримка фермерських господарств). Міністерство фінансує надання загальних послуг: на науку, освіту, розвиток інфраструктури, утримання бюджетних

організацій, соціально-культурний розвиток села. Позитивною є тенденція, що протягом останніх років діють програми видатків на сільське господарство, які стабільно мають високу частку в загальній сумі видатків. Це зокрема видатки на [31, с. 53]:

- фінансову підтримку виробництва продукції тваринництва та рослинництва (11-31 %);
- компенсацію Пенсійному фонду втрат від застосування платниками фіксованого сільськогосподарського податку спеціальної ставки по сплаті збору на обов'язкове пенсійне страхування (19-22 %);
- організацію і регулювання діяльності установ у системі ветеринарної медицини (4-8 %);
- організацію та регулювання діяльності установ у системі агропромислового комплексу (3-8 %);
- здешевлення кредитів (3-8 %).

Дослідження підтверджує, що в різних країнах підтримка з боку держави агровиробників є диференційованою і має значні розбіжності. Так, підтримка виробників аграрної продукції в Японії є найбільшою – 54-65 %, однак, як свідчить історичний досвід, в останні роки існування СРСР така підтримка була ще вищою – до 81 %. Найнижчою є підтримка виробників і споживачів у Австралії. Періодичними коливаннями характеризуються графіки підтримки агровиробників та споживачів США, які пояснюються проведенням реформ. Найбільше зближення графіків (зменшення підтримки виробників і збільшення підтримки споживачів) спостерігається третього року після проведення реформ [31, с. 54-55]: 1995 р. (1992 р. – план Мак-Шерпі), 2003 р. (2000 р. – Agenda-2000), 2006 р. (Угода-2003), що ілюструє ефективність державного регулювання аграрного сектору в США.

Процес державного регулювання аграрної сфери є важливим фактором розвитку американського агробізнесу, оскільки формує сприятливе зовнішнє економічне середовище для ефективного функціонування фермерських господарств та агрофірм. Сутність його полягає в переході від державної

підтримки національного сільськогосподарського виробництва до проведення політики дерегулювання, що найповніше відобразилося у прийнятті Farm Bill у 1996 р., тобто в переході від захисту фермерів до забезпечення інтересів споживачів продовольчої продукції [182, с. 221]. Політика держави щодо регулювання агропромислового виробництва в США сприяла формуванню високоефективної і конкурентоздатної сфери аграрного розвитку, яка нині є прикладом для запозичення і врахування при розробленні регіональних програм розвитку сільського господарства багатьох країн світу. Така політика базується на виробленні правил, що вводяться державними органами для заохочення або обмеження економічної діяльності шляхом встановлення цін, призначення стандартів продукції і встановлення умов, за яких нові фірми можуть увійти в галузь, а також – з комплексу заходів, що забезпечують їх виконання. Держава, впливаючи на економічні суб'єкти, заміщує тим самим координацію економіки за допомогою ринку координацією економіки за допомогою держави.

Однак в Україні негативною є тенденція щодо загального рівня державної підтримки аграрного сектору економіки та джерел її надання, оскільки [31, с. 57-58]: трансферти від платників податків значно перевищують в Україні обсяг коштів, отримуваних як сільськогосподарськими виробниками, так і галуззю в цілому. Зазначені трансферти перевищують загальний рівень підтримки сільського господарства у 1,5 раза, а агровиробники отримують лише 57 % загальної суми коштів – решта витрачається на надання загальних послуг. Отже, підтримка аграрного сектору економіки країни має певні відмінності порівняно з світовими тенденціями та характеризується неефективністю, нестабільністю і негативними аспектами щодо зростання, оскільки платники податків сплачують набагато більше, ніж отримує галузь загалом, і тим більше виробники агропродовольчої продукції. При цьому підтверджується той факт, що наявність прямої бюджетної підтримки, її зростання в динаміці не гарантує в результаті дієву підтримку аграрної сфери як національної, так і регіональної економіки.

Модель розвитку аграрної сфери європейського типу базується на трьох основних факторах впливу. Це передусім розвиток аграрних господарств (фермерських господарств) сімейного типу, найпростішою формою яких є господарства населення; визнання багатофункціональної ролі аграрного сектору; всебічний захист товаровиробників від ринкової і природної стихії. Аграрна політика Євросоюзу формується на основі врахування особливої природи сільськогосподарської діяльності; поступового здійснення необхідних аграрних перетворень. При цьому відмічається необхідність тісного зв'язку аграрного виробництва з іншими сферами національної і регіональної економіки. Обґрунтовуючи концепцію багатофункціональності, науковці виокремлюють три еволюційні періоди у САП ЄС [169, с. 63-64]:

- *перший* охоплює тридцятирічний період (з 1950-го до кінця 1970-х рр.), коли Євросоюз був нетто-імпортером продовольства, через що регуляторними заходами стимулювалося нарощування обсягів валового виробництва сільськогосподарської продукції;
- *другий* період стосується 80-х рр. XX ст., де пріоритетом є не лише фізична наявність продовольства в повному асортименті на єдиному європейському ринку, але й його економічна доступність для всіх верств населення незалежно від рівня доходів домогосподарств;
- *третій період* - кінець 80-х і початок 90-х рр. XX ст., коли актуалізуються питання щодо мінімізації негативних екстерналій, викликаних індустріалізацією сільського господарства та застосуванням новітніх технологій, що зумовило формування політики у напрямі забезпечення сталого розвитку аграрного виробництва.

Як свідчить дослідження, становлення і розвиток аграрного виробництва та формування аграрних відносин у різних країнах відбувається по-різному і має свої особливості щодо науково-практичних підходів. Еволюція цих відносин у капіталістичних країнах, зокрема США та Західній Європі, має такі аспекти [41, с. 391-393; 108, с. 91]:

- протягом ХХ ст. аграрні відносини формувалися на основі створення великих капіталістичних ферм, колективних господарств, скорочення кількості фермерських господарств, розширення орендних відносин. До прикладу, кількість фермерських господарств у США за аналізований період скоротилася з 5,8 до близько 1,9 млн. При цьому на одне господарство припадало в середньому 180 га землі. Лише 70 тис. великих капіталістичних господарств (3,5 %) реалізовували 67 % товарної продукції, а 1,5 млн. малих ферм – 12,2 %. На перспективу роль великих господарств США зростатиме, однак основними товаровиробниками залишаться великі фермерські господарства. До речі, у США широко практикується об'єднання сімейних ферм у сільськогосподарські корпорації, куди ввійшли близько 90 % сімейних ферм;

- значно меншими є розміри фермерських господарств у країнах Західної Європи. Так, у Данії середня ферма має 32 га землі, в Чехії – 28, у Німеччині – 18, у Бельгії – 15, у Франції – 14, в Італії – 6, у Греції – 4 га. Однак значною є частка у виробництві аграрної продукції великих капіталістичних ферм, а ефективне функціонування фермерських господарств підтримується завдяки державним субсидіям, частка яких у країнах ЄС становить 50 %, у США – 35, в Японії – 75 %. Без такої підтримки держави зазначені господарства збанкрутували б;

- оптимальний розмір фермерського господарства, як вважають німецькі спеціалісти, повинен становити 100 га, а для створення таких фермерських господарств потрібен капітал у сумі 750 тис. – 1 млн. дол.;

- поширення набувають орендні відносини, коли земля надається у тимчасове користування. Така практика притаманна багатьом розвинутим країнам. До прикладу, у Франції орендується більш як половина всіх земель, в Англії – до 40 %, у США – 45 % фермерів орендують землю в держави чи приватних осіб. При цьому мінімальний термін оренди у Франції – 25 років; землю в оренду надають лише тим орендарям, які до моменту припинення оренди не досягнуть пенсійного віку, мають необхідні знання для ведення аграрного виробництва та ін. В Англії вік орендаря обмежений 40 роками, він

повинен бути здоровим, мати відповідні знання й досвід роботи на землі, необхідний капітал, отриманий від праці на фермі протягом останніх п'яти років. Крім цього, популярності набуває сімейна оренда, яка реалізується в межах однієї сім'ї. У Німеччині та Англії на цей вид оренди припадає 15-20 % усієї орендованої землі.

Досвід країн Центральної та Східної Європи свідчить про різноманітність форм власності у сфері аграрного господарювання, однак перевага надається колективній формі власності. Так, у колишній Східній Німеччині новостворені селянські господарства (середній розмір ділянок – до 140 га) разом з особистими підсобними господарствами використовували менше 20 % сільськогосподарських угідь, нові кооперативи (середній розмір ділянок – близько 1500 га) – майже 40 %, товариства з обмеженою відповідальністю (до 950 га) – менше 25 % угідь. У Чехії селянські господарства використовують менше 20 % угідь, нові сільськогосподарські кооперативи – майже 50 %, господарські товариства – 17 %. Винятком є Польща (де на селянські господарства припадає майже 75 % угідь), Албанія і Румунія [107; 114].

З огляду на те, що малі бізнесові структури не в змозі забезпечити технічне оснащення у процесі аграрного виробництва, набуває поширення кооперація фермерських господарств, що об'єднуються у збутові, споживчі, кредитні союзи, в кооперативи із забезпечення виробничих послуг, спільного використання і ремонту техніки та ін. Важливою при цьому є державна підтримка сільського господарства, рівень якої до вартості продукції в Австрії становить 44 %, у Фінляндії – 72 %, у Швеції – 47 %, Швейцарії – 76 %, в Канаді – 35 %, Японії – 72 %, у США – від 27 до 40 % (залежно від урожайності) [41, с. 393; 181, с. 179].

Оскільки у багатьох розвинених країнах світу аграрна сфера вважається стратегічно важливою для національної економіки з огляду на необхідність забезпечення продовольчої безпеки країни, її підтримка здійснюється за рахунок бюджету країни.

Для підтримки агротоваровиробників і ефективного функціонування суб'єктів господарювання у сфері аграрного виробництва доцільним є формування сервісних обслуговуючих центрів із ремонту сільськогосподарської техніки, що засвідчує досвід Німеччини, Швеції та інших скандинавських країн, де сервісне інженерно-технічне забезпечення результативності функціонування фермерських комплексів здійснюється через технічні центри, а можливо і її прокат, як це практикується у Франції, Італії, Великобританії та інших країнах, через функціонування кооперативів із спільного використання сільськогосподарської техніки. Доцільним є вивчення досвіду, який стосується продажу сільськогосподарської техніки через надання кредиту, або ж купівля сільськогосподарської техніки за схемою фінансового лізингу, коли її придбання оплачується частинами за рахунок прибутку від використання цієї техніки.

Таким чином, зарубіжний досвід свідчить, що державна підтримка розвитку аграрного сектору економіки країни повинна здійснюватися з бюджетних коштів, оскільки досліджувана сфера забезпечує продовольчу безпеку країни, враховує інтереси і потреби споживача у продовольчій продукції, необхідній для життєдіяльності людини.

Державна підтримка вітчизняного агровиробника повинна бути прозорою і відкритою незалежно від форм власності, якщо суб'єкти господарювання сприяють продовольчому забезпеченню, а в цілому формуванню продовольчої безпеки країни та її регіонів. Зазначена підтримка має стосуватися різних напрямів функціонування суб'єктів агропромислового виробництва, зокрема формування сприятливого середовища для доступності сервісного обслуговування сільськогосподарської техніки, оподаткування, надання кредитів, інвестування, сприяння інноваційному оновленню та розширеному відтворенню ресурсного потенціалу аграрного виробництва, а в цілому ефективному функціонуванню аграрної сфери розвитку.

3.2. Стратегія і регіональна політика розвитку аграрної сфери

Нині чи не найбільшійшими проблемами українського села є працевлаштування його жителів, підвищення якості їхнього життя, підтримка розвитку малого підприємництва в різних видах економічної діяльності на селі. Окрім того, протягом останніх десятиріч українське село стало заручником нерозвиненої виробничої та соціальної інфраструктури й низки регіональних проблем. Тому при формуванні стратегії розвитку регіону, розробленні заходів, спрямованих на активізацію пріоритетних видів економічної діяльності, зокрема аграрної сфери, поряд із загальними проблемами необхідно враховувати і специфіку регіону.

Основною метою розвитку нашого суспільства визначено побудову соціальноорієнтованої ринкової економіки. При цьому слід відмітити, що ринковий механізм, спрямований на максималізацію прибутку, не в змозі вирішити окремі проблеми розвитку сільських територій, зокрема сільського господарства, з таких причин:

- сільське господарство України є малоприбутковим, некоконкурентним, із низькою інвестиційною привабливістю;
- сільськогосподарська земля як засіб виробництва не є товаром;
- ринковий механізм не ефективний у соціальній сфері;
- ринковий механізм не ефективний в екологічній сфері;
- зазначений механізм ефективно формує лише інфраструктуру високоприбуткових галузей.

Отже, забезпечення розвитку аграрної сфери і в цілому вирішення проблем сільського населення, на нашу думку, необхідно здійснити шляхом об'єднання зусиль держави в особі місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, територіальних громадських організацій та регіональної науки. Це саме ті регіональні інституції, які зможуть спільно діяти та ефективно працювати у двох напрямках:

- перший – створення оптимальних умов для функціонування ринкового механізму як автоматичного регулятора економічних відносин;
- другий напрям – державна та регіональна підтримка аграрного сектору.

Оскільки кожен регіон є унікальним в економічному, екологічному, соціальному, історичному, природному та інших аспектах розвитку, необхідним видається окреслення саме регіональних особливостей розвитку як важливого впливового фактора. До територіальних особливостей сільського розвитку й розвитку аграрного сектору Закарпатського регіону доцільно віднести [91, с. 85-89]:

- вертикальну зональність (низинна, передгірна, гірська), що накладає територіальні особливості розвитку на кожен із зон;
- екологічну складову (екологічний феномен регіону);
- геостратегічне розташування регіону;
- історичні та традиційні особливості розвитку сільського господарства регіону (вівчарство, виноробство, вирощування тютюну тощо);
- унікальність природних ресурсів;
- багатонаціональність регіону, ментальність населення.

Урахування регіональних особливостей розвитку при розробленні стратегій, програм розвитку, цільових комплексних програм (ЦКП), індикативних планів сприятиме досягненню максимального ефекту у процесі їх реалізації й можливості уникнення помилок.

Інститутом аграрної економіки НААН України розроблено стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року [162], де окреслено індикатори розвитку та основні напрями досягнення стратегічних цілей. Стратегічні напрями передбачають визначення кількісних та якісних параметрів розвитку сільського господарства до 2020 року, а також основні заходи, через здійснення яких ці параметри досягатимуться. Відмічені напрями сформовані за результатами наукових досліджень, аналізу й узагальнення практики, оцінки та моделювання суспільних і виробничих процесів та ін. При цьому стратегічні напрями можуть використовуватися для

розроблення нормативно-правових документів у сфері сільського господарства, програмних та поточних документів державних органів та органів місцевого самоврядування усіх рівнів щодо розвитку галузі у відповідному періоді. Також ці напрями доцільно враховувати при координації заходів щодо модернізації економіки країни та сільського господарства, розробленні ефективних механізмів реалізації реформ.

Правові, соціально-економічні засади організації сільського господарства України та її регіонів, створення сприятливих економічних умов для його ефективного розвитку як пріоритетної галузі економіки, формування раціональної структури аграрного виробництва з метою гарантування продовольчої безпеки, створення необхідної сировинної бази для інших галузей економіки країни, нарощування експорту продукції за умов раціонального екологічнобезпечного використання земель, збереження і підвищення родючості ґрунтів, охорони природного середовища обґрунтовує проект закону про сільське господарство, прийняття якого сприятиме розвитку досліджуваної сфери.

Державна аграрна політика як складова економічної політики держави, наголошується в проекті закону про сільське господарство, на рівні макро- і регіональної економіки спрямовуватиметься на розвиток сільського господарства, ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, аграрних і земельних відносин, сприяння сталому розвитку сільських територій. При цьому відмічена політика базуватиметься на національних пріоритетах і враховуватиме необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору. Предметом державної аграрної політики за сферами впливу є [162]:

- у виробничій сфері – галузі виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, рибного, лісового та мисливського господарства, сфери земельних відносин, ветеринарної медицини, сільськогосподарського машинобудування, безпечності харчових продуктів, карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин і породи тварин;

- у ринковій сфері – ринок сільськогосподарської, лісової та рибної продукції та продуктів її переробки; земель сільськогосподарського призначення, агровиробничих послуг, матеріально-технічних, фінансово-кредитних та інвестиційних ресурсів сільського господарства; експортно-імпортна агропродуктова зовнішньоторговельна діяльність;

- у сфері інновацій – науково-технічне, технологічне, кадрове, інформаційно-консультаційне забезпечення, міжнародна співпраця;

- у соціально-економічній сфері – створення належних умов господарювання та сільськогосподарської зайнятості щодо забезпечення населення харчовими продуктами;

- у природоохоронній сфері – екологічнобезпечне використання сільськогосподарських земель, водоймищ, об'єктів рослинного та тваринного світу, вплив сільськогосподарської діяльності на навколишнє середовище;

- у фінансовій сфері – бюджетно-податкове регулювання аграрного виробництва, створення умов розширеного доступу сільськогосподарських товаровиробників до зовнішніх джерел формування фінансових ресурсів, стимулювання росту обсягів фінансового забезпечення розширеного відтворення і сталого розвитку аграрної сфери економіки.

Метою стратегії розвитку сільських територій визначено формування соціально орієнтованої економіки, вирівнювання пропорцій економічного і соціального розвитку цих територій, зосередженого на інтересах громади села, її кожного селянина, створення у сільських поселеннях належних умов праці та проживання.

На нашу думку, в стратегії доцільним було б акцентувати увагу на активізації товарного аграрного виробництва, розбудові виробничої та соціальної інфраструктури, екологізації виробничих процесів та охороні навколишнього середовища. Більш дієвим був би пошук конкретних шляхів з вирішення проблем, притаманних сільській місцевості, у тому числі й забезпечення ефективного функціонування аграрної сфери сьогодні. Слід відмітити складність цієї проблеми як щодо пошуку шляхів, наукових підходів,

так і щодо механізму реалізації, і виокремити окремі аспекти вирішення цієї проблематики [97]:

- необхідність створення умов для ефективного функціонування ринкового механізму на сільських територіях (рівень прибутковості сільськогосподарського виробництва, земля - товар);

- збалансування ринку продовольчих товарів, виробничої сфери та споживання;

- реалізація політики протекціонізму щодо сільськогосподарського виробника;

- забезпечення розширеного відтворення та ефективності функціонування сільського господарства регіону;

- підтримка і розвиток пріоритетних видів економічної діяльності, що розміщені в межах сільської місцевості (у сфері сільського господарства, промисловості, рекреації, підприємництва в цілому);

- державна підтримка та гарантії збуту сільськогосподарської продукції;

- підтримка розвитку сільського господарства та сільських територій в цілому регіональними інституціями;

- розбудова інфраструктури сільської місцевості (виробничої; ринкової, соціальної);

- екологізація сільськогосподарського виробництва (дискусійне питання, механізм реалізації);

- концепція сталого розвитку – реальність чи утопія?

- усунення корупції, лобіювання власних інтересів.

Важливою складовою забезпечення аграрного розвитку і сільських територій в цілому є формування регіональної інфраструктури та логістики. При цьому слід наголосити, що їх розвиток повинен випереджати розширене відтворення виробничої та соціальної сфер, інакше інфраструктура буде виступати стримуючим або обмежуючим фактором.

На особливу увагу заслуговує сумісний проект „Розбудова інфраструктури кооперативного сегмента аграрного ринку через створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу у Закарпатській області” [139]. Як зазначають автори, реалізація проекту дасть можливість досягти як економічного (за рахунок впровадження нових енергозберігаючих технологій зберігання), так і соціального (стимулювання розвитку аграрного виробництва) ефектів. Запропонована інфраструктурна ланка зможе функціонувати і в „реверсному режимі”, що дасть можливість більш ефективно використовувати виробничі потужності та сприяти повноцінному забезпеченню потреб регіону у продуктах харчування.

Удосконалення роботи регіонального аграрного ринку як складової інфраструктури розвитку сільської місцевості дозволить отримати, окрім зазначених у проекті, такі ефекти:

- *стабілізаційний* – дозволить суттєво стабілізувати сезонні ціни на сільськогосподарську продукцію для споживача, а також закупівельні для сільськогосподарських суб’єктів діяльності;

- *аккумулятивний* – дозволить знизити втрати сільськогосподарської продукції в період інтенсивного збирання і зменшити дефіцит у зимовий період;

- *послуги зберігання* – як додатково, за наявності вільних площ сховищ, надавати послуги із зберігання продукції суб’єктам економічної діяльності на певний термін, без закупівлі цієї продукції;

- *гарантування прямого доступу виробників до споживача*, усуваючи численних посередників, дасть можливість підвищити прибутковість самих виробників і знизити ціни для споживачів;

- *оптимізувати логістичну складову* за рахунок оптимізації відстаней і партій перевезень та зберігання сільськогосподарської продукції;

- *можливість управління в ручному режимі*, оскільки співвиконавцями проекту виступають: органи регіонального управління та місцевого самоврядування, громадські організації, асоціації.

Як свідчить викладене вище, проект є вдалим і потребує реалізації, так само як і міжнародний канадсько-український проект PRISM з розроблення та реалізації Комплексної програми розвитку сільських територій Закарпатської області. На нашу думку, важливим є обрана методика визначення цілей і пріоритетів розвитку сільських територій і пріоритетних видів економічної діяльності, зокрема аграрного сектору економіки регіону. Особливість підходу полягає в тому, що формування стратегії здійснюється у двох напрямках – знизу вгору, і зверху вниз. У першому випадку за допомогою проведення соціологічного опитування та анкетування буде отримано достовірну інформацію про потреби і побажання населення та суб'єктів господарювання на сільських територіях. А в другому – враховуватимуться регіональні інтереси, як їх розуміють регіональні органи, фахівці, організатори проекту. Тому поєднання співпраці населення, бізнесу, регіональних інституцій та науки необхідно розвивати, що дасть можливість отримання синергічного ефекту для розвитку пріоритетних видів діяльності в сільській місцевості та їх інфраструктури.

Аграрний сектор Закарпатської області, як ми вже відмічали, є однією з важливих складових ефективного зростання економіки регіону, де формується 14,2 % валової доданої вартості. У сільській місцевості проживає 790,0 тис. осіб населення регіону (62,8 %) [156, с. 34, 301]. Статистичні дослідження свідчать, що за пріоритетністю видів економічної діяльності регіону сільське господарство займає третє місце після переробної промисловості (18,2 % до підсумку), оптової та роздрібною торгівлі; ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів (17,4 %).

Забезпечення ефективного функціонування регіонального агропромислового виробництва супроводжується вирішенням ряду проблемних питань, що виникли у процесі формування конкурентного середовища для розвитку аграрного сектору. До проблемних питань можна віднести (див. Додаток Д):

- відсутність економічно-обґрунтованого підходу до формування мінімально неподільних ефективних господарських одиниць;

- безсистемне використання земель сільськогосподарського призначення, викликане впровадженням орендних земельних відносин та передачею пайових земель пайовикам для ведення особистого селянського господарства;

- врегулювання проблеми використання розпайованих земель під багаторічними насадженнями;

- створення відповідних фінансово-економічних механізмів для обслуговування агропромислового сектору;

- відсутність послідовної державної політики щодо підтримки паритету цін, що зумовлює постійну нестачу фінансових ресурсів та обмежує діяльність і розвиток товаровиробників;

- слабку інфраструктуру аграрного ринку та відсутність державної політики підтримки, створення і розвитку кооперативних та інших об'єднань сільськогосподарських товаровиробників;

- низький рівень заробітної плати працюючих, який значно нижчий середнього по галузях економіки;

- домінування дрібнотоварного виробництва, при якому окремі категорії осіб не беруть участі у формуванні бюджетів, фондів соціального страхування, пенсійних фондів та не мають належного соціального захисту;

- недосконала ринкова інфраструктура із збуту продукції особистих селянських господарств та інших дрібних сільськогосподарських товаровиробників;

- висока ступінь зношеності машино-тракторного парку, технологічного обладнання та низький рівень державної підтримки їх оновлення.

Крім цього, у галузі рослинництва проблемним є дрібнотоварність виробництва, що стримує формування крупнотоварних партій сільськогосподарської продукції, з якими можна вийти на міжрегіональний ринок, та впровадження новітніх технологій; висока кислотність та щорічне зниження родючості ґрунтів через ерозію та недостатнє внесення вапняку, органічних і мінеральних добрив; високий ризик сільськогосподарського

виробництва, особливо в гірській місцевості, що суттєво впливає на результати господарювання, не працює програма страхування ризику виробництва.

До причин, що гальмують розвиток тваринництва, можна віднести низьку продуктивність худоби внаслідок зниження генетичного потенціалу тварин, а також нерозвиненість галузі спеціалізованого м'ясного скотарства та птахівництва. Потребує розширення й удосконалення інфраструктура із надання послуг з племінної справи і заготівлі тваринницької продукції.

У харчовій промисловості та переробленні сільськогосподарської продукції даються взнаки: відсутність державної підтримки розвитку матеріально-технічної бази переробних підприємств харчової і переробної галузі; недостатній рівень державної підтримки соледобувного підприємства „Солотвинський солерудник”; невдосконалений механізм встановлення вартості ліцензій для підприємств виноробної галузі; проблеми оптимізації державної підтримки аграрного сектору, інфраструктури аграрного ринку.

Постає необхідність формування стратегії передусім для пріоритетних видів діяльності регіону, оскільки вони забезпечують майже 50,0 % валової доданої вартості в його економіці. При цьому важливим є залучення як вітчизняних, так і іноземних інвестицій з метою підвищення інноваційної складової їх розвитку.

Важливість відродження і розширеного відтворення сільського господарства регіону відмічено і в Концепції сталого розвитку Закарпаття, де наголошено на необхідності побудови нової системи аграрного виробництва, функціонування якої повинно здійснюватися на сучасному світовому рівні відповідно до стратегічних інтересів селян, галузі та суспільства. Пріоритетними напрямками розвитку агропромислового виробництва окреслено передусім [57]:

- завершення реструктуризації сільськогосподарських підприємств на основі поєднання приватної власності на майно і землю зі створенням на їх базі відповідних виробничих та обслуговуючих кооперативів, приватно-

орендних підприємств, інших формувань з колективними формами організації праці;

- побудову неформальної вертикалі на основі виявлення аграрних центрів відродження – агроформування села, району, області, в яких наочні соціально-економічні досягнення є результатом проведення глибинної трансформації. Її поєднання з економічними, соціальними, організаційними, правовими та іншими сприятливими щодо відродження чинниками різних управлінських рівнів по горизонталі дозволить сформувати єдину діючу систему відродження сільського господарства регіону;

- формування ефективного агропромислового виробництва з поглибленою переробкою та зберіганням сільськогосподарської продукції за рахунок стабілізації та нарощування виробництва зерна, винограду, плодоовочевої продукції, картоплі, технічних культур та продукції тваринництва;

- підтримку як колективних сільськогосподарських підприємств, так і приватного сектору, створення ефективної інфраструктури обслуговування аграрного виробництва;

- вдосконалення фінансово-кредитного обслуговування аграрного виробництва шляхом: інтеграції банківського, аграрного та промислового потенціалу; державної та регіональної підтримки цільових програм фінансування аграрного сектору;

- запровадження систематичного моніторингу здійснюваної аграрної реформи на селі;

- здійснення системних заходів щодо підтримки індивідуального аграрного сектору (селянські (фермерські) господарства, господарства населення, сільськогосподарські кооперативи, частка яких у виробництві сільськогосподарської продукції очікується в межах 90-95 %) насамперед за рахунок задоволення його потреб у високоякісному насіннєвому матеріалі, племінному молодняку худоби та птиці, розширення обсягів сервісного

обслуговування (технічного, зооветеринарного) та створення умов для реалізації виробленої сільськогосподарської продукції;

- створення на наукових засадах оптових ринків сільськогосподарської продукції, системи оптової торгівлі харчовими продуктами, вдосконалення практики проведення виставкових заходів, семінарів та аукціонів для реклами вітчизняної продукції;

- створення і розвиток недержавних агроторговельних домів, контрактних і страхових компаній, бізнес-центрів, консультативних фірм, які надаватимуть послуги щодо господарсько-фінансової діяльності, інформаційно-консультативного обслуговування, техніко-технологічного забезпечення сільськогосподарського виробництва (див. Додаток 3).

Низка важливих пріоритетних завдань, зазначених у Концепції, стосується регулювання земельних відносин. Зокрема доцільно впровадити такі важелі економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, як завершення їх кадастрової оцінки, купівля-продаж землі, земельні аукціони тощо; налагодження роботи органів інфраструктури ринку землі (податкова інспекція, земельні банки, біржі тощо) за участю кваліфікованих землевпорядних кадрів; невідкладне створення земельних банків, які б фінансували вільний викуп земельних ділянок шляхом надання потрібних кредитів із застосуванням прийнятних кредитних ставок; завершення інвентаризації земель усіх категорій та здійснення розмежування земель державної і комунальної власності, а також контроль з боку держави за використанням і охороною земель та їх моніторинг на основі методів наукового планування, організації, аналізу оцінки соціально-економічних та екологічних наслідків фактичного використання й охорони земель.

Дослідження підтверджує, що важливим для розвитку регіону, в тому числі ефективного функціонування пріоритетних видів діяльності, є врахування науково-практичного обґрунтування, втіленого у сумісному проекті на основі партнерства Канада – Україна "Регіональне врядування та розвиток", зокрема "Досвід формування та реалізації Стратегії розвитку Закарпатської області до

2015 року із залученням громади" [33], де проаналізовано етапи й підходи до формування і підтримки втілення зазначеної Стратегії. Основну увагу було приділено узагальненню досвіду, який стосується нових механізмів, технік формування і здійснення стратегічного розвитку, зокрема нормативного, дослідного, фінансового та організаційного забезпечення цього процесу і залученню громади до розроблення та прийняття рішень.

З метою формування конкурентоспроможної та життєздатної економіки Закарпатської області в рамках зазначеного вище дослідження обґрунтовано ряд стратегічних пріоритетів у різних сферах діяльності економіки регіону з обґрунтуванням проектів, спрямованих на виконання короткострокових завдань з реалізації Стратегії. Одним з таких проектів у сфері аграрного розвитку є проект "Створення агрообслуговуючого кооперативу" у Виноградівському районі, де основними партнерами виступають КП "Агенція місцевого розвитку Виноградівщини", Асоціація фермерів і приватних землевласників Закарпатської області. Орієнтована вартість проекту розрахована в межах 320,0 тис. грн. Метою проекту є розбудова інфраструктури аграрного ринку, сприяння процесу формування інтегрованих структур кооперативного типу у сферах виробництва, зберігання, збуту та перероблення сільськогосподарської продукції; підтримка впровадження систем захисту регіонального ринку продукції та стимулювання місцевих виробників.

Дослідженням окреслено основні завдання й обґрунтовано очікувані результати, які обумовлювалися:

- створенням агрообслуговуючого кооперативу, засновниками якого будуть виробники сільськогосподарської продукції;
- налагодженням відносин між зацікавленими сторонами (виробником та замовником); розбудовою контрактної системи відносин між учасниками;
- формуванням ефективної маркетингової політики реалізації сільгосппродукції;

- залученням (щорічно) до кооперативу додаткових фермерських господарств та збільшенням обсягів виробництва ними сільськогосподарської продукції.

У межах намічених завдань досягнуто певних результатів, зокрема отримано підтримку головного управління агропромислового розвитку облдержадміністрації та обласної асоціації фермерів; досягнуто домовленостей з оптовими ринками м. Львова та м. Мукачева з надання площ для реалізації фермерської продукції; домовленостей про співпрацю зі споживачами сільгосппродукції сусідніх областей [33, с. 51-52].

Стратегія розвитку аграрної сфери Закарпатської області ґрунтується на сформованих програмах економічного і соціального розвитку районів. До прикладу, у Програмі економічного і соціального розвитку Ужгородського району, розробленій на 2014 рік з окресленням основних напрямів розвитку на 2015 і 2016 роки [133], намічено ряд важливих завдань для реалізації. Зокрема, основними з них є (див. Додатки Е, Ж, З):

1. Забезпечення зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (зерна, овочів, картоплі, плодів та ягід, винограду, м'яса в живій вазі, молока) з метою більш повного насичення ринку продовольчими товарами:

- збільшення валового виробництва зерна до 95,5 тис. т (101,3 % до попереднього року), картоплі до 88,8 тис. т (102,8 % до попереднього року);
- збільшення валового виробництва м'яса до 5,6 тис. т (101,8 % до попереднього року);
- збільшення закладки молодих садів на 50 га.

2. Розбудова інфраструктури аграрного ринку із зберігання, збуту та переробки сільськогосподарської продукції:

- виведення цеху з виробництва натуральних соків без консервантів методом пастеризації у ФГ “Коник” на проектні потужності шляхом закупівлі сировини у господарствах району, які займаються вирощуванням плодоягідної продукції;
- створення оптового ринку сільськогосподарської продукції.

3. Охорона і підвищення родючості землі, забезпечення належного рівня ефективності земельних угідь, зменшення витрат на виробництво.

4. Реконструкція меліоративних протипаводкових систем, будівництво систем зрошення для багаторічних насаджень, овочів і картоплі (крапельний полив).

5. Забезпечення сталого розвитку особистих селянських господарств як основних виробників екологічної сільськогосподарської продукції низької собівартості.

Загальнорегіональними, актуальними для всіх районів Закарпаття є завдання, що стосуються:

- технічного та технологічного оновлення агропромислового комплексу;
- поглиблення реформ в аграрному секторі економіки, соціального облаштування села;
- стимулювання впровадження виробництв органічного чистої агробіопродукції;
- розвитку кооперативного руху на селі;
- забезпечення доступу сільськогосподарських товаровиробників до державних і регіональних програм підтримки розвитку агропромислового комплексу та соціальної сфери;
- захисту внутрішнього ринку та підтримки місцевого товаровиробника;
- впровадження інноваційних технологій виробництва сільськогосподарських культур, поглиблення селекційно-племінної роботи;
- розвитку агропромислової логістики, розбудови інфраструктури АПК;
- розширення посівних площ сільськогосподарських культур та збільшення їх урожайності, розвитку тепличного господарства;
- ефективного використання земельних ресурсів, проведення робіт з поліпшення земель сільськогосподарського призначення.

Узагальнення і оцінка науково-практичних підходів до формування і реалізації стратегії перспективного розвитку аграрної сфери, передусім на регіональному рівні, дає підстави стверджувати, що зазначене потребує дієвої

підтримки з боку державних органів влади і органів місцевого самоврядування. З цією метою доцільним є формування регіональної політики, яка враховуватиме не тільки особливості розвитку окремо взятого регіону, але й інтереси населення, яке проживає на цих територіях.

Загалом регіональна політика держави, як відмічають Ю. Гладкий та А. Чистобаєв, є сферою діяльності з управління політичним, економічним, соціальним і екологічним розвитком країни у просторовому, регіональному аспекті, яка відображає як взаємовідносини між державою і регіонами, так і регіонів між собою [25, с. 19].

Отже, регіональна політика держави повинна базуватися на триєдиності підходів – економічного, соціального й екологічного, спрямовуючись при цьому на [137, с. 16]:

- створення в усіх регіонах, містах і сільській місцевості, населених пунктах будь-якого масштабу порівнянних умов для життєдіяльності людини, реалізації її можливостей, відтворення робочої сили, праці, побуту, відпочинку;
- поступове зниження антропо- та техногенного тиску на територію з урахуванням екологічної ємності кожного з регіонів, підтримання або відновлення екологічної рівноваги.

Стосовно формування складової регіональної політики щодо функціонування аграрного виробництва та розвитку аграрної сфери регіону в цілому слід відмітити важливість і водночас складність цієї проблеми, для вирішення якої необхідно мобілізувати зусилля всіх інституцій регіональної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів аграрного господарювання, науковців-економістів і практиків краю, політичної та економічної еліти, територіальних громад і громадських утворень на основі задіяння їх професіоналізму, колегіальності, компетентності та регіонального патріотизму, які будуть спрямовані на активізацію розвитку досліджуваної сфери, підвищення ефективності аграрного господарювання.

3.3. Удосконалення моделі регіонального менеджменту розвитку аграрної сфери

Розвиток і функціонування всіх елементів регіональної економічної системи в ринкових умовах господарювання залежить не лише від спроможності самого ринкового механізму регулювати процеси виробництва та споживання, а й передусім від ефективності регіонального менеджменту. Лише йому під силу забезпечити необхідні умови функціонування для самого ринкового механізму, протистояти монополізації, вирішувати соціальні й екологічні проблеми та низку інших, що виникають як всередині регіону, так і зовні. Отже, підвищення ефективності регіонального менеджменту є актуальним, зважаючи на недосконалість функціонування територіальних виробничих і соціальних систем, необхідність визначення пріоритетів розвитку, передбачення та усунення негативних екстерналій.

Однією з важливих сфер розвитку регіону є аграрна, яка має ряд специфічних особливостей, частина яких проявляється саме на регіональному рівні. Ці особливості і обумовлюють необхідність підтримки досліджуваної сфери з боку регіональних органів влади, ефективність якої залежатиме від визначення та формування дієвої моделі регіонального менеджменту, її удосконалення.

Для більш глибокого осмислення автором побудовано модель удосконалення регіонального менеджменту аграрної сфери (рис. 3.1), яка дасть можливість проаналізувати низку завдань та виокремити складові оцінювання його ефективності.

До першочергових завдань органів регіонального управління з підтримки розвитку аграрного сектору належать визначення мети та перспектив його розвитку, серед яких відродження традиційних видів діяльності, розвиток зеленого та сільського туризму, запровадження органічного способу ведення сільськогосподарського виробництва, а в перспективі – реалізація концепції його сталого розвитку. Наступним важливим кроком є оцінка всіх складових

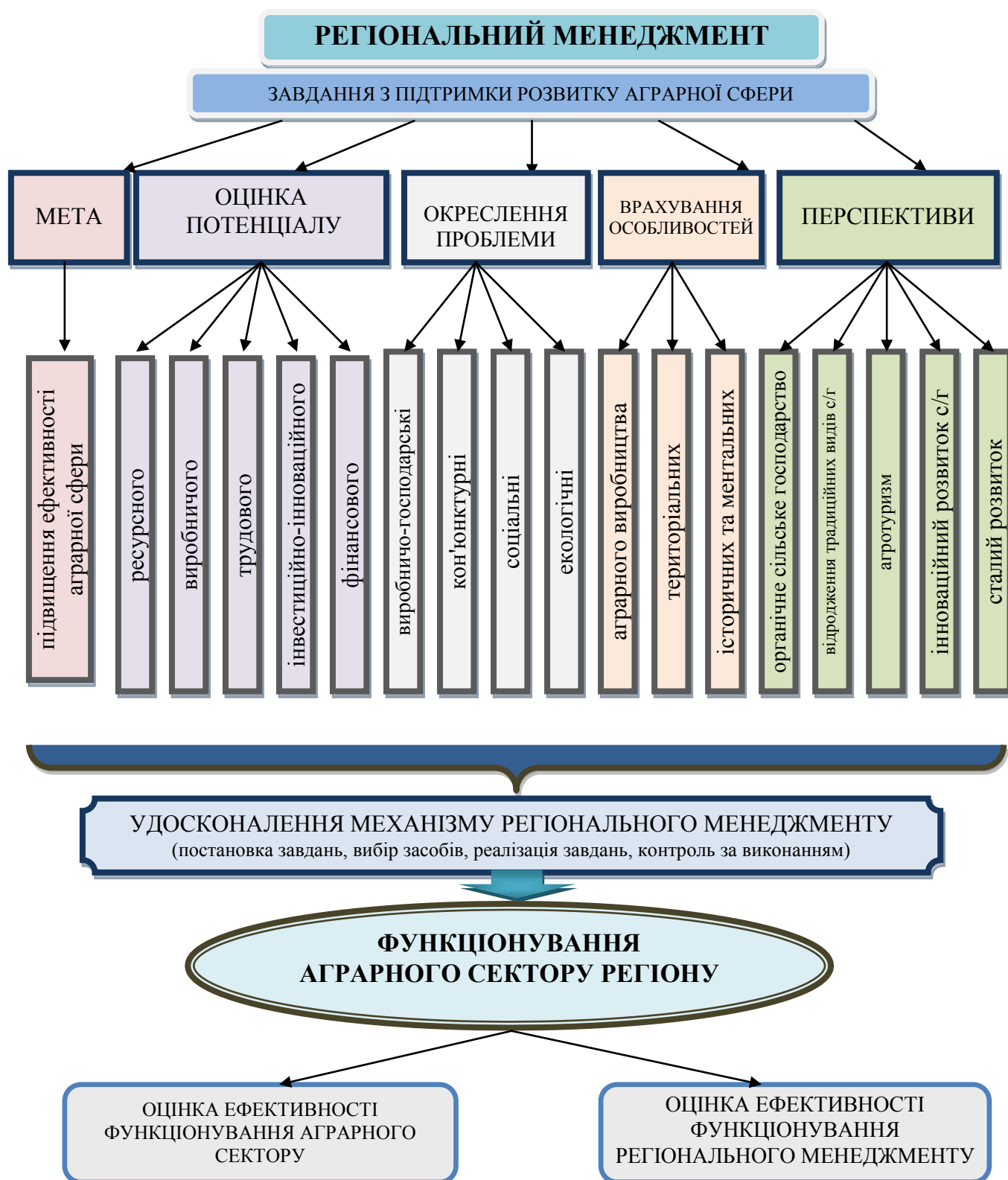

Рис. 3.1. Модель удосконалення регіонального менеджменту аграрної сфери*

*Авторська розробка.

потенціалу розвитку аграрної галузі та підтримка процесів його формування і відтворення, без яких неможливим буде подальше зростання. Врахування

особливостей функціонування доцільно розділити на специфічні особливості власне аграрного виробництва та регіональні особливості що впливають на розвиток аграрної сфери.

При визначенні проблем розвитку аграрної сфери їх доцільно розділити на блоки, які об'єднують такі групи проблем:

- виробничі – низька ефективність сільськогосподарських підприємств, зношеність засобів виробництва, деградація земельних ресурсів, висока собівартість виробництва, недосконалість виробничої інфраструктури тощо;

- кон'юнктурні – сукупність екзогенних проблем для сільськогосподарських підприємств, таких, як нерозвиненість інфраструктури, низький рівень інвестицій та інвестиційної привабливості, неврегульованість ринку землі, високі ціни на енергоносії, посівний матеріал, добрива, техніку, занепад переробної галузі сільськогосподарської продукції тощо;

- соціальні – "старіння" трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури, деградація сільської місцевості, низький рівень доходів сільського населення тощо;

- екологічні – забрудненість землі, повітря та води на сільськогосподарських територіях, безконтрольне використання гербіцидів, пестицидів та ядохімікатів, застарілі технології тощо.

Вирішення виявлених проблем необхідно здійснювати за поділом на макроекономічні та регіональні з чіткою постановкою завдання та адекватним вибором засобів, здатних реалізувати ці завдання, при цьому необхідно постійно слідкувати за виконанням завдання і в разі необхідності коригувати дію впливу.

Важливою складовою удосконалення механізму регіонального менеджменту є оцінка його ефективності, яка безпосередньо пов'язана з ефективністю функціонування аграрного сектору регіону. Ефективність будь-якого управління залежить від трьох основних чинників – системності, методичності і стандартності управлінських функцій.

Керівники (управлінці, менеджери) у процесі прийняття рішення повинні послуговуватися процедурною методологією, встановити бажане (запроектване) призначення і структуру системи, ідентифікувати складові частини (структурні елементи), окреслити альтернативні стратегії втручання, встановити пріоритети серед структурних елементів, забезпечити вихід альтернативних рішень, вибрати з них найкраще і застосувати його. При цьому методологія повинна мати механізм зворотного зв'язку, щоб зберігалася можливість здійснювати коригувальні процедури і вирішувати проблеми розвитку. Це стосується й організації процесів приймання та використання інформації з навколишнього середовища, призначеної для перевірки правильності управлінських дій. Якщо зовнішня інформація запізнюється, недостатня за обсягом або недостовірна, методологія має надавати можливість промодельовувати реакцію навколишнього середовища [35, с. 75-76].

Стосовно оцінки ефективності функціонування аграрного сектору, то її доцільно розділити на економічну, соціальну та екологічну. Так, економічна ефективність у нашому випадку характеризується системою економічних показників, які відображають кількісний обсяг випуску продукції сільськогосподарських підприємств у співвідношенні до затрат – рентабельності виробництва, продуктивності праці, фондівіддачі тощо.

Показники соціальної ефективності вимірюються рівнем задоволення потреб споживачів регіону продукцією сільськогосподарського виробництва, основними з яких є: ВРП у розрахунку на душу населення, рівень споживання, рівень життя населення. Соціальний ефект може виявлятися у поліпшенні умов праці працівників сільськогосподарських підприємств.

Показники екологічної ефективності можна вимірювати розмірами території чи акваторії, яка володіє екологічною стійкістю і не піддається впливу господарської діяльності. Екологічний ефект отримуємо в результаті зменшення нераціональності використання природних ресурсів [74].

Однак слід відмітити, що здійснювати оцінювання ефективності управлінської діяльності (менеджменту) у сфері сільськогосподарського

виробництва досить складно, оскільки управлінська праця в цілому не завжди може бути оцінена прямо через відсутність формалізованого методу аналізу результативності управлінської діяльності. Важко піддається обґрунтуванню кількісна і якісна оцінка окремих елементів виконуваної управлінської праці. Її вважають різновидом розумової праці з організації спільної діяльності людей, а її результатом – забезпечення ефективної роботи керованої системи, що здійснюється на принципах її поділу. В широкому розумінні це праця з управління, у вузькому – праця менеджера, управлінця [41, с. 769].

У наукових джерелах існує багато підходів до визначення ефективності управління. Серед них найбільш поширеними є інтегральний, рівневий та часовий. Інтегральний підхід до оцінки ефективності управління базується на формуванні узагальнюючого (синтетичного) показника, що охоплює кілька часткових індикаторів ефективності управління, тобто пріоритетних аспектів його діяльності у сфері використання природних ресурсів. Розрахунок синтетичного показника ефективності управління (W) має такий формалізований вигляд [118, с. 42]:

$$W = f(P_1 \cdot P_2 \cdot \dots \cdot P_i \cdot \dots \cdot P_n), \quad (3.1)$$

де $P_1, P_2 \dots P_i, \dots P_n$ – часткові показники ефективності управління.

У науковій літературі неоднозначним є сприйняття єдиного інтегрального показника, оскільки вважається, що зазначений показник має певні недоліки через складність його розрахунку і недостатню теоретичну обґрунтованість порівняння різнорідних величин у процесі їх практичного використання [63; 144; 3; 36].

У зв'язку зі складністю проведення конкретних розрахунків щодо оцінки ефективності регіонального менеджменту аграрної сфери та у зв'язку з великою кількістю впливових чинників на діяльність агроформувань у ринкових

економічних умовах, неможливістю визначити, як саме і наскільки саме функція регіонального менеджменту вплинула на кінцевий результат, підтримуємо думку науковців про доцільність використання єдиного інтегрального показника. Враховуючи, що до основних завдань регіонального менеджменту відносять забезпечення функціонування економічної, соціальної (з боку аграрної сфери – продовольчої) та екологічної сфер регіону, пропонуємо оцінку ефективності здійснювати комплексно, з виділенням показників окремо по кожній сфері. З огляду на різні господарські, соціальні та екологічні умови в регіонах України ефективність управління пропонуємо оцінювати в динаміці шляхом порівняння показників базового та аналізованого періодів, використовуючи формулу:

$$EPM = \frac{EP_1}{EP_0} \times \frac{EKП_1}{EKП_0} \times \frac{СП_1}{СП_0}, \quad (3.2)$$

де ЕРМ – загальний агрегований показник оцінки ефективності регіонального менеджменту;

ЕП₁, ЕП₀ – показники товарної продукції підприємств АС регіону відповідно на аналізований і базовий періоди;

ЕП₁, ЕП₀ – екологічні показники стану зовнішнього середовища регіону відповідно на аналізований і базовий періоди;

СП₁, СП₀ – соціальні показники розвитку регіону відповідно на аналізований і базовий періоди.

Отже, як видно з представленої формули, якщо $EPM \geq 1$, то можна робити висновок про відносну ефективність регіонального менеджменту, а при $EPM \leq 1$ регіональний менеджмент є відносно не ефективним.

Для підвищення ефективності функцій регіонального менеджменту аграрної сфери доцільно удосконалити організаційний механізм, представлений автором на рис. 3.2, що складається з чотирьох етапів.

На першому етапі, на нашу думку, необхідно здійснити [98, с. 49-52]: комплексний аналіз економічної діяльності аграрних підприємств з усіма формами власності, що діють у регіоні; рівня розвитку виробничої та соціальної

інфраструктури з точки зору можливостей забезпечення подальшого розвитку аграрної сфери; оцінити сукупність впливових факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх, які діють чи можуть діяти на рівні регіону.

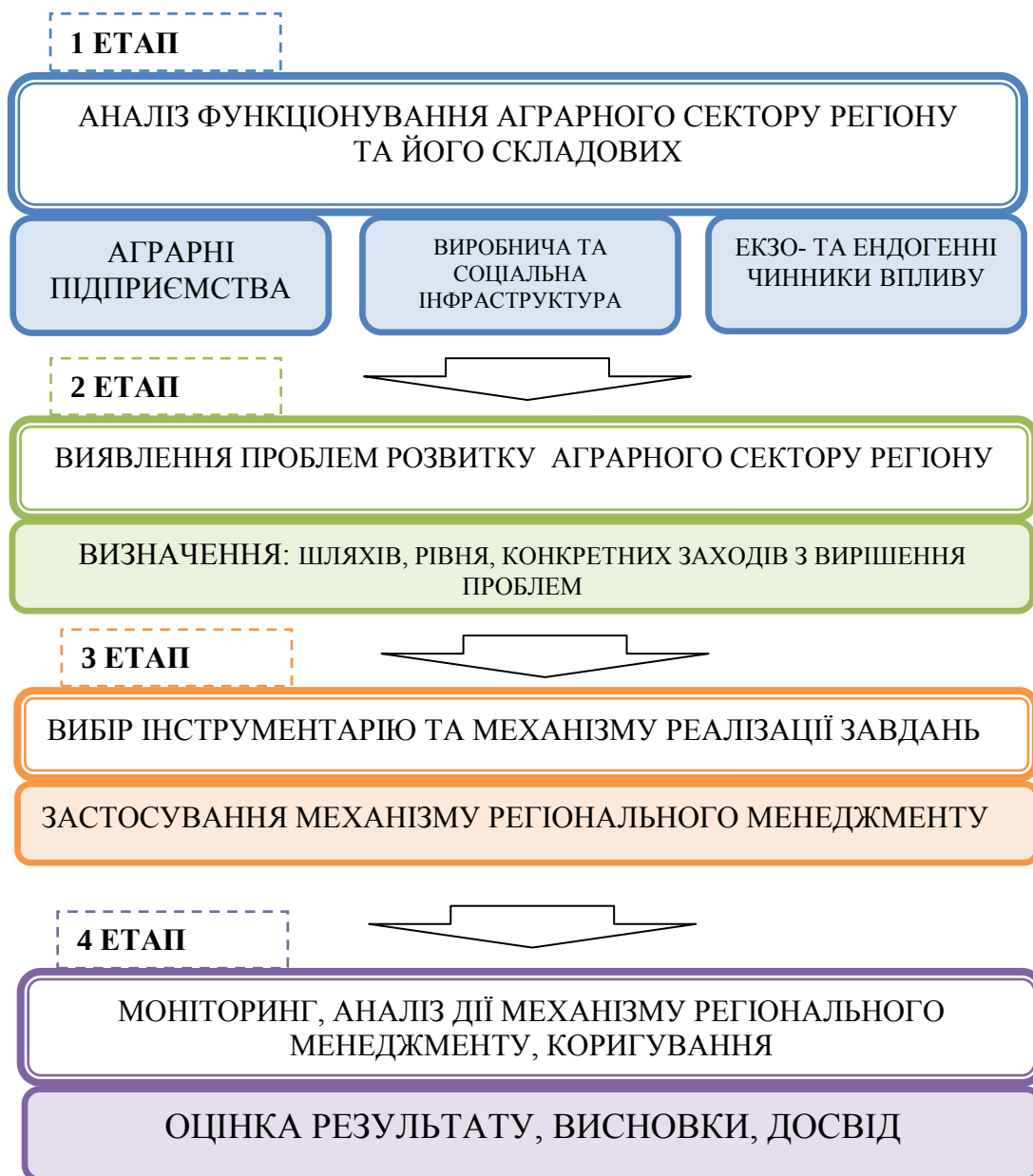

Рис. 3.2. Організаційний механізм удосконалення регіонального менеджменту аграрної сфери*

*Авторська розробка.

Відтак необхідно виявити проблеми, які стоять на заваді розвитку аграрної сфери, класифікувати та структуризувати їх, встановити причини походження. Наступним є постановка цілей, вибір шляхів вирішення, рівня, на

якому необхідно вирішувати кожен з проблем, формування конкретних заходів, спрямованих на усунення недоліків функціонування аграрної сфери регіону. За необхідності для структуризації певних складних цілей доцільно скористатися методом побудови "дерева цілей", що дасть можливість розділити головну ціль на підцілі певного порядку з метою поглибленого аналізу та вибору адекватних заходів. Важливо також, визначити, яким шляхом вирішувати кожен з проблем, – удосконаленням умов для дії ринкового саморегулювання або ж за допомоги безпосередньої державної підтримки, коли ринковий механізм виявляється неспроможним.

На третьому етапі відбувається удосконалення механізму регіонального менеджменту шляхом вибору інструментарію його здійснення, з урахуванням принципів адекватності, економічної рентабельності, необхідної достатності та інших з метою забезпечення їх оптимальної дієвості. Після застосування засобів регулювання починається четвертий етап, коли необхідно постійно здійснювати моніторинг аграрної сфери, а саме тих проблем розвитку, на які спрямована дія, і порівнювати з бажаними з метою вчасного виявлення відхилень та вжиття додаткових заходів впливу для їх усунення. На завершення робиться аналіз та оцінка отриманого результату, формуються висновки з метою закріплення отриманого досвіду з удосконалення системи регіонального менеджменту досліджуваної сфери.

Запропонований автором організаційний механізм удосконалення регіонального менеджменту, на нашу думку, має не лише наукове значення, але і практичне, може бути адаптований і до регулювання інших сфер економіки регіону, а дієвість його буде залежати від професійності управлінців, адекватності вибору засобів регулювання, можливостей ресурсного забезпечення та рівня і динаміки розвитку економіки регіону загалом.

Однією з ключових проблем удосконалення регіонального менеджменту є організація та удосконалення системи функціонування самого регіонального управління. Низькоефективною залишається система останнього в Україні, де на регіональному рівні формально діють дві гілки влади, – державна та місцева.

Регіон несе відповідальність за будь-яку діяльність регіонального характеру і здійснення делегованих повноважень. При цьому будь-які рішення держави, що стосуються регіону, не можуть прийматися без згоди останнього, що передусім стосується заходів, які впливають на фінансовий стан регіону. У процесі виконання власних повноважень регіони та місцеві громади, застосовуючи принцип субсидіарності, повинні співпрацювати на основі взаємної довіри. Крім цього, регіон зобов'язаний мати фінансову автономію та власні ресурси, достатні для виконання своїх повноважень, дотримуючись при цьому певних принципів управління власними ресурсами [168, с. 38]: економії, ефективності, оптимальних витрат коштів і турботи про громадянина. Однак через недостатність повноважень, наданих органам місцевого самоврядування, їх рекомендації щодо вирішення проблемних питань та формування перспектив розвитку, зокрема раціонального викорис-тання відновлюваних природних ресурсів, мають індикативний характер.

Для удосконалення вітчизняної моделі регіонального менеджменту доцільно скористатися європейським досвідом, адже в Європейській хартії місцевого самоврядування [43] обумовлено сутність останнього(ст. 3), що зводиться до виключного права і спроможності названих органів у межах законодавства здійснювати врегулювання проблемних питань розвитку громади в інтересах кожної з її членів. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Згідно з цим положенням, надається право прямої участі громадян у вирішенні власних (місцевих) проблем громади через збори її членів, проведення референдумів або будь-якої іншої форми самоврядування, що не забороняється законом. Крім цього, органи місцевого самоврядування (ст. 9) мають право, в рамках національної економічної політики, на свої власні фінансові ресурси, якими вони можуть вільно розпоряджатися в межах своїх повноважень, спрямовуючи їх на вирішення пріоритетних проблем регіонального розвитку, в тому числі збереження, відновлення і раціональне

використання природних ресурсів на території життєзабезпечення місцевої громади.

Також, згідно з визначенням Асамблеї європейських регіонів (АЄР), яка об'єднує більш як 300 регіонів з усієї Європи, є політичною формою організації регіонів Європи і представником їх інтересів на європейському і міжнародному рівнях, до повноважень місцевих громад входять такі питання як [43, с. 40]:

- регіональна економічна політика;
- освоєння території, політика в галузі будівництва, включаючи житлове;
- інфраструктура телекомунікацій і транспорту;
- енергія та навколишнє середовище;
- сільське господарство й рибальство;
- освіта всіх рівнів і наукові дослідження;
- культура і засоби масової інформації;
- охорона здоров'я;
- туризм, відпочинок і спорт;
- громадська безпека.

На думку експертів Charities Aid Foundation (CAF) [77, с. 17], у перехідних суспільствах саме громади, органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у забезпеченні збалансованого розвитку територій, які в процесі переходу до ринкової економіки опинилися у маргіналізованому чи депресивному стані. Відмічена модель сприятиме формуванню комплексного підходу до ефективного використання людських, природних, матеріальних та фінансових ресурсів на місцевому рівні. При цьому домінуючим повинен бути підхід "знизу вгору", який сприятиме більш ефективному вирішенню локальних (точкових) проблем, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності людини, зокрема використанням природних ресурсів у різних видах економічної діяльності, в тому числі у сільському господарстві, де передусім формується продовольча безпека країни та її регіонів.

В Україні нині діє недосконала модель регіонального менеджменту, коли основні управлінські повноваження зосереджено в місцевих органах державної

гілки влади, представлених обласними та районними державними адміністраціями, основними недоліками якої є: надмірна централізація, недосконалість діяльності органів місцевого самоврядування, система формування регіональних бюджетів, непрофесіоналізм та корумпованість органів влади, інерційність командно-адміністративної системи тощо. Щоправда, у 2005 р., робилися спроби вдосконалити систему територіального управління в Україні, які були спрямовані на створення базових адміністративно-територіальних одиниць, ліквідацію райдержадміністрацій, удосконалення механізмів формування представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування, оптимізацію їхньої структури, моніторинг соціально-економічного, фінансового стану адміністративно-територіальних одиниць, розроблення чітких критеріїв оптимізації районного та обласного поділу України з урахуванням географічних, історичних та інших чинників, однак вони так і залишилися нереалізованими.

Отже, очевидним є доцільність проведення реформи з удосконалення адміністративно-територіального устрою в Україні з метою створення ефективної системи регіонального менеджменту, в тому числі і для управління аграрною сферою. Ця реформа на нашу думку, повинна здійснюватися за такими напрямками:

- формування державної концепції удосконалення організації територіальної влади;
- удосконалення законодавчо-нормативного забезпечення з метою чіткого розподілу повноважень та оптимізація системи територіального устрою і управління;
- децентралізації регіональної влади, що передбачає зміну структури повноважень у бік органів місцевого самоврядування, удосконалення системи формування регіональних бюджетів за рахунок власних надходжень тощо;

- підготовка кваліфікованих управлінських кадрів, здатних виконувати необхідні функції регіонального менеджменту, підвищення відповідальності;
- активізація територіальних громад з метою реалізації функції самоуправління та захисту власних прав та інтересів;
- формування соціально та екологічно спрямованої політики регіонального розвитку тощо.

До основних напрямів удосконалення регіонального менеджменту власне аграрної сфери можна віднести:

- формування сприятливих умов для функціонування ринкового механізму в аграрній сфері (конкурентне середовище, паритет цін, протекціонізм агровиробника і т. д.);
- цільова підтримка і популяризація сільгоспвиробника з метою відтворення та збереження традиційних видів діяльності;
- створення інвестиційно-інноваційного привабливого клімату в аграрній сфері з метою залучення інвесторів;
- підготовка в навчальних закладах регіону фахівців, адаптованих до територіальних особливостей роботи в аграрній сфері;
- організація передумов з впровадження органічного сільськогосподарського виробництва;
- удосконалення регіональної аграрної інфраструктури для вільного доступу до ресурсів, товарів сільського господарства тощо.

Отже, удосконалення функціонування регіональних органів влади є важливим чинником підвищення ефективності аграрної сфери як однієї з пріоритетних, що забезпечує в першу чергу регіональні потреби в продуктах харчування та сировині, формує економічний потенціал, сприяє працевлаштуванню та самозайнятості населення, суттєво підтримує розвиток рекреаційної галузі та сприяє реалізації сталого розвитку регіону.

Висновки до розділу 3

1. Узагальнення зарубіжного досвіду підтвердило необхідність його врахування і запровадження з метою удосконалення управлінських підходів у сфері аграрного виробництва, оскільки вітчизняні тенденції розвитку останнього обумовлюються: відсутністю реальної підтримки з боку держави, нагальною потребою поліпшення соціально-економічних показників розвитку сільського господарства; низькою ефективністю сільськогосподарського виробництва в Україні порівняно з іншими країнами світу; зниженням рівня зайнятості на селі та відсутністю якісних робочих місць; виснаженням ґрунтів, погіршенням екології, еко- та агросистем, агротериторій та ін. При цьому доцільним є вивчення і врахування досвіду Польщі, де через сприяння розвитку сільського підприємництва надається можливість розширеного відтворення сфери аграрного виробництва та сільської місцевості в цілому, що є прийнятним для Закарпаття з огляду на переважаючу частку сільських територій.

2. Установлено, що врахування регіональних особливостей і передумов при розробленні стратегій, програм розвитку, цільових комплексних програм (ЦКП), індикативних планів сприятиме досягненню максимального ефекту у процесі їх реалізації й уникненню помилок. У напрямі забезпечення перспективного розвитку аграрної сфери регіону необхідною є мобілізація зусиль всіх інституцій регіональної влади, суб'єктів господарювання, науковців краю, політичної та економічної еліти, територіальних громад і громадських утворень. Врахування їх досвіду, професіоналізму, компетентності, задіяння підходів колегіальності та регіонального патріотизму сприятимуть розширеному відтворенню й активізації розвитку аграрної сфери регіону.

3. Дослідженням підтверджено, що однією з ключових проблем оптимізації регіонального менеджменту є організація та вдосконалення системи функціонування власне регіонального управління. Неефективною залишається і система регіонального управління в Україні, де на регіональному рівні

формально діють дві гілки влади, – державна та місцева. Регіон несе відповідальність за будь-яку діяльність регіонального характеру та здійснення делегованих повноважень. При цьому будь-які рішення держави, що стосуються регіону, не можуть прийматися без згоди останнього, що передусім стосується заходів, які впливають на фінансовий стан регіону.

4. Побудовано модель удосконалення регіонального менеджменту аграрної сфери, що дозволило здійснити аналіз низки завдань та виокремити складові оцінки його ефективності. До першочергових завдань органів регіонального управління з підтримки розвитку аграрного сектору належать визначення мети та перспектив його розвитку, серед яких відродження традиційних видів діяльності, розвиток зеленого та сільського туризму, запровадження органічного способу ведення сільськогосподарського виробництва, а в перспективі – реалізація концепції його сталого розвитку. Наступним кроком є оцінка всіх складових потенціалу розвитку аграрної галузі та підтримка процесів його формування і відтворення, без яких неможливим буде подальше зростання.

5. З метою підвищення ефективності регіонального менеджменту аграрної сфери удосконалено організаційний механізм управлінського процесу за чотирма етапами, зокрема: проведення комплексного аналізу економічної діяльності аграрних підприємств у розрізі форм власності, рівня розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, оцінки сукупності впливових факторів; виявлення проблемних питань забезпечення аграрного розвитку; вибір управлінського інструментарію та оцінювання отриманих результатів.

Положення та ідеї, викладені у розділі 3 дисертаційної роботи, знайшли відображення у публікаціях автора [82; 87; 91; 93; 97; 98;].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо формування дійового регіонального менеджменту у сфері аграрного виробництва. Виконане наукове дослідження дозволяє сформулювати ряд висновків і пропозицій теоретичного, прикладного і методичного змісту, основні з яких зводяться до наступного:

1. Актуалізація регіонального розвитку, формування дійового менеджменту на рівні регіону посилюється внаслідок процесів, що характеризуються глобальною інтеграцією суспільних відносин у всіх сферах людської діяльності. Необхідністю обумовлюється науковий пошук пріоритетної моделі ефективного регіонального розвитку на основі інноваційних підходів до формування управлінського середовища на всіх рівнях господарської діяльності, задіяння людського капіталу, його творчих, організаторських і управлінських здібностей з метою вирішення проблемних питань у різних видах економічної діяльності і з урахуванням специфічних особливостей та передумов їх функціонування.

2. Узагальнено наукові підходи до дослідження категорій "менеджмент", "управління", розкрито їх економічну складову. Запропоновано авторське тлумачення сутності поняття "регіональний менеджмент", що обумовлюється сукупністю сформованих на різних ієрархічних рівнях управлінської системи діючих чинників впливу, спрямованих на забезпечення ефективного функціонування регіональної системи з наявною виробничою, соціальною та екологічною сферами та їх інфраструктурним забезпеченням.

3. Здійснено оцінку інституційних засад забезпечення ефективного процесу регулювання аграрної сфери на рівні регіону. Доведено необхідність підтримки з боку держави розвитку аграрної сфери як важливої складової економічної та національної безпеки країни, передусім в умовах поглиблення ринкових відносин. Крім цього, з метою забезпечення ефективної діяльності у

сфері аграрного виробництва доцільним є поєднання інтересів територіальних інститутів (органів місцевого самоврядування, громадських організацій (товаровиробників, споживачів), неприбуткових організацій) та державних інститутів із задіянням правового, господарського й економічного механізмів.

4. Обґрунтовано доцільність забезпечення керованості всієї управлінської системи в розрізі управлінських рівнів, починаючи з найнижчого і до рівня керівництва аграрним підприємством, оскільки аграрний сектор має свої специфічні особливості і передумови зростання, зокрема історично-еволюційні, природно-кліматичні, економіко-географічні, екологічні та інші, які справляють вагомий вплив на формування сприятливого середовища для ефективного функціонування досліджуваної сфери.

5. Доведено, що дійове інституційне забезпечення сфери аграрного розвитку повинно обумовлюватися розробленням методичних підходів до побудови відкритої, конкурентоздатної економіки, інтегрованої у світову господарську систему, наближену до рівня економічно розвинутих країн, що сприятиме формуванню ефективної системи аграрного господарювання на регіональному рівні за реалізації аграрної державної політики на основі комплексного і системного підходу до функціонування аграрного виробництва, сільського розвитку в цілому з урахуванням наявної виробничо-соціальної інфраструктури і збереженням та відтворенням агроєкосистем сільської місцевості.

6. За підсумками аналізу та узагальнення наукових підходів обґрунтовано структурно-логічну схему дослідження регіонального менеджменту аграрної сфери за сукупністю методів і прийомів, використовуваних у процесі поглибленого вивчення проблемних питань забезпечення ефективно діючого управлінського середовища з метою розширеного відтворення досліджуваної сфери. Запропонована структурна схема дослідження дає можливість обґрунтувати науково-практичні підходи до формування менеджменту аграрної сфери передусім на рівні регіону з урахуванням пріоритетів і факторів впливу на його територіальний розвиток, а

також продовольчого забезпечення населення передусім у межах регіону та певної частки у формуванні продовольчої безпеки країни.

7. Виокремлено специфічні особливості і регіональні передумови розвитку аграрної сфери, серед яких основними є природно-кліматичні, історико-економічні, геостратегічні, екологічні. Обґрунтовано, що аграрне виробництво є пріоритетним для розвитку сільських територій та економіки регіону в цілому. Веденням його займаються сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм господарювання. Так, у 2013 р. (станом на 1 липня) на території регіону функціонувало 1639 од. сільськогосподарських підприємств, з них державних всього 6 од., що становить 0,4 %, інші недержавні, з яких значна частка належить фермерським господарствам – 1497 од., або 91,7 %; друге місце займають господарські товариства – 95 од., або 5,8 %. Домінуючу роль у виробництві сільськогосподарської продукції відіграють господарства населення. Так, середньорічне виробництво в господарствах населення за 2013 р. у всіх видах продукції становило від 84,3 до 99,2 % у рослинництві та 94,7-99,4 % їх загального виробництва у тваринництві. Дослідження підтверджує, що виробничий потенціал аналізованих видів сільськогосподарської продукції має тенденцію до розширеного відтворення, що позитивно впливає на забезпечення населення регіону продукцією сільського господарства.

8. Виявлено, що з метою підвищення рівня зайнятості сільського населення, передусім у сфері аграрного виробництва, у всіх категоріях господарств доцільним є актуалізація розвитку сільського господарства і підвищення мотиваційного чинника для суб'єктів аграрного господарювання з боку державних і владних структур, а також органів місцевого самоврядування. Проблема полягає в тому, що сьогодні сфера аграрного виробництва не є інвестиційно привабливою через складні умови господарювання в кризовий період, вона належить до низькооплачуваних галузей національної економіки. Крім цього, проблемним питанням залишається наявність тіньової зайнятості. Для Закарпаття ще й нині негативним аспектом є заробітчанство, хоч воно має

давні історичні традиції. Рівень заробітної плати у сфері сільського господарства й донині залишається в 1,6 раза нижчим, ніж середньомісячна заробітна плата працівників за видами економічної діяльності в цілому.

9. На основі проведеного SWOT-аналізу і зіставлення факторів впливу на забезпечення ефективного управління у сфері аграрного розвитку, зокрема взаємного впливу сильних і слабких сторін, можливостей та загроз за основними складовими функціонування аграрної сфери Закарпатської області, побудовано „матриці SWOT”. Проведення зазначеного аналізу дає змогу систематизувати сукупність факторів впливу на розвиток аграрної сфери, виділити зовнішні та внутрішні чинники, виявити загрози та ризики і в кінцевому результаті окреслити основні пріоритети розвитку галузі на перспективу. Врахування результатів цього аналізу сприятиме обґрунтуванню стратегії регіонального менеджменту аграрної сфери та формуванню дійового механізму управління нею.

10.Зарубіжний досвід свідчить, що державна підтримка розвитку аграрного сектору економіки країни повинна здійснюватися з бюджетних коштів, оскільки досліджувана сфера забезпечує продовольчу безпеку країни, враховує інтереси і потреби споживача у продовольчій продукції, необхідній для життєзабезпечення людини. Державна підтримка вітчизняного агровиробника повинна бути прозорою і відкритою незалежно від форм власності і господарювання, стосуватися різних напрямів забезпечення ефективного функціонування суб'єктів агропромислового виробництва, зокрема і формування сприятливого середовища для доступності сервісного обслуговування сільськогосподарської техніки, оподаткування, надання кредитів, інвестування, сприяння інноваційному оновленню ресурсного потенціалу аграрного виробництва.

11.Доведено, що формування і реалізація стратегії перспективного регіонального розвитку аграрної сфери обумовлює необхідність вирішення проблемних питань господарювання шляхом об'єднання зусиль держави в особі місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування,

територіальних громадських організацій та регіональної науки. З цією метою доцільним є формування регіональної політики, яка враховуватиме не тільки особливості розвитку окремо взятого регіону, а й інтереси населення, яке проживає на цих територіях.

12. Удосконалено модель регіонального менеджменту аграрної сфери, що дало можливість здійснити аналіз низки завдань та виокремити складові оцінювання його ефективності. Виявлено, що першочерговим завданням органів регіонального управління аграрним сектором повинно бути окреслення мети та перспектив його розвитку, передусім відродження традиційних видів діяльності, розвиток зеленого та сільського туризму, запровадження органічного способу ведення сільськогосподарського виробництва, а в перспективі – реалізація концепції його сталого розвитку. У подальшому важливим є оцінювання всіх потенційних складових розвитку аграрної галузі та підтримка процесів її розширеного відтворення, без чого неможливим є подальше зростання.

13. Запропоновано поетапний організаційний механізм удосконалення регіонального менеджменту на основі здійснення комплексного аналізу економічної діяльності аграрних підприємств, виявлення проблем розвитку аграрної сфери, вибору інструментарію регіонального менеджменту з подальшим оцінюванням отриманого результату. Відмічений організаційно-управлінський механізм може бути адаптованим і до регулювання інших сфер або ж пріоритетних видів економічної діяльності регіону, а його дієвість залежатиме від професійності управлінців, адекватності вибору засобів регулювання, можливостей ресурсного забезпечення та рівня і динаміки розвитку економіки регіону загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т. та ін.]; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, М.М.Федорова. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.
2. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформаційно-аналітичний збірник. – Вип. 6 / за ред. П.Т.Саблука. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 746 с. – С. 28.
3. Андрійчук В. Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу : [підручник]/В. Г. Андрійчук. – К. : КНЕУ, 2013. – 779 с.
4. Андрушків Б. М. Основи менеджменту/Б. М. Андрушків, О. Є. Кузьмін. – Львів : Світ, 1995. – 296 с.
5. Анікеєнко В. М. Інституційні засади державного регулювання аграрного ринку на регіональному рівні / В.М. Анікеєнко // Теорія та практика державного управління : зб. наук. праць. – Вип. 2 (29). – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2010. – С. 343–351.
6. Антикризове управління підприємством [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.if.ua/books/60.html>
7. Бланк І. О. Інвестиційний менеджмент : [підручник]/І. О. Бланк, Н. М. Гуляєва. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2003. – 398 с.
8. Бобылев А. И. Аграрное право – самостоятельная отрасль российской системы права/А. И. Бобылев // Актуальные проблемы аграрного права России: теория и практика: сб. науч. стат. / – М.: Право и государство, 2004. – С. 18–29.
9. Бондаренко В. М. Розвиток ефективного виробництва молока та його промислової переробки в Україні /В. М. Бондаренко//Економіка АПК. – 2008. - № 5. – С. 61-64.
10. Брэдик У. Менеджмент организации: пер. с англ. / У. Брэдик. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 698 с.

11. Бачинський І. О. Клімат Українських Карпат / І. О. Бачинський, М. М. Волеваха, В. О. Коржів. – К. : Наук. думка, 1971. – 172 с.
12. Валова продукція сільського господарства у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь (УО) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/varval.asp?ma=14A0101>
13. Варцаба В. І. Регіональний економічний розвиток та доцільність уточнення суті і змісту поняття "регіональний менеджмент" / В. І. Варцаба // Галицький економічний вісник. – 2013. – № 4 (43). – С.49-57.
14. Васьківська К. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій : наукові основи, стан і перспективи: [монографія]/ К. Васьківська, І. Сембай. – Львів : ПАІС, 2009. – 196 с.
15. Веблен Т. Теория праздного класса: пер. с англ.; вступ. ст. (5-56) Сорокиной С.Г. – М.: Прогрес, 1984 – 397 с.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)/ уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
17. Висновок на проект Закону України "Про державний контроль у сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів і кормів, благополуччя тварин" (реєстр. № 3424 від 14.10.2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/XG2N400A.html
18. Газуда Л.М. Ресурсний потенціал аграрних підприємств в умовах трансформації відносин власності. – Ужгород: УжНУ, ПП „Медіум”, 2004. – 220 с.
19. Газуда М. В. Ефективність використання відновлюваних природних ресурсів у сільському господарстві: теорія, методологія, практика : монографія / М. В. Газуда. – Ужгород : Вид-во ФОП Бреза А. Е., 2014. – 418 с.

20. Газуда М.В. Регіональний менеджмент збереження і відтворення природно-заповідних територій : [монографія]/ М. В. Газуда, І. Б. Дяченко. – Ужгород: Видавництво ФОП Брежа А. Е., 2014. – 229 с.
21. Галузь науки "державне управління" в Україні: стан, проблеми та перспективи розвитку [Електронний ресурс]: Національна наукова доповідь. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ogoloshennja/komentinter_prezident/wystup_2012_12_29.pdf
22. Геєць В.М. Перехідна економіка: підручник / В. М. Геєць, Є. Г. Панченко, Е. М. Лібанова та ін. – К.: Вища шк., 2003. – 591 с.
23. Гетьман А. П. Регіональний екологічний контроль: теорія правового регулювання: [монографія]/ А. П. Гетьман, Л. М. Здоровко. – К.: Ін-т законод. передб. і прав. експертизи, 2004. – 216 с.
24. Гладкий О. В. Менеджмент регіонального розвитку: [навч. посіб.] / О. В. Гладкий. – К. : Академвидав, 2013. – 247 с.
25. Гладкий Ю. Н. Основы региональной политики: учеб./ Ю. Н. Гладкий, А. И. Чистобаев. – СПб, 1998. – С. 19.
26. Гончарук Н. Т. Кадри аграрного сектора економіки України: формування і розвиток/ Н. Т. Гончарук, С. М. Серьогін. – Д.: ДРІДУ УАДУ, 2003. – 166 с.
27. Гончарук Т.П. Роль трудових ресурсів у підвищенні конкурентоздатності сільськогосподарських підприємств/ Т. П. Гончарук // Матеріали п`ятої державної наукової конференції "Аграрна наука виробництву: проблеми економічного розвитку АПК" (м. Біла Церква, 2007 р.). - 2007. - С.25-29.
28. Господарський кодекс України [Електронний ресурс]: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
29. Гура Н. О. Неприбуткові організації в Україні: особливості діяльності та класифікація/Н. О. Гура // Економіка України : політико-економічний журнал. - 2012. - № 8. - С. 23-31.

30. Гуткевич С.О. Концептуальна модель розвитку об'єктів аграрної сфери економіки України [Електронний ресурс]/ С. О. Гуткевич. – Режим доступу : <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5480/1/10.pdf>
31. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК : монографія /[Дем'яненко М. Я., Саблук П. Т., Скупий В. М. та ін.]; за ред. М. Я. Дем'яненка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 372 с.
32. Дожити до вересня. Що зміниться з новим законом про харчову безпеку? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/02/3/7030396/>
33. Досвід формування та реалізації Стратегії розвитку Закарпатської області до 2015 року за участю громади / С. Слава, В. Гоблик, М. Попадинець, О.Лукша, О. Станкевич, Л. Грицак; за ред. С.С. Слави, В.В. Гоблика, М.А.Попадинець. – К.: «К.І.С.», 2010. – 144 с.
34. Дунган У. Дж. Основополагающие идеи в менеджменте : пер. с англ./У. Дж. Дунган. – М. : Дело, 1996. – 458 с.
35. Екологічне управління : [підручник] / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін. – К. : Либідь, 2004. – 432 с.
36. Економіка аграрного сектору: [навч. посіб.] / В. К. Збарський, М. А. Лендел, В. І. Мацибора, А. А. Чалий; за ред. чл.-кор. УААН, проф. М. А. Лендела. – К. : НУБШП України, 2009. – 410 с.
37. Економіка Закарпаття сьогодні і завтра: шляхи виходу з кризи: матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород: Патент, 1997. – 380 с.
38. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку/за ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К.: Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
39. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр "Академія", 2002 / голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. [та ін.]. Т. 2 / [відп. редактор Мочерний С. В.]. – 2002.– 952 с.

40. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр "Академія", 2002 / голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. [та ін.]. Т. 1 / [відп. редактор Мочерний С. В.]. – 2002. – 864 с.
41. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр "Академія", 2002 / голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. [та ін.]. Т. 3 / [відп. редактор Мочерний С. В.]. – 2002. – 952 с.
42. Економічне та соціальне становище Закарпатської області: статистичний бюлетень. – Ужгород, 2002. – 177 с.
43. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс] : міжнародний документ від 15.10.1985. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036
44. Єрмоленко В. Земельні ресурси в майновому обороті /В. Єрмоленко// Право України. – 2004. – № 6. – С. 43–46.
45. Єрмоленко В. Категорія "сільськогосподарська діяльність" у аграрному праві/В. Єрмоленко // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 4. – С. 124–127.
46. Жаворонкова Г. В. Стратегічне управління розвитком регіону [Електронний ресурс]/Г. В. Жаворонкова, В. О. Жаворонков. – Режим доступу : <http://ecobio.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/viewFile/2872/2861>
47. Життєздатний економічний розвиток регіону: монографія [За ред. В. П. Мікловди, С. С. Слави, С. В. Сембера, В. В. Гоблика]. – Ужгород: Ліра, 2009. – 432 с.
48. Заболоцький Б. Ф. Регіональна економіка : [навч. посіб.] / Б. Ф. Заблоцький. – Львів: Новий світ-2000, 2007. – 548 с.
49. Завадський Й. С. Менеджмент : Management / Й. С. Завадський. У 3 т. – Т.1. – 3-вид., доп. – К. : Вид-во Європ. ун-ту. – 2001. – 542 с.
50. Закон демократизації управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу : pidruchniki.com/.../zakon_demokratizatsiyi_upravlinny
51. Земельний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> 67

52. Зовнішньоекономічна діяльність підприємств : [підруч. для вузів]/ І. В. Багрова, Н. І. Редіна, В. Є. Власик, О. О. Гетьман; за ред. д-ра екон. наук, проф. І. В. Багрової. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 580 с.
53. Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері: зб. матеріалів Тринадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, 20-21 червня 2011 р. – К., 2011. – 670 с.
54. Класифікація видів економічної діяльності ДК009:2010 [Електронний ресурс] : Національний класифікатор України/ Держспоживстандарт України від 11.10.2010 № 457. – Режим доступу: http://www.ubc.ua/Links/codes_ua2.html
55. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень : [навч. Посіб.] / В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. – К. : Видавничий дім "Професіонал", 2008. – 240 с.
56. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30.
57. Концепція сталого розвитку Закарпаття. – Ужгород, 2002. – 70 с.
58. Костирко І. Соціальна інфраструктура як чинник розвитку підприємництва в аграрній сфері [Електронний ресурс] / І. Костирко, С.Тимофіїв // Економіка АПК. – 2006. – № 16(2). – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vldau/APK/2009/files/09kigdia.pdf
59. Кредісов А. І. Менеджмент для керівників / А. І. Кредісов, Є. Г. Панченко, В. А. Кредісов. – К. : Знання, 1999. – 342 с.
60. Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика: навч. посіб. /В. С. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
61. Круш П. В. Регіональне управління : [навч. посіб.] / П. В. Круш, О. О. Кожемяченко. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 248 с.
62. Купалова Г. І. Теорія економічного аналізу: навч. посіб. / Г. І. Купалова. – К. : Знання, 2008. – 639 с.

63. Лазаренко Л. О. Інтенсифікація управління і управлінської праці в контексті ефективності управління/Л. О. Лазаренко// Вісник Хмельницького національного університету. – 2012. – № 4. – Т. 1. – С. 32-36. (Серія "Економічні науки").
64. Латинін М. А. Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання: [монографія]/М. А. Латинін. – Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ "Магістр", 2006. – 320 с.
65. Ленд Питер Э. Менеджмент – искусство управлять: секреты и опыт практического менеджмента: пер. с англ. /Питер Э. Ленд. – М. : ИНФРА-М, 1995. – 784 с.
66. Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність/М. А. Лендел. – Ужгород : Патент, 1999. – 275 с.
67. Літковець Ю. О. Проблеми побудови інтегрального показника ефективності виробництва [Електронний ресурс]/Ю. О. Літковець// Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка". – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2609>
68. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади: [монографія] / Ю.М. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
69. Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки/П. М. Макаренко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 682 с.
70. Макеев С. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению /С. Макеев// Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 5-20.
71. Малік М.Й. Мотивація виробничої діяльності в аграрній сфері економіки: методологія і організація/М. Й. Малік. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1996. – 177 с.
72. Манівчук Ю. В. Екологічні системи аграрного виробництва в Карпатах/ Ю. В. Манівчук. –Ужгород: Закарпаття, 1996. – 276 с.
73. Маренич Т. Г. Організаційно-економічні напрями збільшення виробництва м'яса / Т. Г. Маренич, В. Я. Амбросов// Вісник Харківського національного

- технічного університету сільського господарства: Економічні науки. – Вип. 125. — Харків: ХНТУСГ. – 2012. – С. 3-13.
74. Матвійчук Л. Ю. Рационалізація використання та охорони туристичних ресурсів: діагностика та механізм забезпечення: монографія / Л. Ю. Матвійчук. – Луцьк: Волиньполіграф, 2011. – 340 с.
 75. Мельник С. А. Управління регіональною економікою: [навч. посіб.] / С. А. Мельник. – К. : КНЕУ, 2000. – 124 с.
 76. Мікловда В. П. Агропромислове виробництво регіону в умовах ринкових трансформацій / В. П. Мікловда, М. В. Газуда. – Ужгород : Ліра, 2008. – 224 с. – С. 74.
 77. Місцевий та регіональний розвиток в Україні: досвід Закарпаття / К.: Центр Ін-ту Схід-Захід; за ред. М. Лендшел. – К. : Міленіум, 2001. – 152 с.
 78. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери /О. М. Могильний. – Ужгород : ІВА, 2005. – 400 с.
 79. Мочерний С.В. Економічний словник: У 2 т./ С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Устинко, С. І. Юрій. – Т.2; за ред. С. В. Мочерного. – Львів: Світ, 2006. – 568 с.
 80. Мошак О.В. Інструментарій регіонального менеджменту аграрної сфери / О. В. Мошак// Розвиток національної економіки: теорія і практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 3-4 квітня 2015 р.). – С. 125-126.
 81. Мошак О.В. Менеджмент аграрного сектору економіки / О. В. Мошак// Інвестиційно-інноваційні засади розвитку національної економіки в ринкових умовах : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 24-25 квітня 2015 р.). – С. 449-451.
 82. Мошак О.В. Державне регулювання розвитку аграрної сфери регіону / О.В. Мошак // Економіка. Фінанси. Право. – 2014. – Вип.9. – С.3-6. (Серія "Економіка")
 83. Мошак О.В. Економічна діагностика в системі управління діяльністю підприємств лісового господарства Закарпатської області / О.В. Мошак //

- Науковий вісник УжНУ. – 2013. – Вип. 4 (41). – С.205-209. (Серія „Економіка”).
84. Мошак О.В. Економічна сутність менеджменту аграрної сфери регіону / О.В. Мошак // Науковий вісник Мукачівського державного університету. – Мукачево: Вид-во "Карпатська вежа", 2015. – Вип. 2(4). (Серія "Економіка").
 85. Мошак О.В. Законодавчо-нормативне забезпечення діяльності підприємств агропромислової сфери / О.В. Мошак // Науковий вісник УжНУ. – 2014. - Вип. 2 (43). – С. 53-57. (Серія "Економіка").
 86. Мошак О.В. Застосування методів економічної діагностики в управлінні підприємствами лісового господарства / О.В. Мошак // Науковий журнал Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Вип. 10 Том 1. – Івано-Франківськ, 2014. – С. 93-97.
 87. Мошак О.В. Інституційні засади регулювання аграрної сфери регіону / О.В. Мошак // Виробничо-експортний потенціал національної економіки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Ужгород: ВД „Гельветика”, 2014. – С. 126-128.
 88. Мошак О.В. Інструментарій економічної діагностики підприємств лісового господарства/О. В. Мошак// Проблеми сучасної економіки: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., Донецьк; 27-28 грудня 2013 р. – С. 98-100.
 89. Мошак О.В. Окремі аспекти діяльності аграрних підприємств регіону / С.М. Газуда, О.В. Мошак // Аспекти стабільного розвитку економіки в умовах ринкових відносин: матеріали VIII міжнар. наук.-практ. конф. – Умань: ВПЦ „Візаві” (Видавець „Сочінський”), 2014. - С. 37-38.
 90. Мошак О.В. Особливості функціонування сільськогосподарських підприємств / О.В. Мошак // Розвиток національної економіки: методологія і практика: матеріали міжнар наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ. – Тернопіль: Крок, 2014. – С. 97-98.

91. Мошак О.В. Природні передумови розвитку аграрної сфери регіону / О.В. Мошак // Науковий вісник ХДУ. – 2014. – Вип. 7. – Ч. IV. – С. 85-89. - (Серія „Економічні науки”).
92. Мошак О.В. Регіональний менеджмент аграрної сфери / О.В. Мошак // // Администрация, управление и экономика. – Варна, 2014. – Режим доступа : <http://ejournal.vfu.bg/administrationandmanagment.html>.
93. Мошак О.В. Регіональні проблеми формування і розвитку лісоресурсного потенціалу / О.В. Мошак // Науковий вісник УжНУ. – 2013. – Вип. 3 (40). – С. 211-215. (Серія „Економіка”).
94. Мошак О.В. Стан і тенденції функціонування підприємств аграрної сфери / О.В. Мошак // Науковий вісник УжНУ. – 2014. - Вип. 1 (42). – С. 88-93. - (Серія "Економіка").
95. Мошак О.В. Сутність економічної діагностики лісогосподарських підприємств /О. В. Мошак// Реформування економіки в контексті міжнародного співробітництва: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Сімферополь: НО„Economics”, 29-30 листопада 2013 р. – С. 105-107.
96. Мошак О.В. Сучасний стан функціонування аграрних підприємств регіону / С.М. Газуда, О.В. Мошак // Соціально-економічні координати розвитку підприємницької діяльності : монографія; за ред. д.е.н., професора О. О. Непочатенко. – Умань : СПД Сочінський, 2014. – Ч.1., С. 60-70.
97. Мошак О.В. Формирование стратегии развития аграрной сферы региона / О.В. Мошак // Международный центр инновационных исследований «Omega Science». – Уфа, РФ. – 2015. – С. 134-136.
98. Мошак О.В. Формування алгоритму управління аграрним сектором / О.В. Мошак // Економіка країни: стан, досягнення та перспективи подальшого співробітництва з країнами ЄС: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2014. – С. 49-52.
99. Мурашко М. І. Менеджмент персоналу: [навч.-практ. посіб.]/ М. І. Мурашко. – 2-ге вид., стер. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2006. – 311 с.

100. Народне господарство Закарпатської області в 1990 році: статистичний збірник/Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 1991. – 219 с. – С. 12-13.
101. Ніколайчук В.І. Ґрунтознавство. Ч. П. Генезис, класифікація та сільськогосподарське використання ґрунтів: навч. посіб. / В. І. Ніколайчук, П. П. Білик, О. Г. Матвієць, К. М. Кишко. – Ужгород: УжНУ, 2004. – 284 с.
102. Новини Закарпаття. – 1998 р. – 23 травня. – С. 5.
103. Новіков Б. В. Основи адміністративного менеджменту : [навч. посіб.] / Б. В. Новіков, Г. Ф. Сініок, П. В. Круш. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 560 с.
104. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки/ Д. Норт; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
105. Об'єкти, суб'єкти та головні важелі економічної політики [Електронний ресурс] // Механізм економічної політики. – Режим доступу : <http://pidruchniki.com/10561127/ekonomika>
106. Олійник Я. Б. Регіональна економіка : [навч. посіб.] / Я. Б. Олійник, С. П. Запотоцький, О. Ю. Кононенко, А. Л. Мельничук, В. Ф. Пасько; за ред. Я. Б. Олійника. – К. : КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2007. – 444 с.
107. Організація аграрного виробництва і бізнесу : підруч. / С.П. Азізов, П.Т. Саблук, П.К. Канінський. – К. : ННЦ "Ін-т аграр. економіки", 2006. – 790 с.
108. Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К. : ІАЕ УААН, 2002. – 730 с.
109. Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора: [монографія] / Т.О.Осташко. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.
110. Павліха Н.В. Управління сталим розвитком просторових систем: теорія, методологія, досвід: [монографія]/Н. В. Павліха. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 380 с.
111. Панова В. Парадигма „нового регіоналізму” в Європейському Союзі / Вікторія Панова // Віче. – 2008. – №13–14. – С. 47 – 49.

112. Пилипчук М. І. Основи наукових досліджень : [підруч.] / М. І. Пилипчук, А. С. Григор'єв, В. В. Шостак. – К. : Знання, 2007. – 270 с.
113. Покрова Л. Цілі, завдання й функції державного управління економікою на обласному рівні в Україні/Л. Покрова // Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління: матеріали наук.- практ. конф. за міжнар. участю (28 трав. 2004 р., м. Київ) / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева: У 2 т. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Т. 1. – С. 188-190.
114. Політика України в сфері сільського господарства, біоенергетики та харчової промисловості – дослідження, висновки та рекомендації / [Штрубенхофф Хайнс, Мовчан Вероніка, Бурковський Ігор та ін.] . – К. : Ін-т. екон. досл. та політ. конс-ій., 2009. – 383 с.
115. Прийнято Закон України "Про побічні продукти тваринного походження, що не призначені для споживання людиною" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vet.gov.ua/node/2782>
116. Природа Закарпатської області/за ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1981. – 156 с.
117. Про безпечність та гігієну кормів [Електронний ресурс] : проект Закону України. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/15713>
118. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо безпечності харчових продуктів [Електронний ресурс] : проект Закону України. – Режим доступу : <http://vet.gov.ua/node/2281>
119. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо ідентифікації та реєстрації тварин: Закон України від 14.08.2014 № 648-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 41-42. – Ст.2025.
120. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 1. – Ст.1.
121. Про державний контроль за використанням та охороною земель [Електронний ресурс]: Закон України від 19.06.2003 р. № 963-IV. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

122. Про державний контроль у сфері забезпечення безпечності та якості харчових продуктів і кормів, благополуччя тварин (реєстр. № 3424 від 14.10.2013 р.) [Електронний ресурс]: проект Закону України. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51169
123. Про державну підтримку сільського господарства України. [Електронний ресурс]: Закон України від 24.06.2004 р. 1877-IV. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
124. Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу [Електронний ресурс]: постанова КМУ від 25.07.2007 р. № 963. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
125. Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 06.06.2000 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
126. Про зерно та ринок землі в Україні [Електронний ресурс]: Закон України від 04.07. 2002 р. № 37-IV – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
127. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 24. – Ст.170.
128. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності [Електронний ресурс]: Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
129. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року [Електронний ресурс]: Закон України від 18.10. 2005 р. № 2982-15. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
130. Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі [Електронний ресурс]: Закон України від 10.07.1996 № 290/96-ВР [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/290/96->

%D0%B2%D1%80

131. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві [Електронний ресурс]: Закон України від 17 жовтня 1990 р. № 400-XII [чинний]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
132. Про сільське господарство [Електронний ресурс]: проект закону. – Режим доступу: www.minagro.gov.ua
133. Програма економічного і соціального розвитку Ужгородського району на 2014 рік та основні напрями розвитку на 2015 і 2016 роки [Електронний ресурс] / Ужгородська районна рада. – Ужгород, 2014. – 76 с. – Режим доступу: zakarpat-rada.gov.ua/
134. Регіональна стратегія розвитку Закарпатської області до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua/ua/>
135. Регіони України 2014: стат. зб. / Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. I. – К., 2014. – 299 с.
136. Регіони України 2014: стат. зб. / Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. II. – К., 2014. – 733 с.
137. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.
138. Ринок сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки [Електронний ресурс]: Організація зберігання, переробки та реалізації продукції. – Режим доступу : <http://agroua.net/economics/documents/category-122/doc-200/>
139. Розбудова інфраструктури кооперативного сегмента аграрного ринку через створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу у Закарпатській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: its-uzhgorod.at.ua/prezentacii/shevchuk.ppt

140. Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки) : [монографія]/ М. К. Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак та ін.; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ "Укراгропромпродуктивність", 2012. – 752 с.
141. Русан В. М. Економіка раціонального сільськогосподарського землекористування: [монографія]/В. М. Русан. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 200 с.
142. Русинов Ф. М. Менеджмент и самоменеджмент в системе рыночных отношений : [учеб. пособие]/ Ф. М. Русинов, Л. Ф. Никулин, Л. В. Фаткин. – М. : ИНФРА, 1996. – 352 с.
143. Саймон Герберт А. и др. Менеджмент в организациях/ Г. А. Саймон, Д. У. Смитбург, В. А. Томпсон. – М. : РАГС «Экономика», 1995. – 248 с.
144. Семенова А. Ю. Економічний механізм управління сільськогосподарським підприємством: теоретико-методологічний аспект [Електронний ресурс]/А. Ю. Семенова. – Режим доступу : <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/visnyk/2012/03/186.pdf>
145. Серков А.Ф. Проблемы формирования экономических институтов аграрного рынка России/ А. Ф. Серков // Экономика АПК. – 2003. - №10. – С. 134-138.
146. Сільське господарство Закарпаття за 1990-2005 роки: стат. зб./Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2006. – 62 с.
147. Сільське господарство Закарпаття за 2007-2012 роки: стат. зб./Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. М. М. Білей. – Ужгород, 2013. – 51 с.
148. Сільське господарство Закарпаття за 2009-2013 роки: стат. зб./Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. М. М. Білей. – Ужгород, 2014. – 51 с.
149. Сільське господарство України за 2010 рік : стат. зб. / Державна служба України; за ред. Ю.М. Остапчука. – К., 2011. – 384 с.

150. Слава С. Обґрунтування пріоритетних напрямів економічного розвитку Закарпаття/С. Слава// Звіт з дослідження. – Київ – Ужгород, 2007. – 88 с.
151. Співробітництво з ЄС в сільськогосподарській сфері [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/14236>
152. Співробітництво у сфері сільського господарства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/trade-and-economic/agriculture>
153. Статистичний щорічник Закарпаття 2010 / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г.Д. Гриник. – Ужгород, 2011. – 543 с.
154. Статистичний щорічник Закарпаття 2012 / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г.Д. Гриник. – Ужгород, 2013. – 511 с.
155. Статистичний щорічник Закарпаття за 2009 / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2010. – 543 с.
156. Статистичний щорічник Закарпаття за 2013 рік/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2014. – 511 с.
157. Статистичний щорічник Закарпаття'2000 /Закарпатське обласне управління статистики; за ред. І. В. Ільтьо. – Ужгород, 2001. – 448 с.
158. Статистичний щорічник України за 2013 рік / Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : ТОВ "Август Трейд", 2014. – 534 с.
159. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : [підручник] / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 317 с.
160. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком : [навч. посіб.]/ Д. М. Стеченко. – К. : Вища УК., 2000. – 223 с.
161. Стратегічний менеджмент [Електронний ресурс]/ Зміни в організаційній культурі. – Режим доступу : <http://library.if.ua/books/60.html>

162. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України до 2020 року/за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ "ІАЕ", 2012. – 182 с.
163. Стратегія економічного і соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року. – Ужгород, 2006. – 48 с.
164. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/7644>
165. Стратегія сталого розвитку агропромислового комплексу до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/135.htm>
166. Сурай І. Поняття державного управління аграрним сектором економіки України /І. Сурай// Зб. наук. пр. НАДУ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – Вип. 2. – С. 259–270.
167. Сухарський В. С. Менеджмент : [навч. посіб.] / В. С. Сухарський. – Тернопіль : Астон, 2001. – 340 с.
168. Суховірський Б. І. Регіональна стратегія економічного розвитку України (теоретичні та прикладні основи геоekonomіки) : [монографія] /Б. І. Суховірський. – К. : КНЕУ, 2000. – 154 с.
169. Талавири М. П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій : [монографія] / М. П. Талавири. – К. : Вид-во НАУ, 2008. – 384 с.
170. Тейлор Ф. У. Принципы научного менеджмента / Ф. У. Тейлор. – М. : Контролинг, 1991. – 104 с.
171. Теорія, політика та практика сільського розвитку /за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра наук, чл. кор. УААН І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2010. – 376 с.
172. Управление организацией : [учебник] / под ред. А. Г. Поршнева, З. П. Румянцевой, Н. А. Саломатина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 669 с.

173. Управління людськими ресурсами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/158407207846/menedzhment/upravlinnya_lyu_dskimi_resursami
174. Уткин Э. А. История менеджмента / Э. А. Уткин. – М. : ЭКМОС, 1997. – 214 с.
175. Файоль А. Управление – это наука и искусство/А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тейлор, Г. Форд. – М. : Республика, 1992. – 351 с.
176. Файоль А. Общее и промышленное управление / А. Файоль. – М. : Экономика, 1992. – 128 с.
177. Фатхутдинов Р. А. Стратегический маркетинг / Р. А. Фатхутдинов. - М.: ЗАО Бизнес – школа «Интел – Синтез», 2000. – 640 с.
178. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві/М. М. Федоров. – К.: ІАЕ, 1998. – 263 с.
179. Хаммер М. Реинжиниринг корпорации: манифест революции в бизнесе / М. Хаммер. – СПб.: Изд-во С-Петербургского университета, 1997. – 329 с.
180. Хвесик М. А. Економіко-правове регулювання природокористування: [монографія]/М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, Ю. П. Кулаковський. – К. : Кондор, 2004. – 524 с.
181. Царенко О. М. Основи екології та економіка природокористування : [Курс лекцій. Практикум : навч. посіб.] / О. М. Царенко, О. О. Несветов, М. О. Кадацький. – 3-є вид., перероб. і доп. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2007. – 592 с.
182. Черевко Г. В. Державне регулювання економіки в АПК : [навч. посіб.] / Г. В. Черевко. – К. : Знання, 2006. – 339 с.
183. Чубірко М.М. Відновлення трав'янистого покриву на еродованих землях Закарпаття/М. М. Чубірко//Екологічні та соціально-економічні аспекти катастрофічних явищ у Карпатському регіоні. – Рахів: Патент, 1999. – С. 356-358.
184. Шамхалов Ф. Теория государственного управления /Ф. Шамхалов. – М. : ЗАО "Издательство "Экономика", 2001. – 638 с.

185. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки : [навч. посіб.] / Л. А. Швайка. – К. : Знання, 2006. – 435 с.
186. Шевельова С. О. Менеджмент в АПК: [навч. посіб.] / С. О. Шевельова. – Тернопіль: Збруч, 2001. – 400 с.
187. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [підруч.] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – 6-те вид., перероб. і допов. – К. : Знання, 2008. – 310 с.
188. Шпикуляк О. Г. Інституціональні аспекти регулювання аграрного ринку/О. Г. Шпикуляк//Економіка АПК. – 2008. - № 5. – С. 114-121.
189. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский. – Новосибирск; 1967. - 214 с.
190. Эмерсон Г. Двенадцать принципов производительности / Г. Эмерсон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://allbookz.ru/publ/knigi/menedzhment>
191. Янчук В. З. Аграрне право України: підруч. / В. З. Янчук, В. І. Андрейцев, С. Ф. Василюк та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 720 с.
192. Commons J.R. Institution Economics // American Economic Review. – 1931. – Vol. 21. – P.648 – 657.
193. Makovska D. Rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich [Електронний ресурс]/ Danuta Makovska. – Режим доступа: http://www.granty.wup.torun.pl/pliki/prezentacje_gdansk/04_PODR.pdf
194. U.S. Environmental Protection Agency. Environmental Investments: The Cost of a Clean Environment. – Washington D. C.: Environmental Protection Agency, 1990. – 173 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Кількість суб'єктів аграрного господарювання за організаційно-правовими
формами**

Регіони	Виробники сільськогосподарської продукції						Всього, кількість діючих с/г підприємств, од.	
	Державні, од.		Фермерські господарства, од.		Приватні підприємства, од.			
	2010	2013	2010	2013	2010	2013	2010	2013
Україна	322	269	41524	40752	4243	4095	56493	55630
Вінницька	8	9	1670	1853	192	197	2317	2582
Волинська	8	6	706	731	87	78	1095	1076
Дніпропетровська	22	17	3341	3340	153	226	4015	4323
Донецька	5	8	1569	1543	78	87	2097	2104
Житомирська	7	8	741	782	205	164	1296	1329
Закарпатська	15	6	1606	1501	17	22	1759	1641
Запорізька	15	13	2283	2332	218	205	3035	3015
Івано-Франківська	3	2	561	556	76	73	767	782
Київська	37	22	1395	1333	157	154	2133	2079
Кіровоградська	10	9	2457	2551	251	225	3206	3217
Луганська	7	4	1401	1299	174	153	1986	1740
Львівська	10	6	956	1025	177	149	1490	1442
Миколаївська	13	12	4555	3881	290	258	5315	4588
Одеська	11	18	5766	5327	325	318	6901	6460
Полтавська	22	19	1657	1816	200	201	2368	2523
Рівненська	5	5	550	506	132	91	940	783
Сумська	8	8	730	727	133	116	1227	1181
Тернопільська	4	5	773	808	225	202	1250	1256
Харківська	28	16	1196	1190	237	223	1943	1887
Херсонська	13	13	2393	2417	169	246	2872	3137
Хмельницька	11	11	1267	1345	130	123	1844	1897
Черкаська	7	5	1132	1208	152	153	1827	1890
Чернівецька	6	5	774	745	87	82	1009	975
Чернігівська	9	8	481	622	143	134	1030	1150

*Джерело: [158, с. 129].

Додаток Б

Посівні площі основних сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій¹

(тис. га)

Сільськогосподарські культури	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Уся посівна площа	195,6	191,7	184,5	190,4	184,5	189,6	191,6	191,4
<i>Зернові культури</i>	61,7	65,5	72,1	81,5	80,9	87,0	90,5	89,2
озимі зернові	40,7	41,0	29,1	34,4	33,0	34,8	36,8	36,5
пшениця	29,4	30,9	21,7	26,8	26,6	31,2	34,5	33,6
жито	1,3	1,9	1,4	1,1	0,3	0,0	0,0	0,0
ячмінь	10,0	8,2	6,0	6,5	6,0	3,6	2,3	2,8
ярі зернові	21,0	24,5	43,0	47,1	47,9	52,2	53,7	52,7
пшениця	0,0	0,2	3,2	3,4	2,2	2,8	2,5	2,3
ячмінь	1,3	3,2	3,4	2,0	2,1	1,6	1,4	1,2
овес	2,3	2,4	4,8	5,0	2,7	3,4	3,8	3,7
кукурудза на зерно	14,5	16,9	28,8	34,7	38,8	42,0	43,6	43,3
зернобобові	2,8	1,6	1,9	1,7	1,9	1,7	1,9	1,8
<i>Технічні культури</i>	4,6	3,4	3,1	2,2	2,5	3,7	5,7	7,8
соняшник	0,8	1,7	1,5	2,1	2,1	2,8	3,7	6,1
тютюн	1,9	0,9	0,3	-	-	-	-	-
<i>Картопля та овоче-багаторічні культури</i>	29,0	38,4 ²	45,1 ²	47,3 ²	48,7 ²	49,2 ²	50,0 ²	49,7 ²
картопля	22,6	28,8	34,3	34,8	35,6	35,6	36,1	36,2
овочі (без насінників)	6,3	9,6 ²	10,8 ²	12,5 ²	13,1 ²	13,6 ²	13,9 ²	13,5 ²
<i>Кормові культури</i>	100,3	84,4	64,2	59,4	52,4	49,6	45,4	44,7
кормові коренеплоди	5,8	4,6	2,9	3,7	3,5	3,3	3,2	3,3
кукурудза на силос і зелений корм, сінаж	21,4	15,7	5,5	1,8	0,2	0,5	0,5	0,1
однорічні трави (включаючи посіви озимих на зелений корм)	13,2	12,0	10,1	8,1	1,7	3,5	1,6	1,0
багаторічні трави (укісна площа посіву минулих років та безпокровні трави посіву поточного року)	58,3	51,3	45,5	45,8	47,0	42,3	40,1	4,3

¹Джерело: [156, с. 110].²Включаючи овочі закритого ґрунту.

Додаток В
Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції на 1 особу

Регіони	Види сільськогосподарської продукції																	
	Зерно (пшениця), кг / ос			Картопля, кг / ос			Овочі, кг / ос			М'ясо (у забійній вазі), кг / ос			Молоко, кг / ос			Яйця, шт. / ос		
	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013
Україна	210,43	368,11	489,77	409,40	408,59	489,31	120,13	177,43	217,03	34,31	44,98	52,53	261,22	245,72	252,55	182	372	431
Вінницька	451,31	767,85	937,23	800,10	962,83	1060,18	110,70	189,43	297,04	52,41	38,02	109,51	369,50	509,44	528,09	197	486	496
Волинська	276,23	317,78	457,32	1125,95	951,02	1044,56	104,27	239,78	271,09	40,92	91,11	100,80	431,98	434,05	448,77	149	175	178
Дніпропетровська	97,38	402,70	536,16	191,50	130,08	162,54	121,37	167,93	181,81	23,85	62,16	68,91	146,43	101,84	105,45	122	299	289
Донецька	32,00	274,26	318,10	157,65	106,97	177,28	91,82	93,73	115,42	17,85	23,19	28,92	97,68	76,49	74,50	176	421	445
Житомирська	242,75	232,53	257,96	766,25	911,81	1051,59	139,98	163,72	177,53	45,77	37,29	42,74	472,33	452,15	472,15	195	383	444
Закарпатська	33,93	45,21	91,27	379,88	401,48	489,72	97,99	197,13	230,16	35,76	39,76	46,67	286,34	314,09	326,77	183	254	269
Запорізька	274,00	701,22	831,60	151,00	149,06	131,31	119,69	156,44	238,47	38,51	31,59	34,93	183,60	145,28	148,78	179	411	411
Івано-Франківська	85,76	87,77	158,40	599,59	554,86	650,39	94,98	88,49	118,17	37,17	46,60	57,09	370,69	337,30	340,46	167	529	633
Київська	399,31	347,40	479,82	738,99	871,16	865,72	161,50	264,85	316,92	63,57	112,19	139,75	371,74	262,63	276,08	431	1169	1477
Кіровоградська	438,71	876,04	1124,71	279,76	412,38	443,83	187,72	216,24	201,84	46,51	45,35	50,54	339,78	339,70	324,80	158	494	528
Луганська	21,92	245,80	313,83	140,88	148,30	177,05	97,79	112,25	138,30	20,11	19,64	22,29	125,05	124,12	124,33	149	369	357
Львівська	113,69	139,27	231,34	575,02	494,68	619,55	102,27	161,87	179,83	26,04	45,23	52,41	392,92	257,87	243,90	177	227	209
Миколаївська	403,42	869,09	1031,49	57,33	144,51	180,71	137,66	299,25	395,58	38,98	24,25	26,65	274,22	307,61	316,59	130	484	256
Одеська	374,16	551,60	682,14	128,15	226,48	212,79	121,91	198,27	170,55	35,80	19,09	19,41	215,63	169,05	167,92	266	245	148
Полтавська	165,20	457,12	786,39	425,86	550,34	672,65	122,26	272,62	316,20	41,16	33,61	52,70	361,14	471,43	536,56	248	416	438
Рівненська	215,97	280,95	296,93	746,19	925,29	1122,07	113,87	187,85	220,67	51,22	43,30	51,04	371,94	375,44	391,58	166	376	445
Сумська	253,06	461,39	759,60	713,55	843,74	959,40	105,95	132,33	166,42	51,94	34,78	37,08	369,01	370,64	375,45	219	231	374
Тернопільська	352,15	547,46	644,08	912,99	766,26	1121,71	122,55	178,49	234,53	42,19	34,22	44,27	442,58	384,37	451,86	205	341	398
Харківська	134,10	157,96	739,48	405,74	172,41	367,63	142,65	168,60	258,21	28,93	30,20	32,76	185,16	169,58	195,82	164	399	443
Херсонська	587,69	835,23	813,74	251,21	229,37	253,39	358,69	773,30	1079,78	47,23	38,23	41,01	272,40	281,11	287,15	162	402	1117
Хмельницька	466,03	480,07	632,14	752,73	816,72	996,35	108,47	157,36	159,79	51,93	36,17	45,25	458,90	458,29	451,36	112	295	1385
Черкаська	414,85	653,96	840,78	670,18	591,57	591,42	245,35	218,76	285,98	52,89	253,85	251,42	355,76	372,57	404,69	270	581	587
Чернівецька	122,45	117,66	180,65	453,08	548,93	657,72	158,43	242,18	255,66	31,86	42,80	46,04	360,42	340,71	328,36	198	452	413
Чернігівська	189,11	350,85	511,23	1181,32	1072,66	1416,75	140,45	159,08	195,65	51,71	36,70	37,02	482,69	529,14	543,12	272	234	270

Додаток Д

Проблеми розвитку аграрної сфери Закарпатської області*

Сукупність проблем
Відсутність економічно-обґрунтованого підходу до формування мінімально неподільних ефективних господарських одиниць; широке впровадження орендних земельних відносин та передача пайових земель пайовикам для ведення особистого селянського господарства привело до безсистемного використання земель сільськогосподарського призначення; не врегульовано проблеми використання розпайованих земель під багаторічними насадженнями; не створено відповідних фінансово-економічних механізмів для обслуговування агропромислового сектору; відсутність послідовної державної політики щодо підтримки паритету цін, що зумовлює постійну нестачу фінансових ресурсів та обмежує діяльність і розвиток товаровиробників; слабка інфраструктура аграрного ринку та відсутність державної політики підтримки, створення і розвитку кооперативних та інших об'єднань сільськогосподарських товаровиробників; низький рівень заробітної плати працюючих, який значно нижчий середнього по галузях економіки; домінування дрібнотоварного виробництва, при якому окремі категорії осіб не беруть участі у формуванні бюджетів, фондів соціального страхування, пенсійних фондів та не мають належного соціального захисту; недосконала ринкова інфраструктура із збуту продукції особистих селянських господарств та інших дрібних сільськогосподарських товаровиробників; надзвичайно висока ступінь зношеності машино-тракторного парку, технологічного обладнання та низька дієвість державної підтримки їх оновлення
<i>В тому числі:</i>
<i>У галузі рослинництва</i>
Дрібнотоварність виробництва, що стримує формування крупнотоварних партій сільськогосподарської продукції, з якими можна вийти на міжрегіональний ринок, та впровадження новітніх технологій; висока кислотність та щорічне зниження родючості ґрунтів через ерозію та недостатнє внесення вапняку, органічних та мінеральних добрив; високий ризик сільськогосподарського виробництва, особливо в гірській місцевості, що суттєво впливає на результати господарювання, не працює програма страхування ризику виробництва
<i>У галузі тваринництва</i>
Низька продуктивність худоби внаслідок зниження генетичного потенціалу тварин; нерозвиненість галузі спеціалізованого м'ясного скотарства і птахівництва; потребує розширення та удосконалення інфраструктура з надання послуг з племінної справи і заготівлі тваринницької продукції.

*Сформовано за джерелом: [163; 134; 164].

Додаток Е
**Перспективні завдання щодо розвитку аграрної сфери
 Закарпатської області***

<u>Перспективні завдання розвитку аграрної сфери:</u>	
Забезпечення освоєння фінансування бюджетних програм розвитку агропромислового виробництва в обсягах не менше попередніх років. Спрямування підтримки на розвиток усіх видів підприємництва в сільській місцевості (через механізми кредитування). Збереження мораторію на зміну оподаткування в аграрній галузі та збереження особливостей спрощеної системи оподаткування для сільськогосподарських товаровиробників. Оптимізація кількості бюджетних програм розвитку АПК, направлення фінансових ресурсів на реалізацію державної аграрної політики. Забезпечення фінансової підтримки та підвищення ефективності використання бюджетних коштів, які виділяються для фінансування державних цільових програм розвитку галузі, що забезпечить необхідну конкурентоспроможність на рівні сусідніх країн. Доцільність розширення обсягів підтримки сільгосптоваровиробників за рахунок збільшення, порівняно з попередніми роками, видатків на здешевлення вартості кредитів, зокрема довготермінових, підтримки закупівель сільськогосподарської техніки, запровадження енергозберігаючих технологій, розвитку системи страхування ризиків, збільшення обсягів підтримки механізмів стосовно забезпечення стабільності на продовольчому ринку.	
<i>Стратегія розвитку галузі:</i>	
<u>Рослинництва</u>	
- Удосконалення системи підтримки сільгосптоваровиробників через запровадження дотацій державного та місцевих бюджетів на 1 га посівів стратегічно важливих видів сільськогосподарських культур; - визначення оптимальних обсягів виробництва продукції рослинництва для потреб внутрішнього ринку, захист інтересів вітчизняних товаровиробників на внутрішньому ринку; - оптимізація структури посівних площ, запровадження наукоємних, екологічно безпечних систем землеробства та застосування прогресивних енергозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур; - посилення державної підтримки боротьби з особливо небезпечними шкідниками та хворобами рослин, впровадження надійних систем попередження; - забезпечення формування та ефективного використання національних сортових ресурсів сільськогосподарських культур.	
<u>Тваринництва</u>	
- Вивільнення земель, що не використовуються в особистих селянських господарствах; - відсутність достатньої кількості робочої сили через створення додаткових робочих місць в інших галузях економіки; - залучення вивільнених земель до участі у різних державних програмах через великих сільськогосподарських товаровиробників, у т.ч. по кормовиробництву; - стимулювання фермерських господарств до участі у державних та регіональних програмах шляхом збільшення в них поголів'я худоби та птиці.	

*Сформовано за джерелом: [163; 134; 164].

Додаток Ж

Перспективи виробництва продукції тваринництва у Закарпатській області за рівнями сприяння*

На загальнодержавному рівні

Зберегти існуючий порядок виплати дотацій та збільшити їх розмір:

1. З податку на додану вартість сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними переробним підприємствам молоко і м'ясо в живій вазі.
2. За вирощений та зданий на переробку високоваговий молодняк, кондиційні свині та курчата –бройлери.
3. За приріст поголів'я корів молочного напрямку продуктивності.
4. За поголів'я корів м'ясного напрямку продуктивності.
5. За поголів'я телиць, закуплених сільськогосподарськими товаровиробниками в особистих селянських господарствах для поповнення основного стада.
6. За наявні бджолосім'ї.
7. За поголів'я вівцематок і ярок старше одного року та його приріст.

На регіональному рівні:

1. Розширити напрями та збільшити обсяги фінансування регіональних програм по тваринництву. Передбачати в місцевому бюджеті видатки на підтримку програм:
 - програми поліпшення племінних та продуктивних якостей поголів'я великої рогатої худоби шляхом створення на базі ветеринарних дільниць інфраструктури з надання послуг із штучного осіменіння худоби, підвищення якості та збільшення його обсягів у господарствах усіх форм власності та господарювання;
 - програми розвитку та підтримки вівчарства в області.
2. Активізувати роботу та вжити заходів щодо: поліпшення племінної справи та відтворення поголів'я сільськогосподарських тварин; поглиблення спеціалізації м'ясних ресурсів за рахунок роботи свинокомплексів та господарств, що займаються спеціалізованим м'ясним скотарством; відродження підгалузі птахівництва; здійснення ефективного контролю за раціональним використанням земель, відтворенням, збереженням та підвищенням родючості ґрунтів.
3. Створювати умови для залучення інвестицій у галузь тваринництва.
4. Забезпечити розширення інфраструктури мережі сервісних послуг товаровиробникам, у першу чергу послуг з питань селекції та відтворення сільськогосподарських тварин, заготівлі та реалізації тваринницької продукції

На господарському рівні

повинні знайти своє вирішення такі питання:

- розвиток великотоварного виробництва з використанням сучасних технологій та обладнання, підвищення продуктивності худоби і птиці шляхом поліпшення їх генетичного потенціалу та повноцінної годівлі, створення належної кормової бази;
- запровадження сучасних технологій, в т.ч. енерго- та ресурсозберігаючих;
- підвищення продуктивних якостей тварин;
- створення належних умов утримання та годівлі тварин;
- забезпечення тваринництва якісними і повноцінними кормами;
- налагодження каналів вигідного збуту продукції.

*Сформовано за джерелом: [163; 134; 164].

Додаток 3

Пріоритетні завдання розвитку аграрного виробництва Закарпатської області за окремими сферами (галузями)***Пріоритетні завдання у сфері земельних відносин:**

- використання земель сільськогосподарського призначення винятково всіма землевласниками та землекористувачами;
- разом з органами управління земельних ресурсів здійснення заходів у питаннях наведення ладу із землями сільськогосподарського призначення, завершення видачі державних актів на право приватної власності на землю;
- забезпечення максимально раціонального використання земель сільськогосподарського призначення, збільшення питомої ваги товарного сільськогосподарського виробництва через розширення площ землекористування діючих та новостворених сільгосппідприємств

Пріоритетні завдання у рослинництві:

- підтримка перспективних проектів галузі рослинництва через обласні та районні програми підтримки;
- ініціювання проведення обстеження всіх застарілих багаторічних насаджень та здійснення заходів щодо їх оновлення, закладення нових садів та виноградників;
- налагодження виробництва власного високорепродуктивного насіння через насіннєві господарства, застосування механізму кооперування для забезпечення потреб як сільгосптоваровиробників, так і населення;
- створення умов для подальшого розвитку овочівництва, у тому числі шляхом продовження та удосконалення інтегрованої схеми співпраці з консервними заводами.

Пріоритетні завдання у тваринництві:

- створення та ведення єдиного реєстру власників сільськогосподарських тварин, налагодження об'єктивного та максимально повного обліку виробництва продукції тваринництва у кожній адміністративній одиниці;
- максимальна увага та сприяння кожному власнику тварин і виробнику тваринницької продукції через формування кола учасників державної та регіональної програм, зокрема власників тварин, що утримують 3 і більше голів худоби та 8 і більше голів корів, підтримки через районні програми заходів із селекції та відтворення, ідентифікації;
- створення конкурентного і якісного середовища у сфері послуг селекції в тваринництві та племінної справи через механізм кооперування;
- розвиток молочного скотарства у всіх районах області;
- розвиток свинарства у низинних районах області через підтримку відтворення свиней, будівництво приміщень для їх утримання та придбання обладнання для них;
- у гірських районах розвиток вівчарства, зокрема в особистих селянських господарствах через підтримку наявного поголів'я та його приріст, у тому числі як важливої складової розвитку туризму і рекреації;
- розвиток товарного виробництва продукції птахівництва через здешевлення вартості утримання курей – несучок; підтримка кролівництва, козівництва, розведення буйволів.

Пріоритетні завдання у розвитку інфраструктури:

- збереження інфраструктурних об'єктів тваринництва та підготовки інвестиційних майданчиків;
- створення умов для організованого забою сільськогосподарських тварин господарств населення у кожному районі через налагодження роботи забійних пунктів;
- удосконалення системи заготівлі, переробки та реалізації споживачам тваринницької продукції (молока, м'яса та продуктів їх переробки);
- сприяння у створенні інтегрованих тваринницьких підприємств ланцюгового типу, що включають виробництво, переробку та реалізацію продукції;
- спільно із спілкою споживчих товариств відродження системи заготівлі, зберігання у спеціалізованих овоче-фруктосховищах сільськогосподарської продукції;
- удосконалення системи забезпечення сільгоспвиробників, у тому числі населення, матеріально-технічними ресурсами (посівний матеріал, засоби захисту, мінеральні добрива та ін.).

*Сформовано за джерелом: [163; 134; 164].